

83.3(2).
В П-64

А. ПИРНАЗАРОВ

ХІХ ҒСІРДИҢ ЕКИНШИ ЯРЫМЫ
XX ҒСІРДИҢ БАСЫНДАҒЫ

ҚАРАҚАЛПАҚ
ӘДЕБИЯТЫ

(АННАҚУЛ, ДӘМЕ, БЕГЖАН, ҚУДАЙБЕРГЕН,
ӘБДИҚӘДИР ШАЙЫРЛАРДЫҢ ӨМИРИ
ХӘМ ӘДЕБИЙ МИЙРАСЫ)

"БИЛИМ"

83.3(2)

В п-67

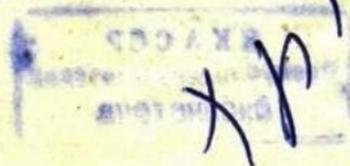
ӨР ИЛИМЛЕР АКАДЕМИЯСЫ ҚАРАҚАЛПАҚСТАН
БӨЛИМИ Н. ДӘУҚАРАЕВ АТЫНДАҒЫ ТИЛ ХӘМ
ӘДЕБИЯТЫ ИНСТИТУТЫ

ПИРНАЗАРОВ АЙЫМҚУЛ
филология илимлериниң докторы

ХІХ ӘСИРДИҢ ЕКИНШИ ЯРЫМЫ XX ӘСИРДИҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫ

(АННАҚУЛ, ДӘМЕ, БЕГЖАН, ҚУДАЙБЕРГЕН,
ӘБДИҚӘДИР ШАЙЫРЛАРДЫҢ ӨМИРИ ХӘМ
ӘДЕВИИ МИЙРАСЫ)

(Монография)

НӨКИС
«БИЛИМ»

1996

Айымқул Пирназаров

ХІХ әсирдің екінші ярымы ХХ әсирдің басындағы қарақалпақ әдебияты (Аннақул, Дәме, Бегжан, Құдайберген, Әбдиқәдир шайырлардың өмири хәм әдебий мийрасы) Монография.

Нөкис «Билим», 1996. 208 бет.

Бул кітап әдебиятшы илимпазларға, улыўма әдебиятымыз бенен қызығыўшыларға пайдалы хәм жоқары оқыў орындарында, мектептерде қарақалпақ әдебиятын оқытатуғын оқытыўшыларға, талабаларға қосымша оқыў қуралы хызметин де атқарады.

Монографияда Аннақул, Дәме, Бегжан, Құдайберген, Әбдиқәдир шайырлардың әдебий мийрасы бир қанша терең, хәр тәреплеме, кең көлемде илимий көз-қарастаң талланған.

Пи кир жазғанлар:

Қабыл Мақсетов—
филология илимлериниң докторы,
проф. Өзбекстан хәм Қарақалпақстан Республикаларына хызмет көрсеткен илим ғайраткери.

Әбдисайыт Пахратдинов—
филология илимлериниң докторы,
проф. Қарақалпақстан Республикасына хызмет көрсеткен илим ғайраткери.

Айдар Муртазаев—
филология илимлериниң докторы.

КИРИСИҢ

Аннақул, Дәме, Бегжан, Құдайберген, Әбдиқәдир ХІХ әсирдің екінші ярымы ХХ әсирдің басларында өмир сүрген қарақалпақ әдебиятының ўәкиллери болып саналады. Бул шайырлардың айырымларының гейпары шығармалары 30-жыллары-ақ халық арасынан билетуғын адамлардан жазып алынып, сол гезлердеги илим изертлейтуғын комплексли институттың қол жазбалар қорына тапсырылған. 30-жыллары қарақалпақ әдебияты, аўызекли халық дәретпелери бойынша көплеген материаллар жыйнаған хәм халық аўзынан жазып алған Әдирбай Мәўленов, Шәмшет Хожаниязовлар Аннақул шайырдың «Қызлар», «Таўы бер», «Ораз алды», «Бармекен», «Көк өзек», «Маймолла», «Бекпан шағыл» атлы қосықларын билетуғын адамлардан жазып алып, жоқарыда аталған институттың кітапханасына тапсырған. Хәзир бул шығармалардың қосық текстлери бизге сол Мәўленов, Хожаниязовлардың қолжазбалары арқалы жетип отыр хәм олар ӨР Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлиминиң илимий кітапханасының Қорындағы Р-23, инв. 1176, Р-98, инв. 1120 сәнели қолжазба томларында сақлаўлы тур. 30-жыллардан сон да бул шайырлардың шығармалары халық арасындағы билетуғын адамлардан жазып алынып турылды, хәттеки баспа сөз бетлеринде де жәрияланды. Бунда Наурыз Жапақов, Артық Қаримов, Әдилбай Қожықбаевлардың мийнетлери айрықша. Мәселен, А. Каримов пенен Ә. Қожықбаевлардың баспаға таярлаған «Халық шайырлары» атлы топламында Аннақулдың он бес, Бегжанның он қосығы, Дәмениң Мансур менен айтыс тексти, Құдайбергенниң «Мәрдиқар» атлы дәстаны, Әбдиқәдирдің 18-қосығы басылған.

Бул шайырлардың өмирин изертлеу, әдебий мйрасларын илимий көз-қарастан үйрениу иси 50-ши жылларға туұры келеди, яғный биринши болып Н. Дәу-қараев өзиниң «Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарийхы»—деп аталған докторлық диссертациясының қолжазба нұсқасында «Аннақул шайыр» деген атамада Аннақулдан ярым бет көлеминде мағлыұмат берген. Алымның бул мағлыұматы оның өзи қайтыс болғаннан кейин жарық көрген «Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарийхының очеркleri» («Қарақалпақ мәмлекет Баспасы, Нөкис—1961, 204-205-бетлер») атлы кітабында басылған.

Жоқарыда аталып өтилген «Халық шайырлары» топламда Аннақул, Бегжан шайырлардың басылған қосықларына қысқа түрде, яғный бир, бир ярым бет көлеминде ғана түсиник жазылған.

Республикамыз тарийхында Мәмлекетлик педагогикалық институт тийкарында биринши мәрте Нөкисте 1976-жылы Университет ашылып, оның ең ири факультетлериниң бири қарақалпақ тили хәм әдебияты факультети болды. Усы хәм қарақалпақ әдебияты үйренилетуғын басқа да факультетлердиң оқытуұшы, талаба жәмәети әдебиятымыз бойынша бирқанша тереңирек түсиник алатуғын материалға зәрүр болып турған гезде 21 баспа табақ көлеминде «Қарақалпақ әдебияты тарийхы» атлы сабақлық басылып шықты.

Мине, усы оқыу қуралында Аннақул, Бегжан, Қудайберген, Әбдиқәдир шайырлардың² өмир баянынан азы-кем мағлыұмат берилген, айырым қосықларына илимий көз-қарастан қысқа-қысқа таллау жүргизилген.

Бизиң сөз етип отырған шайырларымыздың өмири хәм әдебий мйрасы бойынша кеңирек мағлыұмат берген алым филология илимлериниң докторы, профессор Юнис Пахратдинов болды. Өзиниң «Сатира-әсирлер сырласы» атлы кітабында «Аннақул Мәмбетхожа улының шығармаларында заман ағымына қурылған юмор хәм сатира» (6-33-бетлер), «Сатира-теңсизликтiң құрбаны (Бегжан Нурым улының шығармалары бойынша)» (71-94-бетлер), «Қудайберген Жебеген улының «Мәр-

2. Н. Жапақов, Қ. Мәмбетов, К. Султанов, А. Каримов. «Қарақалпақ әдебияты тарийхы. Нөкис, «Қарақалпақстан» баспасы. 1983, 291-296, 298-303, 230-233-бетлер.

дикар» шығармасы хәққында» (181-194-бетлер), «Әбдиқәдир Бекимбет улының қосықларында дидактика менен сатираның байланысы хәққында» (120-158-бетлер)—деген атамалар менен илимпаз бул шайырлардың шығармаларының хәр-бирине дерлик тоқтап илимий таллау жасайды. Бирақ, кітаптың өзиниң атынан хәм хәр шайырдың әдебий мйрасына арналған атамадан белгили болып турғанындай-ақ, алым Аннақул, Бегжан, Қудайберген, Әбдиқәдир шайырлардың шығармаларын илимий көз-қарастан таллағанда олардағы юмор, сатиралық түсиниклерди анықлауға көбирек кеуил бөлген. Өйткени, илимпаздың алға қойған мақсетиниң өзи де усы еди. Сонлықтан да бул шайырлардың шығармаларында қозғалған хәрқыйлы мәселелердиң бираз тәреп-лери дыққаттан шетте қалған. Солай етип, Аннақул, Дәме, Бегжан, Қудайберген, Әбдиқәдир шайырлардың әдебий мйрасы туұралы өзимизге шекем жазылған илимий мийнетлерди үйренип қарағанымызда бул қәлем ийелери дәретпелериниң еле де көп тәреплериниң арнаұлы сөз болмай атырғанлығы мәлим болып отыр. Мине, усы жағдай Аннақул, Бегжан, Қудайберген, Әбдиқәдир, Дәме шайырлардың әдебий шығармаларын еле де тереңирек үйрениуди талап етпек те. Соның ушын да биз де бул шайырлардың өмирин хәм әдебий дәретпелерин хәр тәреплеме үйренип изертлеп олар туұралы өз жекке пикиримизди жазыуды мақул көрдик. Биз бул жумысымызда жоқарыда аталған шайырлардың өмир баянынан бурынғы мийнетлердегилерге қарағанда бирқанша толығырақ мағлыұмат бериуди хәм олардың шығармаларының бурын арнаұлы сөз етилмеген тәреп-лерин, атап айтқанда Аннақул, Бегжан, Қудайберген, Әбдиқәдир, Дәмелердиң шығарма дәретиуиндеги шеберлик усылларын, аұыз-еки халық дәретпелери материалларынан пайдаланыу, көркем сүүретлеу қуралларын, сөз тыңлап қолланыу, қосық қурылысын дүзиу тәсил-лерин анықлауды, дәлиллеуди алдымызға мақсет етип қойдық. Әлбетте, жумысымызда изертленип атырған шайырлардың шығармаларында тәрипленилген мәселелердиң басқа да бир қатар тәреп-лери сөз етилип өз шешимин тапқан.

Хәр қандай тың мәселелердиң изертлениуи ямаса бурын изертленилип сөз етилген мәселениң екнши тәрепинен сөз етилип өз шешимин табыуи бул илимдеги

жаңалық болып саналады. Сол айтылғандай-ақ Аннақул, Бегжан, Қудайберген, Әбдиқәдир, Дәме шайырлардың шығармаларының бұрын арнаулы сөз етилмеген бір қатар таза қырлары менен сырларын илимий дәлiller менен анықлаған бизиң бул жұмысымыздың дә қарақалпақ әдебият таныу илимине қосылатуғын кишкене бир жаңалық болатуғынлығына дау жоқ. Хәзирги уақытлары жалпы билим беретуғын орта, толық емес орта мектеп, жоқары оқыу орынлары ушын қарақалпақ әдебияты бойынша дүзилген программаларда XIX әсирдин еккинши ярымы XX әсирдин бас гезинде жасаған шайырлардың әдебий мийрасын үйрениуге саатлар ажыратылған хәм олар сабақ кестесинен орын алып жүр. Сонлықтан да қарақалпақ әдебияты пенин оқытатуғын мектеп муғаллимлери, орта арнаулы хәм жоқары оқыу орынлары оқытушылары, хәттеки олардағы оқытуғын талабалар ушын Аннақул, Бегжан, Қудайберген, Әбдиқәдир, Дәменин өмирин және әдебий мийрасын өтиүде, үйрениүде бизиң бул мийнетимиздин, егер жарыққа шыға қойса, қосымша оқыу куралы хызметин атқаратуғынлығы сөзсиз. Усы көз-қаурастан алып қарағанымызда бул илимий мийнет жемийетшилигимиз ушын күтә пайдалы, әхмийети зор.

Бул китапта Әжинияз, И. Дәуқараев, А. Муртазаев, А. Каримов, Т. Мәмбетниязов тууралы жазылған айырым мақалаларымды да қосып бастырыуды мақул көрдим. Әжинияздың өмири хәққинда таза мағлыұматлар, сондай-ақ қарақалпақ әдебияты тарийхын изертлеуге бул өзимиз бенен бирге ислесип атырған алымлардың сиңирген мийнетлери менен кең оқыушы қәуимди тереңирек таныстырыу нәзерде тутылған.

АННАҚУЛ МӘМБЕТХОЖА УЛЫ

Аннақул Мәмбетхожа улы қарақалпақ әдебияты тарийхында белгили орынды ийелеген шайыр. Буның себеби, ол қарақалпақ әдебиятының өсип-рауажданыуына өлмес көркем шығармалары менен салмақты үлесин қосты. Бул Аннақулдың өз жалынлы қосықлары менен халыққа хадал хызмет еткенлигин аңлатады. Бирақ, усыған қарамастан Аннақул шайырдың шығармалары басқа да шайырларымыздың әдебий дәретпелери сыяқты әсиримиздин 30-жылларына шекем халық арасын-

дағы билетуғын адамлардан жазып алынбады, қолжазбалары да изленбеди.

Аннақулдың шығармаларын билетуғын адамлардың аұзынан арнаулы түрде жазып алыу иси, жоқарыда ескерткенимиздей-ақ, 1930-жыллардың еккинши ярымынан, яғный шайыр қайтыс болғаннан кейин қолға алынды. Бул ийгиликли исти жүзеге асыруда СССР Жазыушылар аұқамының ағзалары, халқының сүйикли уллары, ески мийрасымыздың жан ашырлары Сәдирбай Мәуленов пенен Шәмшет Хожаниязовлардың ислеген мийнетлери күтә айрықша. Өйткени, бул жолдаслар халқына пайдалы хадалый хызмет өтиү мақсетинде көбинесе өз тилеклери менен жекке командировкаларға шығып, айырым уақытлары командировкасыз-ақ Республикамыздың көпшилик районларында қайта-қайта болып, жаяу, гейде ешекли аұылма-аұылды аралап әдебий мийрасларымызды, шайырларымыздың шығармаларын, солардың ишинде Аннақулдың да «Қызлар», «Тауып бер», «Ораз алды», «Бармекен?», «Көк өзек», «Маймолла», «Бекпан шағлы» атлы қосықларын билетуғын адамлар аұзынан жазып алып, сол гездеги комплексли илим изертлеу Институтының китапхана қорына тапсырған. Бул аталған қосықлардың қолжазба текстлери хәзирги уақытлары Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлиминин илимий китапхана қорында Р-23 инв. №1176 хәм Р-98 №1120 сәнелериндеги қолжазба томларында сақлаулы. Сонғы жыллары экспедиция, жекке командировкалар уақтында Аннақулдың өмирине тийисли тағы да бирқанша мағлыұматлар хәм бирнеше қосықлар текстлери жазып алынған. Бул исте әсиресе Артық Каримов пенен Әдилбай Қожықбаевтың мийнетлерин айырықша атап өтсек арзыйды. Бул азаматлар бұрыннан китапхана фондында бар хәм өзлери жыйнаған материаллар тийкарында XIX әсирдин ақыры XX әсирдин бас гезинде жасаған бир қатар қарақалпақ шайырларының шығармалар топламын 1982-жылы «Қарақалпақстан» баспасынан «Халық шайырлары» деген ат пенен бастырып шығарды. Топламға киргизилген шайырлардың бири Аннақул Мәмбетхожа улы. Топламда бул шайырдың улыұма алғанда 452 қатардан ибарат 16 қосығы бар. Шайырдың бизге белгили, қолда бар қосықлары биринши мәртебе толығы менен усы аты аталынған топламда жәрияланды.

Әлбетте, шайырдың қолымызда бар қосықтарының хәммесинің усы аталынған топламда жарыққа шығуы — бул Аннакул шайырдың әдебий мийрасын үйреніуде, ол бойынша илимий пикирлер жүритіуде үлкен жаңалық хәм баға жетпес ийгиликли ис. Бірақ, айта кетуғын азғана бир өкинишли нәрсе 30-жыллары С. Мәуленов, Ш. Хожаниязовлар ел аралап жүрип билетуғын адамлардан жазып алған хәм хәзирги уақытлары китапханамыздың қолжазбалар фондындағы Р-23 инв. 1176, Р-98, 1120 сәнелерде белгиленген томларда сақланған Аннакулдың қосық қатарларының айырымлары баспаға жиберидерде тийкарсыз өзгериске ушыраған. Мысалға Р-23 инв. 1176 сәнели томдағы шайырдың «Тауып бер» қосық қатарларын алайық. Қосықтың биринши шуўмағы көрсетилген қолжазбада

«Ауыл қыдырған қос жигит,
Аймерекени тауып бер,
Әлимбет пенен үш жигит,
Мениң ярымды тауып бер»³

деп келтирилген болса. «Халық шайырлары» топламында бул қосықтың усы шуўмағы

«Ауыл қорыған Қосымбет,
Аймерекени тауып бер,
Әлимбет пенен Қосымбет,
Мениң ярымды тауып бер»⁴

деп жазылған. Көрип отырғанымыздай-ақ, усы шуўмақтың қолжазбадағы биринши қатарының «ауыл», үшінши қатарының «Әлимбет» сөзлеринен басқалары баспада өзгертилип басылған хәм олардың мазмуны, әхмийетли қолжазбадағы нұсқаларына қарағанда недәуір хәлсиреген, түсиниксизлеу болып шыққан. Буннан тысқары қолжазбадағы

³ Р-23 инв. 1176 сәнели қолжазба том ӨР Илимлер Академиясы Қарақалпақстан Бөлиминің илимий китапхана фонды, «Тауып бер» қосығының қолжазба нұсқасы. Бул қосық қатарларын араб имласындағы қолжазбадан оқып шығып орыс имласына көширген Мақсым Исмайыл улы Кенесбай.

⁴ Халық шайырлары. Жыйнаған хәм баспаға таярлағанлар: А. Қаримов, Ә. Қожықбаев, «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис-1982, 54-бет.

«Аймереке атын сенің,
Хақ бергей тилегім мениң,
Жолында жүрейін сенің,
Сәуер ярымды тауып бер»—

деген шуўмақ басылмай қалып қойған, яғнай қолжазбада бул қосық алты шуўмақтан ибарат болса, баспадағы нұсқасында бес шуўмақтан ибарат. Шынында баспаға жиберилмей қолжазба күйинде қалып қойған шуўмақ аңлататуғын әхмийети хәм көркемлиги жағынан қосықтың басқа шуўмақларынан кем емес. Сонлықтан да бул көрсетилген шуўмақты да қосықтың баспаға таярланған шуўмақлары арасына орын тәртибинде киргизип жиберіу керек еди. Аз да болса өзгертилген, хәрқыйлы оқылатуғын айырым қатарлар, сөзлер Р-23 инв. 1176, Р-98 инв. 1120 сәнели қолжазбалардағы Аннакулдың «Қызлар», «Қызлардың», «Ораз алды», «Бармекен?», «Көк өзек», «Маймолла», «Бекпан шағлы» атлы қосық қатарлары менен «Халық шайырлары» топламындағы усы қосықтар қатарлар аарасында да бар. Мәселен, жоқрыда көрсетилген. Р-98 инв. 1120, Р-23 инв. 1176 сәнели қолжазба томлардағы шайырдың «Бекпан шағлыда» атлы қосығының биринши шуўмағының биринши қатарындағы «сүрип» сөзи «Халық шайырлары» топламындағы усы қосықтың баспа нұсқасында «сүрдим», төртинши шуўмақтың екінши қатарындағы «Жәлменнин» сөзи «жерменнин», бесинши шуўмақтың биринши қатарындағы «един» сөзи «елим», «Аржағын» сөзи «аржағынан», алтыншы шуўмақтың «Ағып Көктиң дәрьясы қасынан» делинген биринши қатары «Көк дәрьясы ағып турар қасынан», усы шуўмақтың екінши қатарындағы «кетпегейде» сөзи «кетпегейди», жетинши шуўмақтың биринши қатарындағы «еди» сөзи «елди», төртинши қатардағы «жүрермен бе» сөзи «жүремен бе», тоғызыншы шуўмақтың биринши қатарындағы «един» сөзи «елим» болып өзгертилип басылған. Мине, «Бекпан шағлыда» атлы қосық қатарларының айырым сөзлеринің қолжазбадағы хәм баспадағы нұсқаларының усы өз-ара салыстырылыуынан сол сөзлердің баспадағы нұсқаларының қолжазбадағы нұсқаларына қарағанда көркемлик жақтан недәуір төмен шыққанлығы хәм хәр сол өзгертилген сөздің мәнисинің басқаша болып кеткенлиги белгили болып тур. Мысалы, усы қолжазбадағы «Бекпан шағлыда» қосығынан

«Әлімбет, Есеке, Досберген менен,
Жәлменнің баласы Қосберген менен,
Жолдас болдым бір жыл Дурысберген менен,
Көктің бойларында, Бекпан шағлыда»—

деген шуұмағының «Жәлменнің баласы»—деген сөзлер «Халық шайырлары» топلامында «Жерменнің баласы»* болып турпаны мәністе өзгертіліп басылуының өзі-ақ биздің жоқарыдағы пикирлеримиздің дурыслығын дәліл-иллейди. Соның ушын да келешекте усы жарық көрген қосықлар қайта басылғанда буларды түп нұсқаға жақын деп есапланылған Р-23 инв. 1176, Р-98 инв. 1120-шы сәнели қолжазба томлардағы олардың текстлери менен муқият салыстырып шайырдың небарынша өз сөзлерин анықлауымыз хәм баспаға соларды жиберіуимиз керек. Биз жоқарыда «Халық шайырлары» атлы топламда Аннақулдың он алты қосығы, яғнай хәзир қолымызда бар барлық қосықлары басылған дедик. Бирақ буған қарап бул қосықларды Аннақулдың дәреткен шығармаларының хәммеси екен деп қарауға хаслан болмайды. Себеби, үлкен дәретиушилик талантқа ийе Аннақулдың тек қысқа-қысқа он алты ғана қосықты шығаруы менен шекленип қалуы мүмкин емес. Оның шығармаларының биразының халық арасындағы билетуғын адамлардан еле жазып алынбағанлығы дауысыз. Бундай қатықулақ билетуғын адамлардан елеге шекем жазып алынбаған Аннақулдың дәретпелерин жазып алуы, оларды баспада жәрияланған қосықлары менен бир қосып жекке топлам етип жарыққа шығаруы биздің, яғнай әдебиятшы илимпазлардың әдиули ұзайпасы. Бирақ, бул илимпазлардың ел азаматларының қалыс жәрдемине мүтәж екенлигин түсиниуимиз тийис. Өйткени ел арасында Аннақулдың өмири туұралы көбирек мағлыұмат билетуғын хәм басқалардан үйренген оның айырым қосықларын умытпай ядында сақлап жүрген адамлардың бар екенлигине гүманымыз жоқ. Мине, усы адамлар сол билгенлерин қағазға жазып ӨзР Илимлер Академиясы Қарақалпақстан Бөлиминнің Н. Дәуқараев

* Р-98 инв. 1120, Р-23 1176 сәнели қолжазбадағы Аннақулдың араб шрифтында жазылған қосықлары текстлерин оқыл шығуымызда мақсым Кенесбай Исмайлловтың көмеги болды.

атындағы тил хәм әдебият институтының классикалық әдебият бөлимине конвертке салып жиберсе әдебий мийрасымыздың жыйналуына өз үлесин қосқан болар еди. Лийкин, булардың бәри келешектиң жұмысы. Бирақ баспада жәрияланған усы он алты қосықта жәмийетлик мәселелердің көтерилиуинен хәм олардың шешиминің табылуынан-ақ Аннақулдың қарақалпақ әдебияты тарихында белгили орын ийелейтуғын, арнаулы изертлеуге турарлық шайыр екенлиги белгили болып тур.

Әдебиятымыздың көрнекли ўәкиллеринің бири сыпатында Аннақул шайыр туұралы биринши мәрте Н. Дәуқараевтың «Қарақалпақ әдебияты тарихының очерклерин» атлы докторлық диссертациялық жұмысының қол жазбасының «ХІХ әсирдің ақыры ХХ әсирдің басындағы қарақалпақ әдебияты»—деген бөлиминде сөз болған, яғнай бунда шайырдың аўыр турмыста жасағанлығы айтылған, «Қайда бараман», «Ораз алды», «Қазыўда» қосықларына аз да болса таллау жасалған. Автордың бул пикирлери өзи қайтыс болғаннан кейин жарық көрген «Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарихының очерклерин» атлы китабында хәм шығармаларының үш томлық жыйнағының 3-томында келтирилген. Аннақулдың өмири хәм әдебий мийрасы туұралы мағлыұматлар қарақалпақ тилинде оқытылатуғын орта мектептиң 9-класына арналып хәр дайым қайта басылып турылған «Қарақалпақ әдебияты»—деп аталынған оқыўлықта да бар.

1982-жылы «Қарақалпақстан» баспасынаң жоқарыда көрсеткенимиздей-ақ «Халық шайырлары»—деген топлам А. Қаримов, пенен Ә. Қожықбаевтың баспаға таярлауында басылып шықты. Топламды дүзиушилер Аннақулдың өмири туұралы бир ярым бет көлеминде мағлыұматлар келтирип, шайырдың туўылған, өлген жылдарын анықлаған.

Н. Жапақов, К. Мәмбетов, К. Сулнатов, А. Қаримов авторлығында Нөкис мәмлекетлик университетинің фи-

⁵ Н. Дәуқараев. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарихының очерклерин ҚМБ, Нөкис 1961, 204-бет. Тағы да соныки. Шығармаларының толық жыйнағы. 3-том, «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис—1979, 185—186-бетлер.

⁶ Қарақалпақ әдебияты. Орта мектептиң 9-класы ушын сабақлық, 8-рет басылуы. «Қарақалпақстан» баспасы Нөкис—1977, 131-134 бетлер.

дология факультети ушын Совет хукимети дәуирине шекемги қарақалпақ әдебияты бойынша 1983-жылы сабақлық басылып шықты. Бул сабақлыққа Аннақулдың өмири хәм әдебий хызметлери «Аннақул шайыр»—деген атама менен кишилеу бир бөлим (291-296 бетлер) болып киритилген. Бунда Аннақулдың өмир баянын сөз етиуге хәм әдебий шығармаларын таллауға бурынғыларға қарағанда бир қанша көбирек тоқталынған, «Ораз алды», «Қызлар», «Тауып бер», «Бармекен», «Гүлбазар», «Дәмен бар ма болыслықтан», «Аман жүр» атлы қосықларындағы мийнеткеш халықтың, хаял-қызлардың тәғдирине, айырым, қатыкес, ашкөз байлардың, хәмелдарлардың ис-хәрекетлерине, қылұаларына шайырдың көз-қараслары қысқа болса да сөз етилген.

Солай етип, жоқарыда келтирилген мағлыұматларымыздан Аннақул туұралы бирқанша изертлеу жұмыстардың болғанлығы белгили болып тур. Бирақ, буған қарап Аннақулдың өмири хәм әдебий дәретпелери толығы менен үйренилип, изертленилип болынған екен деп ойлауға болмайды. Өйткени, биз атап өткен изертлеу жұмыстар шайырдың өмири хәм әдебий шығармалары туұралы берилген қысқа мағлыұматлар, түсиниклер менен шекленген. Хәтте усы уақытқа шекем Аннақул туұралы бир де көлемли мақаланың жазылып баспа сөз бетинде жәрияланбауы—бул көрнекли шайырымыздың көркем шығармаларының еlege шекем терең изертленилмей, нәзерден тыс қалып киятырғанлығынан дәрек береди. Усы жағдай Аннақулдың өмири хәм әдебий мийрасы хәққинда бирқанша тереңирек хәм кеңирек пикир жүритип бул шайыр туұралы бурын хөшким тәрәпинен қозғалмаған мәселелерди қозғауға себеп болды. Изертленилип атырған шайырдың дәретпелериниң бурын тилге алынбаған тәрәплериниң илимий көз-қарастан арнаулы түрде тилге алынып, талланып, қозғалған мәселелердиң өз шешимин табуы—бул усы сөз етилген шайырдың әдебиятымыздағы дәретиўшилиқ хызметлерин үйрениуге, хәттеки улыўма қарақалпақ әдебияттануы илиминиң өсип-раўажланыуына қосылатуғын белгили дәрежедеги жаналық деген сөз.

Аннақул шайырдың өмирин хәм әдебий дәретпелерин үйрениу қарақалпақ тилинде оқытылатуғын мектептер, орта арнаулы хәм жоқары оқыу орынлары ушын әдебият

пәни бойынша дүзилген программаларға киргизилген. Сонлықтан да оның дәретиўшилиқ мийраслары жан-жақлы изертленип, илимий көз-қарастан талланып, тынақлы таза пикирлер менен дәлийилленип жазылып питкерилген жумыс, егерде баспадан шыға ғойса бундай илимий мийнеттиң қарақалпақ әдебият пәни муғаллимлерине, университет, институтларымыздағы устазларға қосымша оқыу қуралы сыпатында пайдалы екенлиги сөзсиз.

Аннақулдың өмири хәм әдебий дәретпелери бойынша усы илимий мийнетимизди жазыуымызда өзимизден бурын айтылған пикирлер менен қоса «Халық шайырлары» атлы топламның 40-55-бетлеринде басылған шайырдың қосықлар текстлерине сүйенемиз.

Аннақулдың өмири хәққинда. Аннақулдың тууылған хәм өлген жыллары хәрқыйлы сәнелер менен жазылып жүр. Мәселен, оны Н. Дәуқараев «1860-жылы тууылып, 1916-жылы өлди»⁷—деп көрсетеди. Жанабай Нарымбетов, Қырықбай Байниязов, Қурбанбай Исмайыловлардың баспаға таярлауында 1970-жыллары Н. Дәуқараевтың шығармалары толық жыйнағының үш томлығы жарық көрди. Усы толық жыйнақтың 3-томының 185-186-бетлеринде де Аннақул тууралы мағлыұмат берилген. Бирақ, жаңылыс кеткен бе ямаса баспаға таярлаушылар автордың илимий мийнетлериниң бир жеринен таза мағлыұмат тапқан ба, қулласы Н. Дәуқараевтың шығармаларының 3-томында Аннақул бурынғыша 1860-жылы емес, 1880-жылы⁸ тууылған болып берилген.

Ал енди Артық Қаримов пенен Әдилбай Қожықбаевлар баспаға таярлап бастырып шығарған «Халық шайырлары»—деген топламда⁹ хәм «Қарақалпақ әдебияты тарийхы» атлы жоқары оқыу орынларына арналған оқылықта Аннақул Мәмбетхожа улы 1841-жылы тууылып 1936-жылы қайтыс¹⁰ болған етип көрсетилген. Бул аты аталған еки китаптың екеуиниң де авторларының

⁷ Н. Дәуқараев. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклерин, Қ. М. Б. Нөкис-1961, 204-205-бетлер.

⁸ Н. Дәуқараев. Шығармаларының толық жыйнағы, 3-том, «Қарақалпақстан» баспасы Нөкис-1979, 185-бет.

⁹ Халық шайырлары. Жыйнаған хәм баспаға таярлағанлар: А. Қаримов, Ә. Қожықбаев, «ҚК-стан» баспасы, Нөкис-1982, 40-бет.

¹⁰ Қарақалпақ әдебияты тарийхы. Авторлар: Н. Жапақов, К. Мәмбетов, Қ. Султанов, А. Қаримов, Нөкис, «Қарақалпақстан» 1983, 291-бет.

(«Халық шайырлары» кітабы «топтам» деп аталған менен бундағы хәр бир шайырдың өмирі баяны хәм әдебий мийрасы жөнінде баспаға таярлаушылар тәрәпинен мағлыұматлар жазылған. Сонлықтан баспаға таярлаушыларды усы кітаптың авторлары деп отырғанымыздың мәніси де усында) бири А. Қаримов. Бул кітаптардың бириншисинде ол Ә. Қожықбаев пенен бирликте Аннақул тууралы материаллар жыйнап, сол материаллар тийкарында өз пикирин билдирген болса, екіншисинде Н. Жапақов пенен бирге шайырдың өмирі тууралы мағлыұматлар келтирип, шығармаларына қысқа таллау жасаған. Бирақ, усы еки кітаптың екеуинен де Аннақулдың өмирі тууралы мағлыұматлар хәм оның қосықлар текстлерин халық арасындағы билетуғын адамлардан жазып алыуда өзимиз бенен узақ жыллардан бирге ислесип атырған А. Каримовтың да үлкен мийнет еткенлиги белгили болып тур. Енди усы Каримов пенен ески мийрасларымыздың жыйналыу жағдайлары бойынша жеке сөйлескенимизде, ол Аннақулдың өмирі тууралы гә Қожықбаев, гә Наурыз аға Жапақов пенен бирге районба-районларды аралап арнаулы түрде материаллар жазып алғанлықларын, шайырдың қызын, сондай-ақ жақын-жууықларынан, туўған-тууысқанларынан, жолдасларынан, яр-досларынан тирилерин излеп тауып олар менен сөйлескенликлерин, 1841-жылы тууылып, 1936-жылы қайтыс болғанлығын анықлағанлықларын айтты. Аннақулдың өмирі жөнінде жоқарыда аталған еки кітапта келтирилген мағлыұмат 1962-жылы Тахтакөпир, Шымбай, Мойнақ, Қоңырат районларында өткерилген экспедициялар материалларындағы усы шайыр тууралы жазылған мағлыұматлар менен сәйкес келеді. Мәселен, Тахтакөпир районының Тахтакөпир совхозының №5 бригадасында жасап атырған (мүйтен руўының тели тийресинен) 82 жастағы Балтабай ғарры 1962-жылы экспедиция ағзаларына жазғызған мағлыұматында былай деген: «Аннақулдың өлгенине хәзир 25 жылдай болды. Ол кици бизден 25 жастай үлкен еди».

¹¹ 1962-жылы апрель-май айларында Тахтакөпир, Чимбай, Мойнақ, Қоңырат районларында өткерилген экспедиция уақытында жазған Артық Қаримов, Ж. Сапарниязов, Ысақ Нағметуллаевлардың дала жазулары, 58-бет. Артық Қаримовтың үй архивинде сақланады.

Егерде Балтабай ғарры 1962-жылы 82 жаста болса, демек ол 1880-жылы тууылған болады. Егерде Аннақул бул кициден 25 жастай үлкен болған болса, онда оның тууылған жылы 1855-жылға туура келеди. Ал егерде Балтабай ғарры мағлыұмат берген 1962-жылы Аннақулдың қайтыс болғанына 25 жыл толған болса, демек ол 1937-жылы өлген болады. Көрип отырғанымыздай-ақ, шайырдың қайтыс болған жылы «Халық шайырлары» хәм «Қарақалпақ әдебияты тарийхы» кітапларында көрсетилген оның өлген жылы сәнесине туура келип тур. Ал енди, Аннақулдың тууылған жылы тууралы Балтабай ғаррының берген мағлыұматы менен жоқарыда аталған кітаптардағы мағлыұмат арасында он жылдай айырмашылық бар. Бирақ буған қарап «Халық шайырлары» хәм «Қарақалпақ әдебияты тарийхы» кітаптарындағы «Аннақул 1841-жылы тууылған» деген сәнени бийкарлауға болмайды. Себеби, бириншиден, Балтабай ғарры Аннақул «бизден 25 жастай үлкен еди»—деп 25-сәнесин шама менен айтып отыр. Бизинше, бәлким Аннақул Балтабай ғаррыдан оннан көбирек жас үлкен шығар. Бундай болған жағдайда информатордың шама менен айтқан сәнеси жоқарыда көрсетилген еки кітаптағы 1841-жыл сәнесине жақынласады.

Бизин бул пикиримизди 1962-жылы экспедиция ағзаларына сөз жазғызған 62 жасар (Тахтакөпир районы, Ленин атындағы совхоз М. Горький атындағы участкада жасаған) ғарры Әбдимуратов Мустапаның мағлыұматы да тастыйықлайды. «Аннақул... бир үлкен кици еди»¹⁰ дейди ол.

Екиншиден, Аннақулдың өзиниң қызы Бийбиярдың берген мағлыұматында шайырдың 1841-жылы тууылы, 1936-жылы өлгенлиги айтылған. Бул тууралы мағлыұмат «Қарақалпақ әдебияты тарийхы» сабақлығында да келтирилген. Онда былай деп көрсетилген: «Ол (Аннақул—П. А.) 1841-жылы жарлы-дихан семьясында, хәзирги Тахтакөпир районында тууылған. Шайырдың әкеси Мәмбетхожаның бир улы (Аннақул), еки қызы болған. Үлкен қызы Ханзада, оннан балалар жоқ, киши қызы Назлының Әмир, Тилеумурат деген балалары бар.

¹² Жоқарыда көрсетилген қолжазба. 56-бет.

Аннақұл Мәмбетхожа улы қарақалпақтың мүйтен руынан. Шайыр 1936-жылы 95 жаста қайтыс болған. Бул мағлыұматты көп информаторлар, әсиресе, шайырдың қызы Бийбишар толық тастыйықлайды»¹³.

Келтирилген мағлыұматларымызға, болжауларымызға сүйене отырып, «Халық шайырлары», «Қарақалпақ дебятты тарийхы» кітаптарындағы «Аннақұл 1841-жылы тууылып, 1936-жылы қайтыс болды» — деген пикирге биз де қосыламыз хәм өз тәрәпимизден буларды хә-зиринше (таза, дәрекли мағлыұматлар табылғанша) исенимли, дурис сәнелер деп есаплаймыз. 1962-жылы қарақалпақ әдебияты, халық ауыз-еки дәрәтпелери бойынша материаллар жыйнау үшін арнаулы шөлкемlestирилген экспедиция ағзаларының жазып алған мағлыұматларына қарағанда Аннақұл мүйтен руының «Тели» — деп аталынған тийресинен¹⁴, шайырлық пенен қоса ол тәуипшиликти де кәсип етип тәуипшиликтен аты көп жерлерге тарап халқына ҳадал хызмет көрсеткен адам болған¹⁵. Аннақұлдың Алламжар, Хожағұл деген блалары Бийбишар атты қызы болған. 1995-жылы алынған мағлыұматларда Хожағұлдың Дәнеқұл, Сулайман исимли балаларының Тахтакөпир районының «Тахтакөпир» совхозының «коммунизм» бөлиминде үйли-жайлы, мәканлы болып жасап атырғанлығы көрсетилген.¹⁶

XIX әсирде хәм XX әсирдин бас гезлеринде қарақалпақ үлкесинен бираз адамлар хәрдайым қоңсылас Қазақстан жерлерине, әсиресе Қазалы, Қызыл—Орда

¹³. Қарақалпақ әдебияты тарийхы (авторлары Н. Жапақов, Қ. Мәмбетов, Қ. Султанов, А. Қаримов). Нөкис. «Қарақалпақстан» — 1983, 291-бет.

¹⁴. 1962-жылы апрель-май айларында Тахтакөпир, Чимбай, Қоңырат, Мойнақ районларында өткерилген әдебий экспедиция ұақытларында А. Қаримов, Ж. Сапарниязов, Ы. Нағметуллаевлар тәрәпинен жазып алынған қолжазба (қолжазба А. Қаримовтың үй архивинде сақланады). Ильяс Өтекеевтин (27-бет) берген мағлыұматын қараңыз.

¹⁵. Жоқарыда көрсетилген қолжазба. Мустапа Әбдимуратов (55-б.), Балтабай ғарры (56-58-б.), Жумамурат уста (58-59-б.), Қазақбай Қайыпов (қолжазбаның екнши жартысындағы 32-б.) лардың жазғызған мағлыұматларын қараңыз.

¹⁶. Жоқарыда көрсетилген қолжазба. Өтекеев Ильяс (27-б.), Қайыпов Қазақбай (43-б.), Балтабай ғаррының (58-б) мағлыұматлары.

қалалары аймақларына барып талап ислеп қайтып турған. Бундай жағдайды биз классик шайырларымыздан Әжинияз, Омар шайырлардың өмир баяны тарийхынан да билемиз. Мине, айырым жыллары көптин бири болып Қазақстанға талап ислеп барып қайтыу Аннақұл өмиринде де болған.

Мәселен, бир күнлери Аннақұл Қазалы бетте талап ислеп қайтыу үшін ауылынан бес жигит болып шығып, кеме менен теңизден Сырдерьяға түсип, дерьяны бойлап жүзип киятырғанда дауыл турып кемесиниң суўға батып кетиу қәупи тууады. Усындай өлим менен өмир ортасында турған Аннақұл басларына дөнип турған апатшылық қәуипти сүүретлеп, қудайға сыйынып, аман қалыуға тилек тилеп «Бир яратқан мәдет бер»¹⁷ деген қосығын шығарады. Қосықтың қолда бар нұсқасы хә-зиринше бес шуўмақтан ибарат. Бирақ, сөз жазғызған Қайыпов Қазақбайдың берген мағлыұматына қарағанда қосықтың кейни көп болған. Деген менен бул қосықтың усы қолымызда бар бес шуўмақлық нұсқасының өзнен ақ халқымыздың өтмиштеги өмир тарийхынан бираз ашылмай атырған сырларды аңлауға болады, яғный қосық мазмұнынан қарақалпақлар менен қазақ халқы үлкелериниң арасындағы қатнас тек құрғақшылық жоллары арқалы ғана емес суў жоллары арқалы да болғанығын, улыўма турмыс-тиришиликтиң ауырлығынан, елимизде ҳақы алып ислейтуғын жұмыслардың хәммеге жете бермегенлигинен көп ұтанластарымыздың басқа еллерге, соның ишинде тууысқан қазақ халқы арасына барып жұмыс ислеп қайтыуға мәжбүр болғанлығын байқаймыз.

Аннақұл шайырдың өмир баяны жөнинде бираз исенимли мағлыұматларды шайырдың өз шығармаларынан да табамыз. Себеби, оның айырым шығармалары өз өмир баянына арналып дәрәтилген. Соның нәтий-жесинде буларда шайырдың жарлы хожалықта тууылып-өскенлиги, айырым байлардың хызметлеринде жалданып жүргенлиги, Байман деген жасы үлкен ағайыны-

¹⁷. Жоқарыда көрсетилген қолжазба. 43-44, 59, 45-46-бетлер. Қосықтың қолжазбаның хәрқыйлы бетлеринде болыуының себеп-лери, экспедиция ағзаларының жыйнаған материаллары қосылып тигилген хәм номерленбеген. Қосық бирнешше сөзжазғызғышылардан жазып алынған.

ның ешкілерин бағып көп азаптар шеккенлиги, бир тапқанының бир тапқанына жетпегенликтери, анадан тууылып киндик қанының тамған жери Көк өзек бойы екенлиги, балалық шағының бул жерден басқа да Арал теңизи жағалауы, «Тас бөгет», «Бекпан шағлы», «Терис түбек», «Батпақ өткел» атлы елатлы мекенлерде өткенлиги, бул мекенлерде, жайлауларда бузаулар баққанлығы, балық аулағанлықтары, боз ямаса төгин төгилген атызларға қауынлар екенликтери, ара-арасында құс салып, дузақ қурып қырғауыл, қоянлар услағанлықтары, пішен менен қамыс орғанлықтары анық айтылған. Мәселен, оның «Бекпан шағлыда» деген қосығында:

«Бекпан шағлы елим-ата меканым,
Баллар менен бирге ойнап жүргенім...
Ешкісин жегизип Байман атамның,
Жанын жеди ол да сорлы атамның...
Бул шағлыда жүрдим жети жыл, жети ай,
Азап-ақырет пенен өмирим өтті-ай»¹⁸—

деп келтирилген болса, «Көк өзек бойы» қосығында

Анамыздан тууып кәмалға келген,
Таңданып жақсы хәм жаманды билген,
Азғана өмирде дәуранлар сүрген,
Көзиме ып-ысық Көк өзек бойы.
Қазылған жерине қауынлар еккен,
Бел теуип бәрхәма хызметлер еткен,
Жаман жерлерине төгинлер төккен,
Жайлауым жасымнан Көк өзек бойы.
Он алты жасымда бузаулар баққан,
Көзиме ып-ысық Көк өзек бойы.
Қырғауыл, қоянға дузақлар құрған,
Хайт-хайтлап тоғайда ийтелги салған,
Күнине бес жүз бау пішенлер орған,
Көзиме ып-ысық Көк өзек бойы»¹⁹—делінген.

Ал шайырдың «Бар мекен» атлы қосығында

«Отырған еллерим теңиз—етекте,
Көк өзек аяғы—Терис түбекте,
Батпақ өткел, тау етеги, Жүйирикте,
Өскен жерди көрер күнлер бар мекен»²⁰—

¹⁸ Халық шайырлары, «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис—1982-жыл, 46-47-бетлер.

¹⁹ Сол топламда, 47-бет.

²⁰ Сол топламда, 50-бет.

деп баянлаған. Қосықтарында көрсетілгендей-ақ бул аталынған жерлердің хеш қайсысында да шайыр тууылғаннан өмириннің ақырына шекем жасамаған, хәр қыйлы шараятларға байланыссы хәр бирнеше жыллардан кейин ол қоныс аударып турған. Бирақ, тууылып-өскен, жасаған жерлери бәрхәмә Аннақулдың ядында болған, ұмытылмаған, яғнай ол жерлерди, олардағы бирге жүрген, пикирлес болған, лийкин тәғдир дәлкеги, турмыс тиришилиги менен хәр қайсысы хәржаққа кеткен жора-жолдасларын, қатар-қурбыларын, кеуил жақын досларын, ағайинлерин шайыр жийи-жийи сағынған хәм усы сағыныш сезимлерин билдирип қосықлар да дәреткен. Бизиң бул пикиримизди оның өз қосықларындағы

«Жерлерини көрсем айланар жасым,
Нелерди көрмедн бул ғана басым,
Қатар қурбы бирге өскен жолдасым,
Көринеди жүрсем Бекпан шағлыда.
Әлимбет, Есеке, Досберген менен,
Жәлменнің баласы Қосберген менен,
Жолдас болдым бир жыл Дурысберген менен,
Көктің бойларында, Бекпан шағлыда.
...Бирге ойнап өскен баллар жасымнан,
Баймурат ядыма түсер, Шағлыда»²¹,
...Арқа беттен келген қыйсық Сейтмурат,
Бир жорамыз еди аты Айтмурат,
Көкөзек аяғын бирге жайлаған,
Баспақ бағып өриске мал айдаған,
Жасырынып қалып, асық ойнаған
Мәтмуратты көрер күнлер бар мекен»²²—

деп келтирилген қосық қатарлары да тастыйықлайды. Аннақул өз алдына түтин түтетип хожалық болғаннан кейин дийқаншылық пенен айналысқан. Дийқаншылық, әлбетте, суу менен болады. Егисликке жарамлы жерлерден суу жарайтуғын да, жарамайтуғын да атызлар болған. Суу жарамайтуғын атызлар шығыр ямаса қол сериппе арқалы сууғарылып егилген. Аннақулдың шығыры болмаған ол атызларын қол сериппе

²¹ Халық шайырлары, «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис—1982 ж. 46-бет.

²² Халық шайырлары... 50-бет.

арқалы суғарып аұыр мийнеттің көп қыйыншылықла-
рын бастан кеширген. Бирақ, шайыр гейбир жыллары
усы аұыр мийнетиниң де рәхәтин көре алмаған. Өйт-
кени, айырым жыллары қол сериппеден егип келеге-
келтирген егинлерин түрли сылтаўлар хәм дәлийиллер
менен Ораз аталық тартып алып турған. Буған «Ораз
алды» қосығындағы оның

«Қол сериппе егип Бозжапқа,
Тайын болды, Ораз алды,
Бала-шағаны шуўлатып,
Бар талқанды Ораз алды»²³—

деген сөзлери де дәлийил.

Аннақулдың қосықларын оқып отырсақ, жоқарыда
көрсетилип өтилген мағлыұматлардан басқа да шайыр-
дың өмир тиришилигиниң бирқанша тәреплерин сыпат-
лайтуғын ең баслы мәселелердиң бири-оның балалық
шағынан баслап тап бала-шағалы, хәттеки қартайып
қайтыс болғанға шекем кемтарлықта, жоқшылықта жа-
сауының қосықларында сәўлелешуи болып табылады.
Мәселен, «Кетермен» атлы қосығында

«Кийнерге кийним жоқ,
Көсип жатар үйим жоқ,
Маған ас берер бийим жоқ,
Бүйерден қайда кетермен?!
Булардан артық жазық жоқ,
Бала-шағаға азық жоқ,
Асыларға жалғыз қазық жоқ,
Бүйерден қайда кетермен?!
Бүйерден Мәгрипке кетсем,
Яки Машырыққа кетсем,
Жақынына тезден жетсем,
Енди қай жаққа кетермен?
Машырық маған не берер,
Мағырып маған не берер,
Көз жасымды ким көрер,
Бүйерден қайда кетермен?!—

дейди шайыр. Аннақул бул қосығында жарлылықтың
тек бир өзиниң ғана басында емес, ал тутас елиниң

²³ Сол топламда, 42-бет.

²⁴ Халық шайырлары. 43—44 бетлер.

тәғдирина тән аұхал екенлигин де атап көрсеткен. Буған
оның;

Батарыма көлим жоқ,
Қонарыма жерим жоқ,
Шадланып турған елим жоқ,
Енди қаяққа кетермен»

деп күйинип айтқан қосық қатарларын дәлийил етсек
арзыйды. Минне, усы келтирген мысалларымыздың өзи-
нен-ақ Аннақулдың өмиринше қандай турмыста жаса-
ғанлығынан мол түсиник ала аламыз.

Шайырдың өз қосықларынан анықланған мағлыұ-
матларымызды оның қызы Бийбиажардың жаздыртқан
сөзлери де тастыйықлайды.

«Әкем Ақ бөгет деген жерде мәкан еткен, жүдә жар-
лы адам болған, Бабамыз Мәмбетхожа да оғада жарлы
болған. Оның жалғыз улы Аннақул жас болып, еки
қызы хәм хаялы шарық ийрип, бөз тоқып оны сатып
хожалықты асыраған»²⁵ — дейди ол.

Әке жағдайын, күн көрисин, турмысын жасы толған
қызынан артық билиу қыйын. Демек, әкеси туұралы
Бийбиажардың жаздырған мағлыұматларына толық исе-
ниўге болады. Аннақул шайырдың өмир баяны туұралы
Н. Жапақов, А. Қаримов, Ә. Қожықбаевлардың «Анна-
қул тек шайыр ғана емес, қосық айтып, дуўтар шерткен
адам... Шайырды жақсы билген адамлар хәм оның туұ-
ған-туұысқанлары Аннақул 50—60 жаслардан кейин
қосық шығаруыды қойды деп мағлыұмат береді. Бул
1900-жылларға туұра келеді. Буны шайырдың хәзирги
бар шығармалары да анық көрсетеді»—деген пикирлери
менен де толық келисемиз. Шынында да Аннақулдың
Совет хукимети орнағаннан кейинги дәуирде шығарған
қосықлары излениўине қарамастан еле халық арасынан
табылған да жоқ, жазып та алынбаған. Усының өзи-
нен-ақ Совет хукимети дәуиринде Аннақулдың қосық
шығаруыды биротала қойғанын аңғара аламыз. Бирақ,
бизинше, А. Қаримов пенен Ә. Қожықбаев дүзген «Ха-
лық шайырлары» атлы топламдағы Аннақулдың 1900-
жыллардан кейин қосық шығаруыын биротала қойыу

²⁵ Қарақалпақ әдебияты тарихы. Нөкис «Қарақалпақстан»
баспасы. 1983 201-бет.

себеплерин «...буның себебин қартайғанда қосық шығарыўды өзінше ерси көриўден деп түсинемиз. Оның үстине, шайыр алпыс жасларынан баслап көзден қалып қояды»²⁶ — деп көрсетиўлери басқа да турмыста болған бираз себеплер менен толықтырыўды талап етеди. Мәселен, шайыр өз заманының улы, сол заманда ол көзиниң көргенин, сезип билгенин, аңғарғанын жырлайды, турмыстағы, халық тәғдириндеги болып атырған баслы-баслы мәселелерди заман талабынан қозғайды. Соның ушын да бир заманның адамының аударыспақтың салдарынан пайда етилген екінши жаңа заманның бахытына, талабына тез түсине, бар ықласы менен оған бериле қойыўы, өзиниң ишки ой-сезимин, дүньяға, жәмийетке деген көз қарасын өзгерте сала таза заманның талабына сай жырлар, қосықлар дөретиўи, бизиңше, қыйынырақ. Мине, Аннақулдың Совет хукимети дәуириде қосықлар дөретпеўиниң бул бир себеби болса, екінши себеби — Совет хукимети шайыр, жазыўшылардан партиялық көз-қарастан жазыўды, ески замандарды жаманлап, жаңа заманды, яғный Совет хукимети заманын мақтаўларды талап еткенликтен, жазылған шығармаларды сиясат жағынан қатаң тексерип турғанлықтан «Аш қулақтан, тыныш қулақ», «Қәтелессем басым бәлеге қалар» — деген ойларда болып оның қосық дөреткенди қойып кеткен болыўы мүмкин. Шынында да Совет хукимети дәуириде, әсиресе 30-жылдары шығармаларының қосық қатарлары, ҳәттеки айырым сөзлери-ақ терис бурмаланып, қәте пикирге айланып нахақтан «халық душпаны», «Совет хукиметине қарсы» — деген атақ пенен сотланып кеткенлер де аз болмаған. Сонлықтан да Аннақулдың усындай мапазлардан, жағдайлардан қорыққан болыўы да итимал.

Жуўмақлап айтқанымызда Аннақул 1841-жылы жарлы дийхан хожалығында туўылып тәуипшиликтен аты көп жерлерге мәлим болыўына қарамастан өмиринше жоқшылықтың хәм аўыр мийнеттиң зардабын тартқан, бирақ кисиге қыянет, жаманлық ислеменен ҳақ кеўил, ҳадал мийнетиниң арқасында күн көрген адам болған. Ол Арал теңизи жағалаўындағы «Бекпан шағ-

²⁶ Халық шайырлары. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис—1982, 40-бет.

лы», «Көк өзек», «Тас бөгет» хәм басқа да усы теңизге жақын жерлердеги елатлы меканларда жасап 1936-жылы 95 жасында дүньядан өткен, бирақ өзи өлсе де артында бийбаха әдебий шығармалары қалып, оның исми мәңги өлмейтуғын, халқымыздың «жүрегиниң төринен орын алған» қәдирдан атқа айланған.

АННАҚУЛ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА МИЙНЕТКЕШ ХАЛЫҚ ТУРМЫСЫНЫҢ ЖЫРЛАНЫУЫ

Хәр-бир шайырдың халқына қай дәрежеде хызмет ете алғанлығы оның дөреткен әдебий шығармалары, сол шығармалардағы көтерилген мәселелер менен анықланылады. Аннақул шайырдың әдебий дөретпелериниң көпшилигинде мийнеткеш халық турмысы, тәғдири баслы мәселе етилип алынған, яғный оның хәр-бир шығармасында дердик мийнеткеш халықтың муңы мунданып, жыры жырланады, жарлылардың турмысымызда ушырасатуғын айырым зулым байлардан, хәмелдарлардан көрген азап-ақыретлери дәл мысаллар менен сүүретлениледи. Мәселен, XIX әсирде қарақалпақлардың Хийўа ханлығына қараслы болып жасаған дәуирде де, Әмиўдөрьяның оң қапталы жағасында мекан еткен ұатанластарымыздың 1873-жылы Россияға бағынған гезинен кейин де экономикалық, техникалық жақтан артта қалған Қарақалпақстан үлкесинде хәмме жумыслар қол мийнети менен исленетуғын болған. Күтә көп санлы адамлардың қатнасыўы хәм олардың аўыр мийнетлери менен атқарылатуғын усындай жумыслардың бири қазыў жумысы еди.

Әлбетте, дийханшылық пенен шуғылланатуғын отырықшы ел, халық ушын қазыў керек нәрсе. Өйткени, жер суўғарып егин егиў, егислик жерлерге суў келтириў ушын жаплар, арналар керек. Сонлықтан да айырым жағдайларда уйық теўип ямаса батыл болып қалған жап, салмаларды, өзек, арналарды тазалаў, хәттеки тыңнан жап, өзек, арналар қазыў да турмыста талап етилген. Бул өмир тиришилиги, халықтың күн көрис турмысындағы тәбийий талап. Бирақ, қазыў исине барыўы тийис хәмме жарамлы адамлардың теңдей қатнасыўының, мийнетин теңдей көриўиниң орнына басшылық етип жүрген гейпара хәмелдарлар пара бергенлерди хәр қыйлы тийкарсыз бәнелер менен үйлеринде

қалдырып, қазыуға пара бере алмайтуғын гилең жарлыларды ғана қуып турған. Бул қазыуға адам апарыуындағы теңсизлик, әдалатсызлық, жазы менен тапқанын қыс азығына жеткізе алмай жүрген жарлы пақырлар үшін ауыр мүшкіл еді. Бунның себеби, қазыуға ҳәрким өз азығы, қурал-сайманы, көрпе-төсеги менен баратуғын болған хәм бул мийнетлерине олар ҳүкимет тәрәпинен ҳақы алмаған. Бундай жағдайдың қазыушылар үшін ауыр екенлиги өз-өзинен түсиникли. Минне, қазыуға адам апарыуындағы теңсизликлер Аннакулдың усы темада шығарма дәрәтиўине себеп болды. Шайыр қазыуға барған белдарлардың бири болып ис басындағы болған барлық ҳәрекетлерди, зулымлықларды, теңсизликлерди, ҳақыйқатсызлықларды өз көзи менен көргенликтен, сол көргенлерин қосық етип шығарып, онда турмысты, қазыу басында жүз берген уақыяларды дәл көрсетиўди хәм оларды келешек әўлад үшін тарийхый мағлыұмат етип қалдырыўды өзиниң азаматлық уазыйпам деп билди. Соның үшін да оның усы «Қазыуға» атлы қосығы көлеми жағынан кишкене болғаны менен бунда халық турмысларының бир тараўындағы үлкен жәмийетлик мәселе қозғалып өз шешимин тапқан. Мәселен, усы қосығында

«Биреўлер гәптен утылды,
Биреўлер анық тутылды,
Ақша бергенлер қутылды,
Әўез, Арзымбет қазыуға»²⁷

деп шайыр, жоқарыда көрсеткенимиздей ақ, қазыуға барыуға тийисли, иске жарамлы, дени сау, «сен тур, мен атайын» — дай күши бар тайнапыр жас жигитлерди апарыуының орнына жасырын пара бергенлері үшін оларды үйлеринде қалдырып ғарры-жаслығына, жұмысқа жарамлы-жарамсызлығына, ауырыу-сауына да қарамастан гилең параға ақша тауып бере алмаған жарлы сорлыларды болыс, бийлердиң қатлап зорлық пенен қазыуға апарғанлығын айтқан болса, қосықтың тағы бир жерлеринде

²⁷ Халық шайырлары... 42-бет.

«Белдарды қойды қамап,
Хат жүзинде күнде санап,
Не биреўди малдай сабап,
Әўез, Арзымбет қазыуға.
Қазыудың басы қызыл қан,
Неше мың белдар аламан,
Таяқтан өлди неше жан,
Әўез, Арзымбет қазыуға.
Қазыу сондай ақыр заман,
Ылайдан хәм батпақ жаман,
Жан қалыуы болды гүман,
Әўез, Арзымбет қазыуға»²⁸

деп қазыу басындағы қазыушылардың ауыр, азаплы мийнетин, қыйын күн көрис ауҳалын, хәмелдарлардан жеген таяғын, хәттеки биразының таяқтан, аштан, күш мөлшерине сай емес қара мийнеттен өлгенлигин ашық баянлап берген. Қосықтың хәр-бир қатары хәттеки хәр-бир сөзи терең мәниске ийе хәм усы алты шуұмақлы қосық қатарларынан бир де артықмаш бос сөз табыу ямаса бир сөздиң орнын басқа орындағы сөз бенен алмастырыу мүмкин емес.

Мәселен,

«Хат жүзинен күнде санап,
Не биреўди малдай сабап» —

деген қатарлардан қазыушылардың көбисиниң шаршауына, жарамсыз болып қалыуына, ҳалдан кетиўине қарамастан ериксиз, мәжбүрий, қысқыға ушырап жұмыс еткенликлерин түсинсек,

«Қазыудың басы қызыл қан,
Таяқтан өлди неше жан» —

деген қатарлардан қазыу басындағы хәмелдарлардың қаталлығын, мийримсизлигин, зулымлығын түсинемиз. Қазыушыларды қыйнап, азап, ақырет берген хәмелдарлардың Әўез, Арзымбет, Аманбай екенлигин шайыр ашық айтқан. Бул адамлардың алдыңғы екеуи бурын көп жыллар дауамында аталық болып хызмет еткен Ораздың балалары — бири әкесиниң орнына аталық, екіншиси болыс, ал Аманбай болса сол гезлердеги арық ақсақал.

²⁸ Халық шайырлары... 42-бет.

«Арық ақсақалы Аманбай,
Қазыұшы жүрер жылай-жылай,
Таяқлар урды аямай,
Бул да бир хәким қазыұда» —

деп көрсеткен шайыр. Заманында булар «қылышынан қан тамған» адамлар болған. Бизің бул пикиримизди қосықтағы

«Белдарлар жылап құдайға,
Батып сүп-сұйық ылайға,
Таяқ урдырып талайға,
Әуез, Арзымбет қазыұда» —

деген қатарлар да тастыйықлайды. Халыққа зулымлықтарын өткерген усиндай хәмелдарларды Аннақулдың бүркемей, басқа атлар менен атамай атма-ат өз атлары менен атауы—оның хәқыйқатлықтың, әдилликтің тәрәпдары, ұатанын, елин сүйетуғын, мийнеткеш халықтың ғамы ушын керек болса жанын да аямайтуғын нағыз ер жүрек инсан екенлигинен дәрек береді. Аннақулдың усы «Қазыұда» атлы қосығы бойынша еле де көп таза пикирлерди айтыуға болады.

Аннақул өз қосықларында гейпара зулым хәмелдарлардың тек қазыұ исиндеги халыққа көрсеткен жәбириў-жапасын сүүретлеп қоймастан, олардың жай, күн-деликли руўзыгершилик турмыстағы елге еткен қысымын, зулымлығын да дәл сүүретлеген. Буған «Ораз алды», «Сайланған ақсақалға» қосықларын мысал етип келтиремиз. Мәселен, «Ораз алды» шығармасында шайырдың өзиниң Боз жап деген жерге қол сериппе қурып егин екенлиги, егин писип, түйекленип тайын болған уақта аталық Ораздың келип қырмандағы қызыллаулы тайын дақылды тартып алғанлығы сөз етилген.

«Сериппени өзи серипкендей,
Әуелден мийнет еткендей,

Бар тапқанды Ораз алды»²⁹ —

деп жазы менен ашшы тер төгіп ислеген мийнети арқасында жетистирілген дақылды екенде жоқ, тиккенде жоқ Ораздың «сынықтан сылтау» тауып, хәмелден

²⁹ Халық шайырлары... 43-бет.

пайдаланып тартып алғанлығына шайыр қатты иштен күйинеди, ызаланады, оған нәлет айтады. «Аш пенен оты жанбаған» — деп улыұма жарлы дийхан, шаруаларға оның нағыз қас адам екенлигин билдиреди.

Әлбетте, хәшким де өз мүлкин, бар тапқанын басқаға оңайылық пенен бермейди. Тек қолдан илажы кеткен жағдай да ғана өз мүлкінен ериксиз айырылады. Сол сыяқлы «табан ет, маңлай тери» менен тайын еткен дақылды Аннақул да Оразға аңсатлықта бермеген, оған ол табанлы қарсылық көрсеткен. Бирақ күш хәмелдар Ораз тәрәпинде болып турған гезде, оған дадының жетпегенлигин

«Талтақлап басып аяғын,
Не қылайын айтып ояғын,
Керилип урды таяғын,
Сөйтип басып Ораз алды»³⁰ —

—деп қырмандағы қызыллап, қаплауға тайын етип қойған дәнин Ораздың ойда жоқта келип күш жумсап, зорлық етип сылтау менен тартып алғанлығын шайыр анық көрсеткен. Бул жерде шайырдың «Мени» арқалы улыұма мийнеткеш халықтың зулым, «еки жүзли», өзинен дәрежеси жоқарылар менен тил табысып, сөзин сөйлетип, қасына «алып кел, салып кел, урып кел» — деса тақ туратуғынларды ертип жүрген хәмелдарлардан көрген ауыр азап-ақыретлерин түсинемиз. Шынында да, халық арасына шайыр хәм атайы тәуип сыпатында танылған, үлкен абыройға ийе болған Аннақулдың дәнин тартып алған Ораз хәм Ораз сыяқлы хәмелдарлар басқа жарлы пухараларға не ислемейди деп ойлауға болады!

Усы қосықта Ораздың тийқарынан ким, қандай пығалдағы, минез-қулықтағы, ой-өристеги, басқаларға қандай мүнәсибеттеги адам екенлиги де сыпатланған. Мәселен,

«Ораздың өзи оңбаған,
Үйине қонақ қонбаған»³¹ —

³⁰ Халық шайырлары... 43-бет.

³¹ Омар шайыр. Айырша. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис—1979, 34—37.

деген қатарлардан оның негизинен жақсы адам емесли-
ги. жаман болғанлықтан үйіне мийман қонбайтуғын-
лығы белгили болып тур. Ораздың еки жүзлилиги, еси-
гинде жүрген дийқанлардың тийисли қақысын бермей-
туғынлығы тууралы Омар шайыр да «Гүнайым» атлы
қосығын дөреткен еди. Бунда ол Ораздың айтқан үеде,
ықрарына инанып, бир неше ай жалланып жумыс ис-
леп, ақырында еткен мийнетиниң қақысын ала-алмай
пәнт жеп гүйзелгенлигин, хәттеки оннан азап-ақырет
көргенлигин баянлаған.

«Хақымды бермедің, күйдирдің Ораз,
Түөесилмес барма менің гүнайым,
Берсең де болады пулымды азмаз,
Нәлет Ораз, барма менің гүнайым?»³²

деп налынады шайыр. Омар менен Аннақұлдың Ораз-
ға берген минезлемеси ол киси тууралы көп нәрселер
билетуғын адамлардың командировкамыз уақтында
бизге жазғызған мағлұматлары менен де сәйкес келе-
ди. Мәселен, Ораздың қартайыңқырап, көзден қалып,
хәмелден айырылып, бирақ балаларының хәмеллери хәм
өзиниң байлығы арқасында еле де «туғырдан түспей»
абырой-атаққа ийе болып, шалқып жүрген гезлериниң
биринде оннан пана излеп сүйген қызы менен қашып
келген алыслау ағайын жигиттиң ярының келбетин, ту-
ла-бойын, бөксесине түсетуғын тоқпақтай бурымларын
сыйпалап, сулыұлығын аңлап, «Бул нашар бизге жара-
сады екен» деп жигитти ат алдына салдыртып, қууды-
тып жибереди де, ал оның сүйиклисин өзине тоғызыншы
хәял етип алған.³³

Көрдинизбе, Омардың да, Аннақұлдың да Оразға
берген минезлемелери халық аузынан жазып алынған
мағлұматларға сәйкес. Демек, Аннақұл Ораздың ис-
леген ис-хәрекетлери тууралы қосық шығарғанда қа-
қарманына надурис минезлеме бермей тек қақыйқат-
лықты сүүретлеген. Қосық уақтында халық арасына кең
таралған хәм көпшиликтиң биринен-бири көширип яма-

³² Сонда, 34-бет.

³³ Автордың 1967-жылы Шымбай, Тахтакөпір, Мойнақ район-
ларында өткерилген командировка уақтында халық аузынан жа-
зып алған қолжазбасы. ӨР ИАҚБ, Илимий кітапхана фондында
сақланыулы. Инв 88732.

са ядлап алып жийи айтатуғын шығармасына айнал-
ған. Өйткени, ол гезлери бул қосықтың халыққа еткен
тәсири хәм әхмийети оғада күшли болған. Буның себе-
би, бириншиден, халық аузында «Өгизликке Ораз зор»
аталып кеткен Ораздың жексурын, халыққа жат қы-
лықтары, минез-қулық, түсиник, мақсетлери ис жүзинде
болған дәл мысаллар менен бул қосықта әшкараланған
болса, екиншиден, оған сыр минез емес адамлардың
оннан енди сақланып, не барынша оның көзине түспей
қашыңқырап өзін бәле-мәтерден аман сақлап жүриуине
мүмкинлик туудырған еди хәм бул кисиниң өз қәтелик-
лерин, қаталлықтарын, мийримсизлигин, әдалатсыз-
лықтарын түсинип тәубиге келиуине қандай да бир
дәрежеде себеп болды. Усы себеплери менен бул қосық,
жоқарыда ескерткенимиздей-ақ, халқымыз арасына кең
таралды хәм бизиң дәуиримизге жетти.

Ораз, Әуез, Арзымбет, Аманбай тәризли хәмелдар-
лардың күнделикли турмыста халыққа көрсеткен жә-
бириу-жапалары шайырдың тек «Қазыұда», «Ораз ал-
ды» қосықларында ғана емес, басқа да бирқанша шы-
ғармаларында сөз етилген. Мәселен, «Сайланған ақса-
қалға» дөретпесинде Есет герең дегенниң баласының
ақсақаллыққа сайланып алынғаннан кейин өзиниң би-
лимсиз, ақылы келте, ақымақ болууына қарамастан,
хәмелден пайдаланып қарамағындағы халықты қойдай
шуұлатып езгенлигин, зулымлығын өткергенлигин ша-
йыр ашық айтқан хәм

Абырай ақсақал болғаның,
Болыс болсаң киси жерең»³⁴ —

деп оның ишки дүньясын, пығалын әшкара еткен. Гәп
етилип отырған ақсақалдың минез-құлқының, нийети-
нин, ой-өрисиниң, улыұма ишки сырының усы еки қа-
тарда дәл берилгенлиги соншелли, хәттеки олар халық
аузында жийи айтылатуғын мақалға айланып кеткен.

Жоқарыда келтирилген мысалларымызға қарағанда
халық арасындағы бираз хәмелли адамлардың хәдден
тыс жауызлығын әшкаралауға шайырдың көп көңил
бөлгенлиги белгили болып тур. Аннақұлдың «Қазыұ-

³⁴ Халық шайырлары.. 44-бет.

ийе болса да барға қанәәти жоқ, ашкөзликтен аты аңызға айланған Қарун байды сөз ететұғын ертек те тосыннан дөрмейей гейпара байлардың ашкөзлігін әшкаралау үшін халық қыялынан шығарылған ертек. Аннақул хәмме байлардың теңдей ашкөз, сықмар, өз хызметшилерине қатал, жауыз бола бермейтұғынлығын, олардың арасында жақсылардың да, мийримлилердің де, хызметкерлерине әдил көз-қарақта болатұғынлардың да бар екенлігін жақсы түсинген. Ал енди, «Бизге жақты дүнья қашан келеди?!» — деген қосығында

«Бай-залымлар бизди хайран етеди,
Барлық мақсетине олар жетеди...
Бай-залымды құртса деймен тилегим,
Күшли болар еди сонда билегим,
Байдың қол астында езиліп турмыз,
Қыйын болды бизге турмыс кешірію...»³⁶ —

дегенде ол өз жалшыларына жәбирин өткерген екі жүзлі, қатал минез-қулықлы, зулым, аты-жөни белгилі байларды нәзерде тутқан. Өз хызметкерлерине қатал қатнасықта болған, олардың тийисли мийнет жақыларын бермей азап көрсеткен айырым байларды шайыр өз көзи менен көрген, көрмегенлери болса ондайлар тууралы көрген, билгенлерден дерекли мағлұматлар еситкен. Сонлықтан да, ол ондай байлардың жаман ис-хәрекетлерін, минез-қулықтарын, пығалларын халық алдында әшкаралауды өзіннің әдиули ұазыйпам деп түсинген хәм усындай байлардың хызметкерлерине көрсеткен жәбирин әшкаралау арқалы мийнеткеш жарлылардың ауыр күн көрис турмыс ауқалын тәриплеген, қосықтың күши де усында болып тур.

Аннақул өмиринше ҳадал мийнетинен күн көрген адам. Ол бәрхә әдалатлықтың, дурыслықтың тәрепдары болған, кисі алдаушыларды, ҳарамнан дүнья жыйнаушыларды жек көрген. Соның ушын да ол айтқан сөзлерине ислеген ислери қайшы келетуғын, дин көрсетпелерин тек байыу, халықтан керекли бир нәрсе алыу ушын, яғный дин қағыйдаларын, өзіннің жекке мәпи ушын пайдаланатуғын айырым моллаларды да әшкара еткен. Бул айтқанымызға оның «Маймолла» атлы қо-

³⁶ Халық шайырлары... 45-бет.

сығында келтирилген мағлұматлар дәлийл бола алады. Бунда шайыр ақылсыз, ақымақ болуына қарамас-тан маймолланың күтә тәкабир, ашыушақ, өтирикши, дин қағыйдаларын бузыушы, көпшиликти алдаушы, хұрметсиз екенлігін сыпатлаған хәм «Дүмше молла ел бузар» — деп даналық пенен халқымыз айтқанындай-ақ, бул дүмше молланың дин жөнинен айтқан сөзлериниң қақыйқатлығына исенбеуғе ел-халықты шақырған. Буны биз қосықтың

«Май молланың өзи күлқи,
Адамларға болмай үлги,
Бул кисі хәммеге белгилі...
Ауылдағы маймолланың,
Моллалық деген затыдур,
Қыяметтен сөзлер айтур...»

Мөхминлер үмит етпеңлер,
Молладан үмит күтпеңлер,
Қуры жәбирин шекпеңлер,
Тәрипи сол маймолланың»³⁷ —

деген қатарларынан да байқаймыз. Келтирилген мысалдан көрип отырғанымыздай-ақ, бул қосығында шайыр өз ауылының молласының «молла» деген атаққа ийе болып жүргени болмаса адамларға жақсы тәрептери менен үлги болмай, тек жаман, жеркенишли тәрептери менен ғана үлги болып жүргенлігін ашық айтқан хәм бундай дин қағыйдаларын бузыушылардың тәсирине берилмеуғе көпшиликке нәсийхат еткен.

Соны да айтыуымыз керек, өз жекке мәпи, ләпсиси ушын дин қағыйдаларын бузып, мусылманшылыққа шек келтирген айырым уламалардың жаман, жеркенишли ис-хәрекетлери тек Аннақул шығармаларында ғана емес, XIX әсирде жасаған қарақалпақ шайырларының биразының әдебий дәретпелеринде сынға ушырап әшкара етилген. Мәселен, Бердақ шайыр өзіннің «Терис қайтқан» атлы қосығында

«Молла Мәмбет суұпы болды,
Қыя таслап және жолды,
Биреу емес екеу болды,
Жасы жетпей терис қайтқан.»

³⁷ Халық шайырлары... 55-бет.

Сууылықтан тауып маза,
Көп намазын етти қаза,
Бирнешшелер жеди ыза,
Жасы жетпей терис қайтқан»³⁸ —

деп Мәмбет молланың пығалының бузылғанлығын «бетине басып» әшкараласа, Өтеш «Нуратдийн» деген шығармасында

«Ауылымызда даң молла,
Айтатуғыны бәрхә олла,
Жалған айтып нешше жола,
Даң молламыз Нуратдийн.

Өтирик ғана оқып қуран,
Хәркимге айттырып ийман,
Үйине алмайды мийман,
Даң молламыз Нуратдийн.

Адамға жараспас ойы,
Томардай гүжирейген мойны,
Күн ара алар бір қойды,
Даң молламыз Нуратдийн.

Собырайған сопақ бойы бар,
Ойлаған бузық ойы бар,
Үш жүз отыз бес қойы бар,
Сонда да аш Нуратдийн»³⁹ —

деп Нуратдийни молланың дүньяпаразлығын, ашкөздігін жерине жеткере әшкаралап, оның дүнья үшін «молла» деген құрметті атаққа дақ түсіріп, дин көрсетпелерін биле тура бузғанлығын баянлаған.

Ал Омар болса «Бекпан» — деп аталынған дәретпесінде

«Молла Бекпан малыңыз көп,
Келип едик дайымыз деп,
Қойшының хақыларын деп,
Түксійесең дайы Бекпан»⁴⁰ —

³⁸ Бердақ. Таңламалы шығармалары. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис—1987, 102-бет.

³⁹ Өтеш Алшынбайұлы. Таңламалы шығармалары. Қазақалпақ мемлекет баспасы, Нөкис—1962, 27—28-бетлер.

⁴⁰ Омар шайыр. Айырша. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис—1979, 109-бет.

деп Бекпан атлы молланың өз қарамағындағы ғәрип қойшыларына «табан ет, маңлай тери» менен тапқан тийисли хақыларын бермей зар жылатып діндегі «киси, хақысына қыянет етпеу керек» — деген көрсетпени бузып натуұры жолға түскенлігін тәриплеген.

Жоқарыда атлары аталынған шайырларымыз, солардың қатарында Аннақұл да, дин қағыйдаларын хақ жүректері менен булжытпай орынлап жүрген, уламалар менен жақсы қарым-қатнаста болған, айырымлары (мысалы, Бердақ) суұпы болып ийшанларға қол берген диншил адамлар. Сонлықтан да булар, келтирилген мысалларымыздан көриніп тұрғанындай-ақ, хеш ұақытта да улыұма динди ямаса улыұма улама атаұлысын жаманлаған емес, ал тек дин ийелери бола тура оны өзлериниң жекке мәпине пайдаланыушы аты-жөни белгили айырым уламалардың халыққа жат ис-хәрекетлерин, пығалларын ғана әшкаралаған хәм олардың «туұры жолға қайта түсиуин» қәлеген. Буны Бердақтың сол «Терис қайтқан» қосығындағы

«Молладан хәммеге нышан,
Сизид пир Қарақум ийшан,
Жолына түсерсең қашан?
Тийкарынан терис қайтқан» —

деген шуұмақ та тастыйықлайды. Бундағы «Жолына түсерсең қашан?» — деген қатарда өз ләпсиси үшін дин қағыйдаларын бузған молланың қайтадан туұры жолына түсіп діндегі көрсетілген талаптарды хәдал нийетлилик пенен дурыс орынлап жүриуине шайырдың кеңеси анық сәўлеленген. Тап усы сыяқлы ләпсисиниң «жетегине ерип» дин қағыйдаларын бузған айырым уламалардың қайтадан тәўбеге келип, құдайға хәдалый қулшылық етип «туұры жолға» түсиуине нәсийхат етиу пикирлерди биз Аннақұл шығармаларынан да гезлестиреміз.

Солай етип, Аннақұл гейпара байлардың, дин қағыйдаларын бузған, дин көрсетпелерин жекке өзиниң байыуы үшін қурал ретинде пайдаланған, айтқан сөзлерин еткен ислери менен дәлийиллемеген айырым уламалардың жаман, халыққа жат хәрекетлерин, қылғаларын, ишки пығалларын, көбинесе байлардың, хәмелдарлардың мәпин қорғаған жәмийетлик дүзимди әшка-

ралап, мийнеткеш халықтың ауыр күн көрис турмысын дәл сүүретлеп бираз қунлы шығармалар дөреткен хәм усы шығармалары арқалы XIX әсирдеги қарақалпақлар жасаған жәмийетлик дүзимнен, халқының өмир тарийхынан оқышыларына хәм келешек әуладларға бирқанша жақсы мағлыұматлар бере алған. Усының өзи-ақ, халықтың муны, зары тәрипленген Аннақулдың шығармаларының әхмийетиниң оғада зор екенлигинен хәм олардың қарақалпақ әдебиятынан белгили орын ийелейтуғынлығынан дәрек береди.

АННАҚУЛДЫҢ ҚЫЗЛАР ХАҚЫНДАҒЫ ҚОСЫҚЛАРЫ ТУУРАЛЫ

«Қыз өмирдиң гүли», «Қыз елдиң көрки», «Қызы бардың назы бар» — деген халқымыз қызлар туұралы. Дурыс тауып айтылған гәплер. Шайырлар нешше әсирлер дауамында қызлар, муҳаббат туұралы жазып атыр, еле де жаза береди. Солай болса да бул тема елеге шекем гөнерген темаға айланған жоқ хәм айланбайды да. Мине, өмир бар жерде хаслан гөнермейтуғын бул темада Аннақул да бираз қосықлар дөреткен. Ол бул шығармаларында қызларды хәр тәрепкеме сыпатлаған. Әлбетте, ер адамлардың, хәттеки гейде хаяллардың да, нәзерин қызлардың келискен сыртқы келбетин өзине тартады. Бул турмыстағы бар хәқыйқатлық. Өйткени, сырты сулыұдың «иши де сулыұ» болыуы мүмкин. Усы себепли айралықта жүргенде елин, жерин, бирге ойнап-өскен, отырыспаларда бирге жууап айтысқан, биреулерине кеули де кеткен таныс қызларының сыртқы келбетин Аннақул мақтау сөзлер менен тәрийнпейди. Мәселен, «Бармекен» қосығында

«Палдай айтқан сөзи жаныңа жаққан,
Шул қызларды көрер күнлер бармекен.
Жылға менен жан алып, қасыны қаққан,
Шул қызларды көрер күнлер бармекен.
Беллери нәзикдур, бойы талмадай,
Ләби татлы сууы шекер салмадай,
Қызлардың гүл жүзи қызыл алмадай,
Перизатны көрер күнлер бармекен»⁴¹ —

⁴¹ Халық шайырлары... 49—51-бетлер.

деп басқа, алыс жақта жасап атырған шайыр бурын ойнап-өскен қатар-қурбы қызларының сын-сымбатын, бет-әлпетин, қыймыл-хәрекетлерин, назлы қылықларын, сөйлеу мәдениятлылығын қыйыннан қыйыстырылған көркем сөзлер менен сүүретлеген.

Улыұма қыз атаулыны емес, бурынғы өзине танысбилис, сыр минез қызларын тәриплеп атырғанлығын Аннақул мына қосық қатарларында да анық көрсеткен;

«Айтсам болар шул қызлардың тағрибин,
Есиң кетер көрсең ажар-келбетин,
Сыпатлай алмайды көрмеген көркин,
Шул қызларға жетер күнлер бермекен?»⁴²

Усы бир ғана шуұмақта кең түсиник, терең ойлар жатқанлығы белгили болып тур. Мәселен. «Сыпатлай алмайды көрмеген көркин» — деген қатардың өзинен-ақ шайырдың тәриплеп отырған қызларының қай дәрежеде гөзал екенлиги өз-өзинен түсиникли. Егерде шайырдың өзи айтқанындай-ақ, хәш ким де ол қызлардың өзлерин көрмей турып тәрийпин бере алмайтуғын болса, демек, олардың шынында да келбетли, сулыұ болғанлығы.

Ауыллас қызларының ишинде Аннақулдың ашық қызы да болған.

Мине, ол усы «Бармекен» қосығында ауыллас қурбы-қурдас қызларын ғана ядқа алып қоймастан солардың ишиндеги сүйген ашық қызын да сағынып, күнитүни дерлик «көз алдына елеслетип», оның менен тезирек ушырасыуды әрманлап жүргенин айтқан. Буны қосықтың

Қайтпас жигитлердиң барса нәзери,
Отырыспа той-тамаша базары,
Кеулимниң муралы хәм интизары,
Ашығымды көрер күнлер бармекен.
Аржағы Жәмшийтша және Хиндистан,
Көргенлердиң еси кетер бийхуштан,
Бұлбил киби сайрар көзлери мәстан,
Ашығымды көрер күнлер бармекен?»⁴³ —

деген қатарлар толық тастыйықлайды. Бул қатарлар-

⁴² Халық шайырлары... 51-бет.

⁴³ Халық шайырлары... 52-бет.

да, әлбетте, қыздың аты аталынбаған, яғни шайырдың ашығының өзіннің, әкесінің атларының ким екенлігін билмейміз. Ол жағын айта беріудің мүмкін керегі де болмаған шығар. Себеби, Аннақұл жасаған дәуірде ашықлық көбінесе басқалардан құпия сақланатуғын еді. Бірақ ашық қызына арнап шығарған қосық қатарларынан Аннақұлдың өз сүйгеніне опадар екенлігін, ол қызды шын мухаббат сезім менен сүйетуғынлығын түсінеміз. Ал, буның өзі шайырдың бір сөзлі, үдеге берік, ең жоқары адамгершілік қасиеттерге ие адам екенлігін дәлелдейді. Аннақұл айралықта жүріп аұыллас, таныс, биліс хәм ашық болған қызын тәриппеп арнау қосық қатарларын жазып қоймастан аұылдан тысқары жерде топар-топар болып серіуендеп қыдырып жүрген қызлардың да сырттан қарағанда «көз тойдыратуғын» сән-салтанатын сүүретлеп қосықлар дөреткен. Солардың бири «Қызлар» атлы қосығы. Бул қосығында ол «Бар мекен» қосығындағыдай қызлардың жүзін, судыұлығын, кескин-келбетін емес алысырақтан хәм бийіктен қарағанда көздің «отын алатуғын» олардың сырт көриніслерін, жылға таслаған назлы қылға, қыймыл-хәрекеттерін, жүрістурысларын көрсеткен, минез-құлықтарын сүүретлеген. Мәселен, қосықтың

«Шығып едим бийік құмның басына,
Қарап едим Байқараның⁴⁴ қасына,
Жақынласты Әжибектің^{*} тусына,
Топар-топар болып көринді қызлар.

Биреуи кекселеу, бириси киши,
Долаңлап жүреді билекте күши,
Мысал ғаз ушқандай атаудың иши,
Топар-топар болып көринді қызлар.

Киминің кейніне сінлис ерген,
Шатыраш көйлекті шубалтып кийген,
Биразы өкпелеп еректе жүрген,
Топар-топар болып көринді қызлар.

⁴⁴ «Байқара»-құмшық жердің аты. Бул атама Омар Сүйірбек ұлының «Жана суу» (екінші нұсқасы) қосығында да бар.

^{*} «Әжибек»-құмшық жердің аты. Бул атама Омар Сүйірбек ұлының «Көринді» қосығында да аталынған.

Енесинен жаңа тууылған қулындай,
Қызыл-жасыл тунги жанған жалындай,
Тоз-тоз болып барымтаның малындай,
Көз жетпес алыста көринді қызлар.»⁴⁵

деген шуұмақларында көпшилік болып далада еркін қыдырыудағы қарақалпақ қызларының кийінін, бир-бирине деген сыйласық, дослық мүнәсібети, қарым-қатнас жағдайлары анықланылған. Бул жерде шайырдың күтә сершиллиги, аұылда өскен қарақалпақ қызларының минез-құлықтарына тән өзгешеликтерді, қасиеттерді аңлай билетуғынлығы сезилип тур. Мәселен, «Биреуи кекселеу, бири киши, Долаңлап жүреді билекте күши», «Киминің кейніне сінлис ерген»—деген қатарлардан атаудың ишінде серуенлеп жүрген топар-топар қызлардың жас жағынан биргелки емес, хәттеки айырымларының қасында сіндилеринің де бар екенлігін шайыр қәтесіз серлеген болса, «Биразы өкпелеп еректе жүрген»—деген қатардан топарласып аұыл сыртына серуенлеп шыққан қарақалпақ қызларына тән минез-құлықты оның аңлай билгенін түсінеміз. Аннақұл тек қарақалпақ қызларын ғана емес ұлыұма қыз атаулыны тәриппеп те қосық шығарған. Оның бул қосығы «Қызлардың» деген ат пенен аталынған. Бунда шайыр қызларды өмірдің гүлі, рәушаны, рахаты, өмірдің жалғасы деп тәриппеген.

«Қыз деген қызыл гүл мийрң қанады,
Көрсен бағын есін хәрне талады...
Қызлар ойнар бес-алтау боп ойынның,
Мысыр-жәннет етип кирсен қойынның...

Шийриннен шекердур айтқан сөзлери,
Жаның алар көрсен еки көзлери...
Қыз дәуири Әмиүдәрья сууындай,
Көрсен бәри сары алтын пууындай,
Мәхәлинде писер ғарбыз, қауындай,
Тәрийпин мен айтайын қызлардың»⁴⁶

дейді шайыр. Усы қосығында ол тек қарақалпақ қызларына ғана емес ал, ұлыұма қыз атаулысының ишки сезиміне тән болған қылықтарды да дәл анықлай билген. Мәселен, қосықтағы «Қырындап аударар жақсы-

⁴⁵ Халық шайырлары... 52-бет.

⁴⁶ Халық шайырлары... 53-бет.

ға көзин»—деген қатардың өзі де бизің келтирген пикириміздің дұрыслығын дәлйіллейди. Өйткени, жақсы, сымбатлы, сулыу жигитке жас қызлардың жасырын көз қыйығын таслауы, яғни «урланып» көз қыйығы менен оларға қарауы хәмме қызларға дерлік тән қәсийет. Буның өзі улыуға қыз балаға тән қәсийеттерди, қылықтарды, минезлерди Аннақулдың жүдә жақсы билетуғынлығынан дәрек береді.

Солай етип, Аннақул өз қосықларында қызлардың сын-сымбатын, бет-әлпетін, олардың минез-құлықтарына тән қылықтарын, қәсийеттерін оқыушы исенерлік дәрежеде дұрыс хәм дәл сүүретлеген.

АННАҚУЛДЫҢ ДӨРЕТИҰШИЛИК ШЕБЕРЛИКЛЕРИ

Дөретиушлик шеберлік усылларда шек жоқ. Себеби хәр шайыр, жазыушы өз шығармасын, хәттеки ондағы хәр-бир уақыяны хәр қыйлы усылда сүүретлеп сол шығарманың жақсы, қызықлы, мазмунлы, терең мәнилі болып шығыуы, оқыушысының ядында узақ уақыт ұмытылмай сақланыуы үшін бойындағы бар ақыл-ойын, билмин, уқыбын, интасын жумсайды, шеберлік усылларын пайдаланады. Сонлықтан да хәр-бир жақсы шыққан оқыушысына унаған шығармада автордың шеберлиги бар. Бул хәқыйқатлық. Бирақ, шығармасының қай жерінде автор қандай шеберлік усыл қолланды мине, буны табыу, анықлау, дәлйіллеу аңсат емес, буның үшін изертлеушіден терең билимлилик, түсиник талап етиледі. Усы айтылғандай-ақ Аннақул да өз шығармаларын дөреткенде хәр қыйлы шеберлік усылларын қолланған.

Мысалға Аннақулдың «Қазыуда» қосығын алайық. Қазыуға хеш уақытта аз адам қатнаспайды, өйткені узынлығы бир неше шақырымға созылатуғын жап, арналарды қазып питкеріу исинің аз адамлар менен тамамланыуы мүмкин емес. Сонлықтан да бундай қазыуға әдетте бир болыс қарамағынан, егер ол қазылып атырған жап ямаса арна бир неше болыслықлардың еллеринің ишинен өтетуғын болса, онда, оның қазыуына сол болыслықлардың хәммесинен неше мыңлаған адамлар қатнасатуғын болған. Демек, бул мәу-симдеги жап, арна қазыуына халықтың белгили бир

бөлеги қатнасады деген сөз. Мине, шайыр қазыудағы белдарлардың күнделікли турмыс аухалын сүүретлеу арқалы өз дәуиріндеги мийнеткеш халқымыздың белгили бир бөлегинің өмирдеги хал-аухалынан түсиник берген. Бул мийнеткеш халық турмысын дәл дереклер менен сүүретлеудеги шайырдың шеберлиги десек арзыйды.

Усы айтылғандай-ақ Аннақулдың шығарма дөретиуінде қолланған хәр қыйлы шеберлік усылларын биз оның «Сайланған ақсақалға», «Аман жүр» хәм т. б. бир қатар қосықларынан да байқаймыз. Мәселен, «Сайланған ақсақалға» деген бес шууақлық қосығының үш шууағында ақсақал болып сайланған Есет гереннің баласының елге ислеген жәбириу-жапасы, салдықты муғдарынан арттырып жыйнауы, ақсақаллық лауазымында бола тура тутымын өзинен жоқары лауазымлардағы болыс, аталықлардан да өткеріуі әшкараланған болса, қалған еки шууағында оның түртүси, сырт келбети, жүрис-турысы, сөйлеген сөзлерине де мәни бермейтуғын пәмсизлиги хәм тағы басқа да толып атырған халыққа ерси жақлары әшкара етилген.

«Адырайып еки көзиң,
Адыр-будыр айтқан сөзиң,
Дүньяға шыққан бир өзиң,
Есет гереннің баласы.

Атқа минипсең шөңкийип,
Пушпантай мурның төңкийип,
Арық өгиздей өңкийип,
Есет гереннің баласы⁴⁷—

лейди шайыр. Усы сегиз қатардан ибарат еки шууақта хәмелден пайдаланып өз елине азап-ақырет берген хәмелпараз ақсақалдың ислеген ис-хәрекеттерине, қылығына, пығалына сай сырт келбети бир қанша толық дәрежеде сыпатланылған. Бунда ақсақал лауазымындағы Есет гереннің баласының еки көзинің адырақлығы, мурнының пушпантайлығы, сырттан қарағанда арық өгиздей өңкийип ебетейсиз жүриуі, ал атқа мингенде шөңкийип, еңсеси түсип отырыуы, бирақ усындай сыйқына қарамастан оның дүньяға тап бир өзи келген-

⁴⁷ Халық шайырлары, «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1982, 44-бет.

дей пушпантай мурнын тәккийтип, омырауын көтерип менменсиуи, басқаларды менсинбеуи, тәкаббырлық көрсетиуи, аўзынан не сөзлер шыққанына итибар бермей мәниссиз адыр-будыр сөйлеуи тәрийпленилген. Кишкене қосығының бир шуўмақларында қарауындағы елин аямай езген хәмелдардың зулымлығын әшқаралап, екінши бир шуўмақларында оның кескин-келбетин әбеший етип сүүретлеп оқыўшыда жеркенишли мысқыл-күлкі туўдырарлықтай, ашыў-ыза шақырарлықтай сатиралық көркем бейне жасауы—бул Аннақулдың улыўма унамсыз қахарман бейнесин дөретиўдеги шеберлик усылы.

Аннақул сәлем хат мәнисиндеги қосық жазыўдың да шебери. Сәлем хат түринде қосық дөретиў басқа да айырым қарақалпақ шайырларына тән усыл. Мәселен, усындай усыл менен жазылған қосықларды биз Әжинияз Қосыбай улы хәм Бегжан шайыр Нурым улының шығармалары арасынан да ушыратамыз. Бирақ олар айралықта жүрип елди, елдеги ата-аналарын, бала-шағаларын, ағайын-туўысқанларын, яр-досларын сағынып, солардың аманлығын билиўге арналған сәлем хат түриндеги қосықлар жазған болса, Аннақул басқа алыс жақта талап ислеп жүрген достына аўылының, бирге-ойнап өскен жора-жолдасларының, ағайын-туўғанларының аманлығын билдиретуғын хат түриндеги қосық жазған. Шайырдың бул қосығы «Аман жүр» деп аталынады. Усы тәсилде қосық дөретиўдеги Аннақулдың басқалардан тағы бир өзгешелиги ол бул қосығын ойын-дәлкек сөзлерди көбирек қолланыў усылында дөреткен. Қосық алыста талап ислеп жүрген Гүлимбетке сәлем хат түринде жазылған. Бунда аўылда тиришлик руўзыгершилиги менен жасап атырған жақын ағалары Еримбет, Емберген, Шамурат, инилери Ерназар, Қулымбет, қәйниси Пирназарлардың аманлығы дөнинде Гүлимбетке билдириў баянланған. Бирақ, бул адамлардың аманлығы жөниндеги шайырдың билдириуи мәзи құрғақ мағлыўмат түринде келтирилмей, олардың хәр-бириниң аўылдағы турмысы, күн көриси, күнделикли ис-хәрекети, атқарып жүрген талабы азарсыз хәзил-дәл-

⁴⁸ Әжинияз. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис—1975, 177-178-бетлер.

⁴⁹ Халық шайырлары... 83-84-бетлер.

кек сөзлер менен көркем сүүретленилген, яғнай жоқарыда аты аталынған адамлардың хәр-бири жекке-жекке шуўмақларда тәрийпленилген. Гүлимбеттиң жақынларының хәр-бириниң хәр шуўмақта жекке тәрийплениуинен олардың хәр қайсысының турмысы ҳаққында оқыўшы анық түсиник ала алады. Қосықтан мысал келтирейик:

«Үсти-басларын дуўалап,
Аспанға қарап ҳаўалап,
Үш-төрт ешқисин куўалап,
Емберген ағаң аман жүр.

Шыптадан үйин жаба алмай,
Күн-түни ислеп дем алалмай,
Көлден бир шабақ таба алмай,
Шамурат ағаң аман жүр.

Ашалмай күн-түн қабағын,
Алалмай көлдиң шабағын,
Қатыны асырап тамағын,
Ерназар иниң аман жүр.
Төсек салып қамыс қосқа,
Талабы жоқ оннан басқа,
Аўылда жұмыссыз босқа,
Пирназар қәйниң аман жүр».⁵⁰

Келтирилген мысалдан көрип отырғанымыздай-ақ хәр шуўмақ хәр персонажды тәрийплеўге арналған. Усының нәтийжесинде хәр-бир аўыллас жақынының соңғы гезлердеги кәсиби, хожалығындағы күн көрис турмыс жағдайы, бойындағы қал-аўхалы, ис-хәрекети, жүристурысы, қыял-сезими ҳаққында Гүлимбет мол түсиник ала алған. Егерде шайыр Гүлимбетти қызықтырған хәр адамың тәғдирин усылай етип хәр шуўмақта арнаулы тәриплеменгенде олардың хәр-бири туўралы Гүлимбет, бәлким, усы дәрежеде мол түсиник алалмаған болар еди. Демек, Гүлимбеттиң билмекши болған хәр-бир жақын адамы туўралы шайырдың усындай жол менен оқыўшысына мол түсиник бере билиуи-бул оның нағыз шеберлик усылы десек арзыйды.

Шайыр гейде бир ғана қосық қатары арқалы-ақ өзи жасаған дәуирдеги пүткил қарақалпақ қызларының көйлек кийиўдеги миллий өзгешелик дәстүрин анықлай

⁵⁰ Халық шайырлары... 48-49-бетлер.

билген. Мысалы, оның «Қызлар» атлы қосығында «Шатыраш көйлекті шубалтып кийген»—деген қатар бар. Әлбетте, қыз шатыраш, шатыраш емес көйлекті де кийе береді. Бул жерде гәп қыз көйлегінің түсінде болып тұрған жоқ, ал оның ұзын етилип кийилиуінде болып тұр. Өйткени... «көйлекті шубалтып кийген»—деген сөзлерді қолланыу менен шайыр ауыл сыртында еркін серуенлеп жүрген бір топар қызлар хәм солар арқалы XIX әсирдегі пүткіл қарақалпақ қызларының етегин тобығына шамаластырып көйлек кийиу дәстүрін оқыушы қәуімге аңлатқан. Шынында қарақалпақ хаял-қызларының кийиниу дәстүрі бойынша жазылған информациялық, этнографиялық материалдардағы мағлыұматларға қарағанда да XIX әсирде халқымыздың қызларының ұзын көйлек кийетуғынлығы белгилі болып тұр. Демек, Аннақұлдың қосығында XIX әсирдегі қарақалпақ қызларының көйлек кийиу салты туұралы келтирилген мағлыұмат тарийхий, этнографиялық мағлыұматлар менен де сәйкес. Буның өзи бир ғана қосық қатары менен-ақ Аннақұлдың өткен дәуірдегі қарақалпақ қызларының кийиниу дәстүрінің миллий өзгешелигін оқыушы көз алдына толық елеслетип бериу шеберлигін көрсетеді. Хәр-бир халықтың күнделікли турмысында, дәстүрінде қыз баланы тәрбиялауда сол халықтың өзине тән миллий өзгешеликтері болады.

Мәселен, өткен дәуірлерде қарақалпақ қызлары әсиресе айт-мерекелерде жигитлер менен бирге ауыл-ма-ауыл айтлап қыдыратуғын, бир қыз, бир жигит болып өткөншек тебетуғын, ұйымластырылған отырыспа-ларда жынысы бойынша еки тәреп болып жууап айт-тысатуғын, сөз ийни келгенде дегишетуғын, бар өнерин салып қолдан нағышлап тигилген бет орамалын қәлеген жигитине сауға етип беретуғын, жаздың ай жарық күнлерінде қыз-жигитлер болып «ақ сүйек», «манлай шертпек» «Айқулаш», «Хәкке қайда?» хәм т. б. усылар сыяқлы ойындарды араласып ойнайтуғын еркинликлерине ийе болған. Қарақалпақ қыз-келиншеклерінің жүрис-турысында, өмирінде усындай еркинликлердің болғанлығы жәнинде Аннақұл шайыр бир шуұмақ қосық қатарларында-ақ оқыушы ұғынарлықтай дәрежеде түсиник бере билген. Буған мысал етип шайырдың Қазақстанда талап ислеп жүрип елин сағынып, елинің,

халқынын үрип-әдетин, дәстүрин еске түсирип жазған «Бармекен?» қосығынан мына шуұмақты алайық:

«Қыз-келиншек келер жеңин салысып,⁵¹
Жигит пенен араласып-қағысып,
Қатар-қурбы менен кесе алысып,
Отырыспа етер күнлер бармекен?»⁵²

Усы бир ғана шуұмақтың өзінде қарақалпақ қыз-келиншеклер өмиринен, минез-құлқынан, жүрис-турысынан бираз мағлыұматлар берилген. Бунда қарақалпақ қыз-келиншеклерінің қатар-қурбы жигитлер менен араласып ойын-зауықларға, отырыспаларға қатнасу-туғын, өз ойларын тартынбай айта алатуғын еркинлик-лери белгилі болып тұр. Бул пүткіл бир халықтың қыз тәрбиялау дәстүріндегі өзгешеликлерін шайырдың аз сөзлер менен анықлай билиу шеберлиги еди.

Совет хукиметине шекемги қарақалпақ шайырларының хәммеси дерлик шығарма дөреткенде ауызеки халық дөретпелери материалларынан пайдаланған. Усы жолды Аннақұл да басып өткен. Мәселен, қызлардың жүзинің сулыұлығын Айдың, Күннің, Шолпан жұлдыздың сулыұлығына тенгерип сүұретлеу усылы ауыз еки халық дөретпелерінде жийи гезлеседи. Бундай мысалды тек «Қырқ қыз» дәстанның өзинен-ақ көппе келтириуге болады. Мәселен,

«...Айдан аппақ жүзинди...⁵³
«...Айдай арыу, тал шыбықтай тауланған,⁵⁴

«...Айдан аппақ жүзлерин...⁵⁵
«...Ақ бети айдай жарқырап,
Алтын киби пуұланып...⁵⁶
«...Айдан аппақ бир сүйдирсең бетиннен...⁵⁷
...Ақ денели арыу бар,

⁵¹ «Жеңин салысып»—дегеннің мәніси келиншеклердің көйлегінің жеңлери ұзын, қолдың саусақларын жауып туратуғын болған.

⁵² Халық шайырлары... 50-бет.

⁵³ Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық VI-том, Қырқ қыз. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис-1980, 62-бет.

⁵⁴ Сонда, 98-бет.

⁵⁵ Сонда 33-бет.

⁵⁶ Сонда, 162-бет.

⁵⁷ Сонда, 319-бет.

Ай десеңиз аузы бар,
Күн десеңиз көзі бар...»⁵⁸—деген

хәм т. б. толып атырған қатарлар бар «Қырқ қыз» дәстанында. Қызлардың жүзинің сулыұлығын Ай, Күннің сулыұлығына теңеп тәрийплеу қатарларын биз Аннакул шығармаларынан да ушыратамыз. Оның «Бармекен» атлы шығармасында

«Ай десе ауызы, күндей көзі бар,
Ләби алтын пууы, шекер сөзі бар,
Он төрт күнлик айдан аппақ жүзі бар,
Шул қызларды көрер күнлер бармекен»⁵⁹—

деген шуўмақ болса, «Қызлардың» атлы шығармасында

«Ойлан енди язып қызлардың сөзин,
Тәрийип еткіл Айдан зияда жүзин...
Шийриннен шекердур айтқан сөзлери,
Жаның алар көрсең еккі көзлери,
Аспандағы Айдан зыят жүзлери,
Сонындайын дәрары бар қызлардың»⁶⁰

деген шуўмақлар бар. Бул шуўмақлардағы асты сызылғанқ атарлар ауыз еки халық дәретпелери материалларынан пайдаланылып келтирилген материаллар екенлиги мәлим. Алынған мысалларымыздың алдыңғы шуўмағында өзине таныс, ауыллас қызларының жүзлеринің сулыұлығын шайырдың Ай, Күн сулыұлығына теңегени менен таныссақ, соңғы алты қатарда улыўма қыз атаўлысының сулыұлығын Ай, Күн сулыұлығына теңегени менен танысып отырмыз.

Жоқарыда көрсеткенимиздей ақ, қыз тәбиятынан сулыұлықтың, гөззаллықтың нышаны болып жаратылған. Соның ушын халық ауыз еки дәретпелеринде сулыұлықтың нышаны болып тәбиятынан жаратылған қызлардың жүзинің Ай, Күн, Шолпан жұлдыздың сулыұлығынан теңелип тәрийиплениуі, буларға жигитлердің қумарлылығын арттырыу өмир талабына

⁵⁸ Сонда 334-бет.

⁵⁹ Халық шайырлары. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис—1982. 42-бет.

⁶⁰ Халық шайырлары.. 53-бет.

сай тәбийий заңлылық еди. Аннакул да халық ауыз еки дәретпелери материалларынан пайдаланғанда тап усы мақсетти көзде тутқан. Ал енди фольклорлық материалдардан пайдаланғанда Аннакулдың шеберлиги неде?—деген сорау қойыла қойса, «сол фольклорлық материалдарды оның күтә орынлы, керекли жерлеринде хәм шуўмақтағы басқа қатарлар менен уйқасығында пайдаланып қызлардың сырт келбетине, бет ажарына оқыўшысының ықласын, ышқысын арттырыуының өзи үлкен шеберлик»—деп жууап қайтарар едик. Шынында да жоқарыда келтирилген мысалларға сер салсақ, оларда қызларды тәрийплеудеги ауыз еки халық дәретплери материалларының күтә орынлы жеринде келтирилгенлиги хәм солар арқалы оқыўшы сүйсинерликтей қызлар образы дәретилгенлиги көринип тур. Мине, бул шайырдың халық ауыз еки материалларынан пайдаланыудағы шеберлиги.

АННАКУЛ ҚОСЫҚЛАРЫНЫҢ ҚУРЫЛЫСЫ ҲАҚҚЫНДА

Совет хукимети орнағанға шекемги қарақалпақ шайырларының барлығы дерлик сегиз ямаса он бир буўынлы қосық қатарлардан өз шығармаларын дәреткен, ал айырымлары усы еки усылды да пайдаланған. Тийқарынан қарақалпақ әдебиятына тән болған усы дәретиўшилиқ дәстүр Аннакул шайыр тәрәпинен де пайдаланылған. Сонлықтан оның да шығармалары төрт қатарлы шуўмақлардан жасалып, хәр шуўмақ қатарлары сегиз ямаса он бир буўыннан ибарат болып келеди. Сегиз буўынлы қосықларына «Қазыўда», «Ораз алды», «Кетермен», «Сайланған ақсақалға», «Көк өзек», «Аман жүр», «Есберген», «Тауып бер», «Дәмен барма болыслықтан», «Маймолла» атлы шығармалары жатады. Бирақ, бул аталынған қосықлардың хәр-бир шуўмағындағы барлық қатарлары тек сегиз буўыннан ғана ибарат болып, буўын санларында хешқандай басқаша өзгерис жоқ деп қарауға да болмайды. Өйткени, усы қосықлардың айырымларының айырым қатарлары гейде тоғыз, гейде жети буўыннан қуралған. Буған мысал етип «Кетермен» қосығынан «Алды, артым тар айланарға» (9 буўын), «Сайланған ақсақалға» қосығынан «Ақсақал болыпсаң халыққа» (9 буўын), «Тауып бер» қосығынан «Жети күн, жети ай изледім» (9 буўын),

«Көк өзек» қосығынан «Көшер болдым Көк өзек» (7 бууын), «Тауып бер» қосығынан «Айтсам райдан қайтпаппан» (7 бууын) деген қатарларды көрсетсек болады. Әлбетте, сонша қосықтардан бұндай төрт-бес қатарлардың ғана бууын санларының басқа қатарларға қарағанда бір бууын көп, ямаса бір бууын аз болып келуі тәбиғий нәрсе, өйткені олар қайсы шайырда болмасын, сол шуұмақтың яки сол қосықтың улыұма мазмұнына, уйқасығына нұқсан келтире алмайды. Жоқарыда келтирилген мысалларымыз бойынша да усы пикирдемиз.

Аннақулдың «Бизге жақты дүнья қашан келеди?», «Көк өзек бойы», «Бармекен», «Қызлар», «Қызлардың» атлы қосықтарының қатарлары он бір бууыннан құралған. Лийкин, буларда да бууын санлары он бір сәнесине тууры келмейтуғын айырым қатарлар бар. Мәселен, «Бизге жақты дүнья қашан келеди?» қосығынан «Бул заманның жәбири бизге өтип тур», «Қызлардың» қосығынан «Басыны некалап қазы етсе хәмир, Панайынан жүре алмассаң қызлардың»—деген үш қатар он екі бууыннан құрылған, бірақ булардан басқа қосық қатарларында он бірден я зыят ямаса кем бууын ушыраспайды.

Аннақулдың барлық сегіз хәм он бір бууынлы қосықтарының хәр-бір шуұмағындағы қатарлардың ең соңғы бууындары а, а, а, б уйқасығында келтирилген. Пиқиримизди тастыйықлауымыз ушын шайырдың айырым қосықтарынан бір-бір шуұмақ мысал келтирейик:

«Белдарларды қойды қамап,-а
Хат жүзінде күнде санап,-а
Не биреуди малдай сабап,-а
Әуез, Арзымбет қазыуда,-б.

(«Қазыуда»)

Ораздың өзи оңбаған,-а
Үйине қонақ қонбаған,-а
Аш пенен оты жанбаған,-а
Бар тапқанды Ораз алды,-б

(«Ораз алды»)

Уйықламаһаң қабақ жаман,-а
Ишпесең тамақ жаман,-а

Буннан артық не жаман,-а
«Енди қаяққа кетермен?!»-б

(«Кетермен»)

«Өткен-кеткенлерден бизди сораған,-а
Умытпастай қыйын күнге жараған,-а
Балам дийип күнде жолға қараған,-а
Ата-анамды көрер күнлер бармекен?!-б.

(«Бармекен?»)

Аннақулдың барлық қосықтары қатарларының соңғы сөзлери тийкарынан а, а, а, б уйқасығында болып дөретилген менен ол қосықтардың айырым шуұмақтарының қатарларында бул уйқасық тәртип сақланбаған. Мәселен, «Сайланған ақсақалға» қосығының биринши шуұмағының қосық қатарлары

«Ақылың жоқ екен терең,-а
Әкең сениң Есет герең,-а
Абырай ақсақал болғаның,-б,
Болыс болсаң киһи жерең»-а

деп а, а, б, а уйқасық бууындарында келтирилген болса, «Бекпан шағлыда» қосығының биринши шуұмағының қосық қатарлары

«Қызлар менен сүрдим зауқы-сапаны,-а
Жасырынып жүрдим Бекпан шағлыда»-б
Қосық айтып көтерейин қапаны,-а
Жүрдим бираз уақыт Бекпан шағлыда»-б

—деп а, б, а, б уйқасық бууындарында шығарылған. Соны айтыуымыз керек, шайырдың хәмме қосықтарынан тек усы екі шуұмақта ғана а, а, а, б уйқасығы өзгертилип басқа қатарлардың барлығында да, жоқарыда көрсетип өткенимиздей-ақ, бул уйқасық тәртип қатаң сақланған. Аннақулдың сегіз хәм он бір бууынлы қосықтарының хәр-бір шуұмағының қатарлары бир-биринен парық етеуғын екі түрлі дауыс толқыны ырғанынан ибарат болып, сегіз бууынлы қатарлардың биринши хәм екінши ырғақтарындағы сөзлер улыұма төрт-төрт бууыннан құралған болса, он бір бууынлы қатарлардың биринши ырғағындағы сөзлер алты бууыннан, ал екінши ырғағындағы сөзлер бес бууыннан

лерин жырлаған. «Қызлар», «Қызлардың» деген қосықтарында шайыр қызларды сулыұлықтың, гөззаллықтың нышаны, өмірдің гүлі сыпатында тәрийиплеген. Жумыста усы аталынған хәм буннан басқа да шайырдың бир қатар шығармаларында көтерилген хәрқыйлы мәселелер, шайырдың шығарма дәретиуіндеги шеберликлери жан-жақлы талланған.

ҚАРАҚАЛПАҚ ҚЫЗЫ ДӘМЕНИҢ ҚАЗАҚ ШАЙЫРЫ МАНСУР МЕНЕН АЙТЫСЫ

Хәзирги ўақытлары бизиң қолымызда қарақалпақ шайыр қызы Дәме менен қазақ шайыры Мансурдың көп адамлардың жыйналған жыйынында жүзбе-жүз ауызша айтысқан айтысының баспа сөзде жәрияланған нұсқасы бар. Бул айтыстың қол жазба нұсқасы дәслеп Алматы қаласында қазақ тилинде 1942-жылы жарық көрген «Айтыс» атлы топламында басылып, соң Мансурдың туўысқан иниси қазақ шайыры Нартай Бегжан улының 1956-жылғы шығармалар топламының 126-152-бетлеринде, сондай-ақ, жоқарыда аталынған «Айтыс» топламының 1965-жылғы қайта басылыўында жәрияланды.⁶¹ 70-жыллардан баслап бул еки шайыр арасындағы айтыс нұсқасы қарақалпақ әдебиятшыларының да дыққатын өзине аўдарды. Буған қазақ тилинде басылған «Айтыс» атлы үш томлықтың 2-томында жәрияланған усы айтыс текстиниң Өзбекстан халық шайыры мархум Тилеўберген Жумамуратовтың қарақалпақ тилине аўдарған аудармасында «Халық шайырлары» топламында,⁶² Қарақалпақ фольклоры көп томлығының XII томында жәрияланыўы дәлийил. Дәме менен Мансур арасында өткен айтыс тексти «Айтыс» китабында 736 қатар болса «Халық шайырлары» топламында басылғаны 739 қатардан ибарат. Кө-

⁶¹Айтыс (баспаға таярланғанлар: Шеген Ахметов, Балташ Ысқақов, Мардан Байдилдаев). Екинши китап. «Жазушы» баспасы, Алматы-1965. 647-бет.

⁶²Халық шайырлары баспаға таярланғанлар: А. Қаримов Ә. Қожақбаев «Қарақалпақстан» баспасы. Нөкис 1982 жыл, 163-182 бетлер.

⁶³Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. XII-том (баспаға таярлаған М. Низаматдинов). «Қарақалпақстан» баспасы. Нөкис-1983. 143-186-бетлер. Бул томда усы айтыс нұсқасы еки вариантта басылған, бирақ айырым сөзлердеги өзгерислер болмаса айтыстың еки вариантындағы текстлер улыўма бирдей.

рип отырғанымыздай-ақ, Дәме менен Мансурдың айтысындағы қосық қатарларының саны еки топламда да бирдей дерлик. Демек, тәржимашы материалды үлкен жуўапкершилик пенен толық тәржима еткен. Бул гәп етип отырған айтыс текстин илимий көз-қарастан талланғанымызда оның «Халық шайырлары» атлы топламда басылған нұсқасына сүйениўимизге мол мүмкиншилик береді.

Енди Мансур менен Дәмениң ким екенлиги жөнинде оқыўшы қәуимге мағлыўмат беретуғын болсақ, Алматыда басылған «Айтыс» атлы үш томлықтың екинши томының 632-661-бетлеринде түсиниклер берилген. Бул түсиниклерде айтысларға қатнасқан басқа да шайырлар менен бирқатар Мансурдың да өмир баянынан қысқаша мағлыўмат келтирилген. Мәселен, бул китапта «Мансур Бегежан улы (1875-1933) Қызыл Орда областы, Шийели районы, бурынғы «Үлгили» колхозында туўылған. Совет дәуириндеги белгили халық шайыры, талантлы өнерпаз Нартайдың туўысқан ағасы. Мансур 1933-жылы Өзбекстанда Наманған қаласында қайтыс болған. Мусылман мектебинде оқып билим алған. Шығыс әдебиятын сүйип оқып, көплеген қысса, дәстанларды («Алтын балық», «Султан Махмуд Ғазнауи», «Наўшарўан», «Әмир Темир көреген», «Жарлы тәлип», «Мунлы қыз» т. б.) ядлаған Мансур өзи де соған еликлеп «Гәўхәр-Жаўхәр» деген дәстан шығарған»⁶⁴—делинген. Тағы да усы түсиниклерде сыр бойының ең атақлы шайырлары Будабай Қабыл улы (1830-1890), Базар жыраў Ондасын улы Өтемисов (1842-1911), Кете Жүсип Ешнияз улы (1871-1927) хәм тағы басқалардың шығармаларын Мансурдың оқып халық арасына таратып нәсийхатлағанлығы айтылған. Мансурдың өмир тарийхы жөнинде қысқа мағлыўмат «Бес ғасыр жырлайды» атлы еки томлық топламның екинши томында да берилген. «Айтыс» китабындағы Мансур туўралы келтирилген мағлыўматтан бундағы мағлыўматтың бир өзгешелиги соннан ибарат, бунда Мансурдың Буўдабай, Базар жыраў, Кете Жүсиплердиң ғана емес, Майлыхожа Султанхожа улы (1835-1898), Шәдитөре Жәнгир улы (1865-1931) хәм басқалардың да

⁶⁴Айтыс. Екинши том. «Жазушы» баспасы, Алматы-1965. 647-648-бетлер.

шығармаларын халық арасына тартыушы, нәснийхатлаушы, ал буның өзиниң дөрөтпелерин нәснийхатлаушы иниси Нартай Бегежанов (1890-1954) болғанлығы көрсетилген. Соның менен бирге бул китапта Мансурдың 196 қатардан туратуғын «Ийманжүсіпке хат»—деген арнау қосығы басылған.⁶⁵ Қосық Жетисууда қамақта болып атырған атақлы палуан хәм дәли, халық қәдирлеген белгилі шайыр жигит Ийманжүсіп Қутпан улына (1863-1931) арналып жазылған хәм сонына 1912-жыл деген сәне қойылған. Мансур бираз атақлы шайырлар менен ауызша да, хат арқалы да айтысқа түсіп күш сынасып жүрген шайыр. Мәселен, 1908-жылы қаңлы Жүсіп Қәдирберген улы (1873-1923) менен Нақып Хожа Кенесары улының (1872-1918) арасында хат арқалы айтысуы басланып ол 1910-жылы бир-бирине қайтарған бесинши жууап хаттан кейин сырттан болған қәтерелерге байланысты тамамланады. Бирақ, усы 1910-жылы қаңлы Жүсіпке Кете Жүсіп Ешнияз улы хат жазып, бунда оның Нақып хожа менен айтысын сынға алады. Усыдан баслап бирин-бири көрмеген, биринен бири алыста жасайтуғын еки Жүсіп арасында жазба айтыс басланып, ол 1915-жылға шекем дауам етеди. Бирнеше жылларға созылған, ашыу-ыза сөздер араласқан, кейин бир-бириниң минлерин ашыуға бағдарланып баратырған айтысты тоқтатыу мақсетинде Қаңлы Жүсіп пенен Кете Жүсіпке Турмағанбет Изтилеу улы (1882-1939), Кенесбай Сүйинишбай улы (1869-1919), Аппаз Жарасбай улы, Қерейт Данмурын Кенжебек улы (1870-1923), Мақан Балтекей улы (1870-1916)⁶⁶ хәм Мансур Бегжан улы хат пенен қосық жазып жибереди. Мансурдың еки Жүсіпке арнап хат пенен жазған қосығы-66 қатардан турады, қосықтың кейинине Шийели, 12-март, 1915-жыл, жазыушы молла Мансур деп қол қойылған.⁶⁷ Жети жылға созылған хәм бирнеше шайырлар қатнасқан бул айтыс тексти еки мың қосық қатардан зыятырақ.

⁶⁵ Бес ғасыр жырлайды. Еки томдық, 2-том, Алматы, «Жазушы» 1989, 404-410 бетлер.

⁶⁷ Айтыс, 2-кітап «Жазушы» баспасы, Алматы, 1965, 231-283-бетлер

⁶⁷ Сол китапта 283-284 бетлер

Китапта бул айтыс тексти ХХ әсирдеги шайырлар айтыслары ишиндеги ең көлемлиси деп белгиленген. Бундағы Мансурдың жазған арнау қосығы мазмұны жағынан терең, көркемдиліги бойынша күтә күшли, әдебий тил менен сауатлы жазылған. Жоқарыда келтирилген азғана мағлұматтың өзинен-ақ Мансурдың сауатлы, билимли, талай атақлы шайырлар менен ауызша да, жазба түрде де айтысқа түсіп жүрген, өзи де көплеген шығармалар дөрөткен белгилі шайыр екенлиги көринип тур. Мансурдың күшли шайыр болғанлығы оның Дәме менен айтысындағы қосық қатарларынан да аңғарылады. Мәселен,

«Тыңлаңыз сөз сөйлейди ақын Мансур,
Атағы бир үлкеге болған машхур,
Азырақ бир мысал гәп аңлатайын,
Аңғарғанға сәдептен ашылған дүр,
Жайылды Қызыл құмға ақынлығым,
Китаптан қаншама сөз нақыл қылдым,
Ол елдің қанша жыйын, мәжилисинде,
Жақсылардың алдында айтып жүрдим»⁶⁸

дейди шайырдың

өзи Дәмеге айтқан сөзлеринде. Мине, буннан Мансурдың шайырлық дәрежеси, сауаты, дөрөтетушлик тәжірийбеси жөнинде айтылған пикирлердің дурыслығының шайырдың өз сөзлери менен де тастыйықланылып турғанлығын түсинемиз. Ал, енди усындай шайырлықтан атағы бираз жерлерге тарқалған, көплеген шығармалар дөрөткен, нешше айтысларға да түсіп «ысылған» тәжірийбели шайыр менен көпшилик ортасында ауызша дөсме-дөс айтысларға Дәмениң ықласлана қайыл болуы, айтыс өткерилетуғын үйге қарсыласынан бурын келип оны асыға күтиу-бул бизиң қанас қызымыздың шайырлық дәрежесиниң Мансурдан кем емес, хәттеки артық екенлигинен дәрек береді. Буган

«Жигиттиң бул сөзине зәррем ушып,
Қайтып келдим әуелги қыр басына»⁶⁹—деп

Дәмениң мән-жайын бир жигиттен сорап билген Мансур-

⁶⁸ Халық шайырлары... 163-бет

⁶⁹ Халық шайырлары... 165-бет

⁷⁰ Сонда, 168-бет.

дың айтысқа иркілмей түсіуге батылы бармай албырауы дәлеліил.

Дәменің сууырып салма төкпе шайырлық уқыбының күшлилигин Мансур айтыс барысында да мойынлаған. Мәселен, Мансурдың Дәмеге

«Бар екен сөзге жетік шайырлығың,
Гәпимди жалған де ме, бул нақ шыным»⁷⁰—

деуі тосыннан айтылған емес. Биз жоқарыда Мансур менен Дәме арасындағы айтыс текстинің 739 қатардан туратуғынлығын ескерткен едик.

Есаплап қарағанымызда солардың 365 қатары Дәменің аузынан шыққан сөзлерден қуралған. Буның өзі Дәменің усы айтыс текстлери менен-ақ қарақалпақ көркем әдебиятының өсип-рауажланыуына белгили дәрежеде салмақлы үлесін қосқанлығын билдиреди. Шынында шайыр адам өмиринде бир рет ғана айтысқа түсіп, ондағы айтылған қосық қатарлары менен шекленіп қалмауы мүмкін. Оның рети келгенде басқалар менен де айтысларға түсіуі де, жекке шығармалар дөретиулері де мүмкін. Усы болжау пикиримизди Дәме тууралы да айтыуға болады. Бизің, бул пикиримиздің дурыслығы Дәмени жақсы танытуғын бир қарақалпақ жигитинің айтыс алдында Мансурға айтқан мына сөзлери менен де тастыйықланады:

«Мен сонда қыялландым тура қалып,
Әлеумет жан-жағымда тур қамалып,
Шеттеги қарақалпақ бир жигиттен,
Қыз жайын билдим анық сорап алып.

Жигит айтты: Апырмай, расың ба?!
Дәме менен айтысты қурасаң ба?!
Хеш адам жеңген емес, тилимди алсаң,
Желикпей-ақ қоя ғой расында!»⁷¹

Келтирилген мысалдағы

«Хеш адам жеңген емес, тилимди алсаң,
Желикпей-ақ қоя ғой расында!»—

деген жигит сөзинен шынында да Дәменің небир атақлы

⁷¹Халық шайырлары... 164-бет.

шайырлар менен айтысларға түсіп қарсыласларының үстинен бәрхә жеңиске ерисип келгенлигин байқаймыз. Дәменің өзинің де Мансурға

«Аман-есен жүрмисең ақын аға,
Айып етпе алдыма шақырғанға,
Шайырлық өнериме исенбесең,
Қасымнан алыста тур жақынлама»⁷²

деуі де тосыннан емес. Бул өзинің шайырлық уқыбының күшлилигине қыздың исениминің моллығы еди.

Бизің бул пикиримизди жас илимпаз Табысқан Қанаатовтың «Дәмехан Қызылқумда журттан озған...» атлы мақаласындағы пикири де тастыйықлайды. Ол Дәменің атақлы сууырып салма шайыр екенлигин ескерте келип арнаулы уйымластырылған ауызеки дәсме-дәс айтыста қазақтың белгили ақыны Базар жырау Ондасын улын рети келип қалған гездейсоқ айтыста Сыр бойына атағы кеңнен жайылған Алламжар шайырды жеңгенин сөз еткен хәм Алламжар менен Дәме арасындағы айтыстан үзінди келтирген. Бул үзіндидеги Дәменің

Афеке, өйдесеңиз үнің өшсин,
Тилиңнің өткір қайшы ушын кессин,
Бизлерден ғарғыс алған оңбайтуғын,
Қушақлап қуу таяқты күнің кешсин,
Ақ қамыс сууға салса солмайды екен,
Дәулет қус бир ушқан соң қонбайды екен,
Мен Сизди өз ағамдай көрер едим,
Болған соң түби басқа оңбайды екен,
Аман бол буннан барсаң Аллан аға,
Шақ келмес айыр атаң құба нарға,
Ендигәри есиңнен шығармағыл,
Ежелдең биз бир суңқар сиз бир ғарға,
Ғарғаның ғазға ерип шаты айырылған,
Ғарғаның ақ суңқарға хәдди барма!»⁷³

деген қосық қатарларынан оның тек Мансур менен ғана емес басқа да бираз сөз зергерлери менен арнаулы түрде уйымластырылған ямаса күтпеген жерде тосыннан

⁷²Сонда, 165-бет.

⁷³Табысқан Қанаатов, Дәмехан Қызылқумда журттан озған... «Сржин Қарақалпақстаны» газетасы, 2—май, 1995-жыл, №69.

соқ рети келип қалған айтыстарға түсіп күш сынасып жүргенлигин аңлаймыз.

Мине, усындай тәбийий сууырып салмай шайырлық уқыпқа ийе, көркем шығармалары менен халқына хызмет еткен, ұақтында атақ-абыройы өз ауылы ғана емес, көплеген ауылдарға, елге мәлим болған, хәзирги дәуірде пүткил қарақалпақ халқының мақтанышына айналған Дәмениң өмир жолын хәм әдебий мийрасын үйрениў-миздин, илимий көз-қарастан изертлеўимиздин зәрүрлиги тууып тур. Соның ушын да Дәмениң әдебий мийрасының өзимизге шекемги изертлениў жағдайларына тоқтап өтиўди, өмири хәққында мағлыўматлар бериўди, Мансур менен айтысындағы айырым қосық қатарларына илимий таллаў жүргизиўди алдымызға мақсет етип қондық хәм усы жумысымыздың қарақалпақ әдебияттануы илимине кишкене бир жаңалық болып қосылатуғынлығына, мектеплердин, жоқары орта арнаулы оқыу орындарының талабалары, муғаллим, устазлары ушын қосымша оқыу қуралы бола алатуғынлығына, улыўма қарақалпақ әдебияты тарийхы менен қызығыўшы кең оқыушы қәўимге пайдалы екенлигине көзимиз жетти.

Мансур менен Дәме арасында өткерилген айтыс тексти 1970-жыллардан баслап Қарақалпақстанда әдебиятшы-алымларымыздың да дыққатын өзине аударды. Мәселен, проф. Қ. М. Мақсетов пенен доцент Ә. Тәжимуратовтың биригип жазған «Қарақалпақ фольклоры» атлы Қарақалпақстандағы жоқары оқыу орындарының қарақалпақ тили хәм әдебияты факультетлерине арналған сабақлығының 140-142, проф. И. Т. Сағитовтың «Әдебият хәм фольклор»⁷⁴—деген әдебий сын мақалалар топламының 86-89, доц. К. Алламбергеновтың «Қарақалпақ әдебиятында айтыс»⁷⁵—деп аталынған монографиясының 83-92-бетлеринде, проф. К. Мәмбетовтың «Шайырлар айтысы» мақаласында бул айтыс тексти бойынша азлы-көп-

⁷⁴Қ. Мақсетов, Ә. Тәжимуратов, Қарақалпақ фольклоры, «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис-1979, 140-142-бетлер.

⁷⁵И. Сағитов, Әдебият хәм фольклор, «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис 1983, 86-89-бетлер.

⁷⁶Қ. Алламбергенов, Қарақалпақ әдебиятында айтыс, «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис-1989, 83-92-бетлер.

⁷⁷Қ. Мәмбетов, Шайырлар айтысы, «Совет Қарақалпақсаны» газетасы, 6-июнь, №100 (15776).

ли дәрежеде арнаулы сөз болған, илимий көз-қарастан таллаў жүргизилген, айтысқа түскен еки шайырдың да сууырып-салма шайырлық уқыптарын, тапқырлықтарын, дуньяны турмысты түсиниў өзгешеликлерин, жәмийетлик мәселелерди қозғай билиўлерин анықлаўға тоқталынған, аталынған алымларымыздың Дәме менен Мансур тууралы айтқан пикирлериниң белгили бир дәрежеде бир-бирине уқсаслығы болғаны менен бирин-бири толықтыратуғын жақлары басымырақ. Усы жағынан алып қарағанымызда Дәме менен Мансур айтысының халқымызға кең түрде мәлим болуында, сабақлықтарға енип, оқыушы қәўимниң руўхий илхамланыўында жоқарыда аталынған илимпазларымыздың илимий пикирлериниң әҳмийетиниң оғанда зор екенлиги түсиникли. Бирақ, буған қарап Дәме менен Мансур айтысы «изертленилип болынған, енди изертлеутиўын, сөз ететуғын жағы жоқ екен»—деп ойлаў пүткиллей қәте болар еди. Өйткени, бул айтыстың еле изертленилмеген, сөз етилмеген жақлары толып атыр. Мәселен, бул айтыстағы Дәме менен Мансурдың өмири, дәретиўшилик хызмети, шайырлық таланты, қосық қатарларының көркемлиги, жәмийетлик мәселелердин сөз етилиўи хәм т. б. жақлары тууралы еле талай илимий изертлеўлер жүргизилиўи, талай пикирлер айтылыўы мүмкин.

Еки шайыр арасында ауызша айтыс өткерилгенде сол айтысуўшылардың ямаса тыңлаушылардың бири айтыс питкеннен кейин үйине келип еки тәрәптен де айтылған қосық қатарларын ядына қайта түсирип айтып жүрген ямаса қағазға жазып, оны көпшилик алдыларында оқып, биреўлерге де көширип берип халық арасына таратқан. Бул ауызша айтыс текстиң халық арасына таралуы жолларының бири. Дәме менен Мансур арасындағы айтыс тексти де дәслепки тезинде тап усындай жол менен халық арасына тараған деўге болады. Мәселен, айтыс қатарларының алдыңғы 94-қатары Мансур тәрәпинен кириспе сыпатында берилген. Буларда ол айтыстың қалай, қандай жағдайда басланғанлығы, кимлер себепши болғанлықтары жөнинде мағлыўмат берген-

«Болады хаслым-арғын шубыртпалы,
Мәкан жайым-Шийели, Сыр, Жутпалы,
Жигирма бес жасымда барған едим,
Бай елге қум ишинде қудықтағы».

Буйырған напакымды жүрдим терип,
 Шөлдің елин аралап, жортып, желің,
 Қәдірлі қарақалпақ жыйынына,
 Шақыртты сол күнлери биреу келип.
 Жүрмекши болды соған тамам халық,
 Шақырған еситкен соң хабар алып,
 Журт айтты «Бул жыйында шайыр қыз бар,
 Қәне, сен, айтыс-деди маған-барып».
 Жүрмекши болды соған тамам халық,
 Өзи де шақыртыпты хабарланып,
 Абайлап халайықтың әңгімесін,
 Айтыстырмай қоймасын билдим анық»⁷⁸—

деген Мансур.

Мине, усы қосық қатарларына сер салып қарасақ, айтыс болып өткеннен кейін Мансурдың үйінде отыр-ып өзінің де, Дәмениң де көркем сөз қатарларын ядына қайта түсіріп сөз қатарларын хатқа жазып халық арасына таратқанлығы белгили болып тур. Бірақ, буннан Мансур еки шайыр арасындағы айтыс текстин өзи жазған ямаса хәр-биринің жыйын ортасында айтқан сөзлерін өзінше өзгерткен деген мәни келип шықпауы керек. Өйткени, бириншиден, Мансур менен Дәме арасында айтыстың болғанлығы хақыйқатлық, олардың сөзлерін тыңлаған адамлардың хәммеси де еситкен, хәттеки биразының айтыс қатарларын толығы менен ядында сақлап қалыуы да тәжип емес еди. Егерде Мансур қурда айтылған сөзлерди өзінше өзгерткенде сол қатарларды еситип ядында сақлаған басқа адамлар оған наразы болған болар еди, яғный айтқанда қурдағы айтыста ауыздан шыққан сөзлердің хешқайсысын да өзгертиудің Мансур ушын зәрүрлиги жоқ еди. Екиншиден, шайыр, ескише сауатлы адамның дыққаты зийрек, еситкенин умытпайтуғын, ядында узақ уақыт хәм толық сақлағыш (өйткени, ескише сауатлы адамлар көбинесе ядлап үйрениуді үрдис еткен. Маселен, қуранды ядлап үйренген) болған, мине, усы қәсийетлерге ийе Мансур да Дәме менен айтыс қатарларын өз ядында толық түрде сақлаған хәм үйінде отырып қағаз бетине түсіргенде еки тәрептен де қурда айтылған қосық қатарларын өзгериссиз жазған деп ойлаймыз. Буның өзи Дәме менен Мансур айтысы қосық қатарларының халық

⁷⁸Халық шайырлары. 63-бет.

арасына қурда айтылған нұсқасында тарап бизің дәуиримизге сол қалпинде жетип отыр деген жуу маққа келтиреді бизди. Демек, айтыстағы Дәме атынан айтылған қосық қатарлардың хәммеси де оның өз сөзлери екенлигине гуман жоқ. Олай болатуғын болса биз ол қосық қатарларды Дәмениң жеке әдебий дәретпесі ретінде үйренемиз, изертлеймиз, илимий пикирлер жүритемиз.

ДӘМЕНИҢ ӨМИРИ ХАҚҚЫНДА МАҒЛЫҰМАТ

Дәме өмирине тийисли мағлыұматты дәслеппиз «Айтыс» атлы үш томлықтың екінши томынан оқыймыз. Бунда «Дәме Тобақабыл қызы XIX әсирдин аяғында шыққан қарақалпақ халқының белгили шайыры. Айтыс Қызылқумның ишиндеги Сарыбел деген жерде болған»⁷⁹— делинген. Бул айтылғанлар қысқа мағлыұмат болғаны менен әхмийети зор, исенимли мағлыұмат. Өйткени, бунда қыздың өз хәм әкесинің аты, оның қай жерде, қай дәуирде жасағанлығы анық айтылған. Қызылқум деген хәзирги Тахтакөпир районының аржағынан басланып, Қазақстанның бираз жерлерин, Өзбекстанның Тамды, Кенимех районлары аймағын қамтыйтуғын ойлы, бәлентли «ушы-қыйыры жоқ» қумлықлар. Бул жерлер «Қызыл» депте аталынады. Хәзирги дәуирде ол жерлерди совхозлардын фермалары бәхәрги, жазғы жайлаулар есабында пайдаланады. Гүрриңлескен ғаррылардың айтыуларына қарағанда бурынлары Қызылқумда жер, қумның атларын билдиретуғын атамалар болған, олардың көпшилиги хәзирги уақытлары умытылып ямаса басқа атамалар менен аталып кеткен. Усы Қызылқумның Бухара ханлығына қараслы аймағында, яғный хәзирги Кенимех районы қарамағында «Сарыбел» деген жер болып, ол жерде қарақалпақлар жасаған. Қызылқумдағы Кенимех районына қараслы «Сарыбел» деген жер аты Кеңес хукимети дәуиринде басқа атама менен өзгертилген болса хәзирги дәуиримизде «Сарыбел» атамасы қайта тикленди, яғный бул жер хәзир Қызылқумдағы Жаңақазған ауылының «Сарыбел» мал шаруашылық колхозы болып аталынған. Буған

⁷⁹Айтыс. 2-том. «Жазушы» баспасы, Алматы-1965 648-бет.

Кенимех районының турғыны Ескендир Садыұақасовтың «Сарыбел сардары» атлы мақаласында көрсетілген мағлыұматлар дәлийил. Минне, биз сөз етип отырған Дәме қыз Қызылқумдағы ҳазирги Кенимех районына қараслы «Сарыбел» деген жерде дүньяға келген. Бизиң бул пикиримиз бухаралы Табысқан Қанаатовтың «Бухара әмирлигине қараған Нур үлкесинде небир жыр дүлдүллери, сөз зергерлери өткенлиги мәлим. Қарақалпақлардын қаншама жырау-бақсыларының кәмалға келип, өнер дүньясына араласыуына Нур ата-Булыңғыр жыраушылық мектеби айрықша орын ийелейди. Онан өзге айтыс ақынларының, қызыл тил шеберлериниң «Қызылқум мектеби» деп айдар тағылған Тауелибай жыраушайырларының екениши мектебиниң бағыты Сыр сүлейлери менен сабақлас болған. Усы жерде өнерин жетилдирген қарақалпақ қызларынан Ақ Дәмениң аты (Дәме Тобақабыл қызы) китап сүйер көпшиликке жақсы таныс»⁸⁰—деген дәлийили менен сәйкес келеди. Буның өзи пикиримиздиң дурыслығын аңлатады. Дәмениң өмир баяны жөниндеги дереклерди биз көбинесе Мансурдын Дәмеге берген сыпатламасынан, қыздың айтыстағы өз сөзлеринен молырақ ушыратамыз хәм буларды бирден бир исенимли мағлыұматлар деп есаплаймыз.

Дәме бай хожалықта тууылып-өсип, жақсы тәлим-тәрбия алған қыз. Өзи ақыллы, әдепли, ийбели, сулыу, хош ҳауаз, жүйрик тилли, сууырып салма төкпе шайыр болған, күтә өзине қарап, бойын дүзеп, салтанатлы кийинип, салтанатлы жүрген. Қыздың «қумырысқаның белиндей» аш өлең бели, қол менен дизгендей аппақ гиршиксиз тислери, қап-қара жаудыраған көзлери, қыйғаш қаслары, тоқпақтай өрилген бурымлары, қызыл шырайлы жүзлери қайсы бир жигиттиң болмасын оның нәзерин өзине ериксиз аударған.

Дәмениң сыртқы саулаты, жүрис-турысы ишки дүньясына, ақыл ойына сай келген. Бизиң бул мағлыұматларымызды Мансурдын қызды сыпатлаған мына сөзлери де тастыйықлайды.

* «Нурлы жол» газ. 1995. 4-қаңтар №1 (164)

⁸⁰ Табысқан Қанаатов. Дәмехан Қызылқумда журттан озған... «Еркин Қарақалпақстан» газетасы, 2-май, 1995-ж., №69.

«Өңкей алтын шашына тағынғаны,
Халқалы меруерт сырға жағындағы,
Он бестен он алтыға жаңа келген,
Гүл дәуран өмириниң шағындағы,
Аппақ тис, қыйғаш қас, қызыл жүзи,
Тоқпақтай бурымлары өткир көзи,
Адамда буннан артық сулыу туұмас,
Болмаса ужмақтағы хурдиң қызы,
Колда алтын билезик гәуҳар жүзик,
Мысалы, қумырысқадай бели үзик,
Қыз маған қарап турды ойланды да,
Саулат пенен тағыда көзин сүзип»⁸⁰—

дейди Мансур.

Дәмениң жүзиниң сулыулығын, дене питиминиң минсизлигин усы қызды бурыннан жақсы танытуғын бир жигиттиң Мансурға айтқан сөзлеринен де байқаймыз. Мәселен, қыз жайын сораған Мансурға ол былай деп жууап берген:

«Бар сулыулық сол қыздың бир басында,
Қыпша бел, ҳеш бир мин жоқ тулғасында,
Бир ауылдың малының қуны жетпес,
Тағынған сәүкелес, сырғасына»⁸¹.

Дәмениң қаяқта, қандай хожалықта тууылып-өскенлиги, онда қандай тәлим-тәрбия алғанлығы, ким дегенниң қызы екенлиги, әкесиниң байлығы, абырой-атағы, ел ишиндеги бедели жөниндеги түсиниклерди де биз усы жигиттиң сөзлеринен анық уғамыз.

«Ол қыздың өз әкеси Тобақабыл,
Алысқа байлық пенен шашқан дабыл,
Дәулети мол Сарыбелде жайлап отыр,
Билмедим мәкан еткен қаншама жыл»⁸²—

деген оның сөзлеринде қыздың өмир баянына тиислиди бираз мағлыұматлар келтирилген. Бул жигиттиң сөзлеринен биз Дәмениң минез-құлқы менен де танысамыз.

«Бир минезин айтайын төкаббирлеу,
Ойлап жүр, келеди деп ким қасыма...»⁸³

⁸⁰ Халық шайырлары... 164-бет

⁸¹ Халық шайырлары... 162-бет.

⁸² Сонда, 165-бет

⁸³ Сонда, 165-бет.

—дейди ол. Бундағы жигиттің Дәмени «тәкаббирлеу» — деп санауы, бизнше, дурыс берілген минезлеме. Өйткені бай хожалықта тууылып өсіп, сән-салтанатта жүрген қыздың минезінде азғантай болса да тәкаббирликтің болуы тәбйийй нәрсе хәм жарасықлы.

Буның себеби егерде сән-салтанатта жүрген қыздың минезінде белгили дәрежедеги тәкаббирлик болмағанда хәрқыйлы қыяллар менен изине түсіп жүрген жигитлерден, насақлардан өзін, өз абырой, арнамысын қорғап жүриу оған қыйын болған болар еди. Соның ушын да Дәмениң минезінде гезлесетуғын тәкаббирлик қайтама оның жүрис-турусына, басқалар менен қарым-қатнасына жарасықлыдай сезиледи. Буған қосымша тәкаббирликті Дәме ким болса соған емес, адамына ғана көрсетеди. Шынында «Жипектей шыйратылған бар минези»⁸⁴

—деп көпшилик айтқандай-ақ, оның минезінде әлпайымлылық, әдеп-икрамлылық, жасы үлкен, жасы кишилерге, досларға деген жақсы көз-қарас, мехрибанлық хәм т. б. көплеген ең жоқары адамгершилик қасийетлердің басым екенлиги белгили. Дәмениң өмир баянына тийисли бирқатар мағлыұматларды биз айтыста қолланған оның өз сөзлеринен де ушыратамыз.

«Көмир сатып аламыз көп теңгени,
Кәсиби елимиздің көптен бери,
Кийгизип жазыларды нарға артып,
Самарқанд Бухара барып төгер жери,
Хәр нардың қырық теңгеден жүгин сатып,
Жызақтан ун алады, шеттен берги»⁸⁵—деген

Дәмениң сөзлеринен оның әкесинің хәм ауылының Қызылдағы күн көрис кәсиби, басқа мәмлекетлердің ири қалалары менен болған сауда-сатлық байланысы жөнинде түсиник аламыз. Келтирген мысалымыздағы сексеуилди өртеп соннан алынған көмирди түйеге артып Самарқанд, Бухараға апарып сатып, қайтарында Жиззақ қаласынан ун, дән алып сауда қылуы ауылының кәсип ететуғынлығы тууралы Дәмениң айтқанларынан сол Сарыбел деген жердеги қарақалпақлардың қазақлар менен араласып жасайтуғынларын хәм олардың тийкарғы кәсибинің де ортақ екенлигин аңғарамыз.

⁸⁴Халық шайырлары..., 161-бет.

⁸⁵Сонда... 171-бет.

Өйткени, сексеуилди жағып оннан көмир таярлап хәм оны түйелерге артып алыстағы қалаларға апарып сатып сауда ислеу көбинесе XIX әсирдеги қызылда жасайтуғын қазақлардың кәсиби болған. Қызылқұмның Сарыбел деген жерінде жасайтуғын Дәмениң әкеси Тобақабылдың хәм сол аймақтағы басқа да адамлардың шаруашылық пенен қатар алыстағы үлкен қалаларға түйе менен көмир апарып сатып сауда қылуы-бул сол жердеги елдің қазақ, қарақалпақ болып араласып жасап атырғанлығынан хәм биргелки кәсип пенен шуғыллантауғынлығынан дәрек береді. Жоқарыда аталынған «Айтыс» топламында Дәме менен Мансур айтысының 1910-жылы Сарыбелде өткенлиги⁸⁶ көрсетилген. Биз де өз тәрәпимизден бул сәнениң дурыслығын мақұллаймыз, өйткени бизиң де болжауларымыз усы китапта белгиленген сәнге туура келеди. Соның ушын да Дәме менен Мансур айтысы 1910-жылы Россия қол астында, административлик-территориялық бөлимлердің басқарушылары волостлардың қарамағында («Болысқа шайырынды айтыстыр деп, Жаушылар келе берди көп хәл салып», «Сабыр қыл»—деди болыс ашыұланып») ⁸⁷ жасап турған гезлерінде өткерилген деп есаплаймыз. Ал усы айтыс өткерилген гезлері Дәме он бесин толтырып он алтыға қараған екен. Буған

«Он бестен он алтыға жанз келген,
Гүл дәуран өмиринің шағындағы»⁸⁸

деп Мансурдың Дәмениң жас мөлшерине анықлама беріуі дәлийил. Егерде Дәме 1910-жылы айтыс өткен уақыттары он алтыда болса, онда ол 1894-жылы тууылған болады. Дәмениң киндик қаны тамып тууылған жери де белгили. Ол сол өзи жасап атырған Қызылқұмдағы Сарыбел деген жерде тууылған. Бизиң бул пикиримиздің дурыслығы

«Ол қыздың өз әкеси Тобақабыл,
Алысқа байлық пенен шашқан дабыл»

⁸⁶Айтыс, 3-томлық, 2-том, «Жазушы», баспасы, Алматы-1965, 647-648-бетлер.

⁸⁷Халық шайырлары..., 164-бет.

⁸⁸Сонда, сол бетте.

Дәулеті мол Сарыбелде жайлап отыр,
Билмедім мекен еткен қаншама жыл»⁸⁹ —

—деген Мансур сөзлері менен де дәлиилленіледі. Мансурдың бұл сөзлеріне қарағанда Дәменің әкесі Тобақабыл Сарыбелде бармақ бүгіп санағандай емес ұзақ жыллар дауамында жасап атырғанлығы белгилі болып тұр. Бұның өзі Дәменің ата меканы Сарыбелде туғылып өскенлігін анықлайды.

Дәменің өз сөзлеріне итибар беріп қарасақ оның белгилі дәрежедегі сауатлы қыз екенлігін байқаймыз. Өйткені оның Мансурға қайтарған жууабында «илим», «қәлем», «қағаз», «исеним хат», «Әпиләтун» — деген сөзлерді ушыратамыз.

«Ағатай, илимнен бар талабыңыз,
Қолында қәлем, қағаз-жарағыңыз,
Ел ішкен булаққа тең таза құдық,
Бар болса хәр нәрседен хабарыңыз».
«...Келдіңбе исеним хат қолға алып...»
«...Ақылық Әпиләтундай зор болса да...»

— деп келтиреді Дәме айтыста. Мысалдағы дәслепкі екі қатарды таллап көрейік: «Айтыс» үш томлықтың 2-томында берілген мағлұматтарға қарағанда Мансур шынында да мусулман мектебинде оқып билим алған шығыс әдебиятын жақсы билген; көплеген қыссаларды, дәстанларды ядлаған, оларды көпшілік арасында айтып та жүрген, өзі де дәстанлар жазып шығарған, біраз атақлы шайырлар менен ауызша да, хат арқалы да айтысқа түскен билимлі, илимнен де хабары бар адам болған⁹⁰. Мансурдағы усы қабылетті, әлбетте, мектеп көрмеген сауатсыз адам сезе алмас еді. Қарсыласындағы бұл қабылетті өзі сауатлы болғанлықтан ғана Дәме сезіп, биле алған. Дәме Әпиләтунның да атын атаған. Бұл кісі бизің эрамыздан бурын жасаған грек ойшылы Платон, Аристотельдің устазы. Орта Азия хәм Қазақстан халықлары арасында Платонның аты Әпиләтун болып аталынып кеткен. Әпиләтунның аты менен таныс болуы-бұл оның ақыллы, дана, хәр тәреплеме билимлі

⁸⁹Халық шайырлары..., 165-бет.

⁹⁰Айтыс. 3-томлық. 2-том. «Жазушы» баспасы, Алматы-1965, 283-285, 644, 647-648-бетлер.

екенлігін хабардар болуы деген сөз, ал оны үлгі етип көрсету де тек сауатлы адамның қолынан келетуғын нәрсе. Сауатсыз адам Әпиләтунның атын да билмес, билимнен де, илимдегі атақ-абыройынан да хабардар болмас еді хәм ким екенлігін билмей турып оның атын мысал етип айта алмас та еді.

XIX әсирде хәм XX әсирдің бас гезлерінде қайсы жерлерде болмасын хәр-бір қарақалпақ ауылында мектеп болған. Хәр-бір хожалықтың басшысы өзіннің улын яки қызын жети жасына келиуден мектепке беруіди өзіннің мусулманшылық парызым деп есаплаган. Ал байдың балаларына, қызларына көбірек оқып, тереңірек билим алыуына мол мүмкінлік болған. Мине, бұның өзі Дәменің мусулманша мектепте оқып билим алғандығынан, сауатлы екенлігіннен дәрек береді. Бирақ, бір өкиншіли нәрсе, Дәменің өмір баянының көп жақлары еле бизге биймәлим. Мәселен, Дәменің неше жас жасап, нешінши жылы қайтыс болғандығы хәзиринше бизге белгисіз. Бұның, әлбетте, себептері де бар. Өйткені, усы уақытқа шекем бизің жағдайымызда Дәменің өмір баянын анықлау үшін арнаулы экспедиция, хәттеки жекке командировкалар да шөлкемлестірилген жоқ, сол себепті де шайыр жасаған жерлерден дереклі материаллар жыйналмаған. Лийкин, келешекте Дәменің өмір баянын хәм дәретуішлик хызметлерін толық анықлаймыз деген үміттеміз. Бирақ соны да айтыуымыз керек, усы жоқарыда келтирилген аз мағлұматтың өзіннен-ақ, Дәменің өмір баянын анықлауығын біраз дереклер белгилі болып тұр. Усының өзі де хәзиринше бизді қуандырады.

АЙТЫС БАРЫСЫНДА ДӘМЕНІҢ ҚОЗҒАҒАН МӘСЕЛЕЛЕРІ ХӘМ ОЛАРДЫҢ БҮГІНГИ КҮН УШЫН АХМИЙЕТИ

Басқа бір қанша шайырлар арасындағы айтыслардан Дәме менен Мансур айтысы қурылысы жағынан әдеуір өзгешеліктері менен ажыралынады. Егерде басқа бірқатар шайырлар арасында жекме-жек ауызша өткерілген айтысларда екі тәрептің хәр бири 1-2 ямаса үшінши шуумақтан кейін дәстүрий түрде иркилип қарсыласының гезегін күткен болса, Дәме менен Мансурдың бир-бирине гезек беруілері хәр 5-6 ямаса онлаған шуумақтан кейін орынланып отырылған. Мәселен, айтыстың

соңы таманында Мансур 180 қосық қатарлық баянлаудан, яғни 45 шуұмақтан кейін ғана Дәмеге сөз гезегін берген болса. Дәменің қарсыласына қайтарған жууабы 169 қосық қатарынан, яғни 42 шуұмақтан ибарат болған⁹¹. Бул жағынан алып қарағанымызда Дәме менен Мансур айтысы шайырлар арасындағы хат арқалы айтысқа ұқсаңқырайды. Өйткени, шайырдың хат арқалы айтысында айтылажақ ойлар терең хәм кең көлемде баянланады. Әлбетте, Дәме менен Мансур айтысы қурылысы жағынан жазба айтысқа қаншама ұқсағаны менен оның көпшилик алдында ауызша өткерилгенлиги хақықатлық. Бундағы еки шайырдың да бир-бирине тезден гезек бере қоймай ұзақ ұақыт жырлауы хәрқыйлы турмыслық, жәмийетлик мәселелерди қозғауы-бул олардың нағыз талант ийелери, сөз гезегін алып жырласа өзін тоқтата алмайтуғын төкпе шайырлығынан дәрек береді.

Соны да айтыуымыз керек, айтыстың бул түрін қазақ шайырлары, әдебиетшы алымлары «сүре айтыс» —деп атаған. «Сүре» деген сөз қазақ тилинде түон ұзақ, алыс деген мағананы аңлатады екен.⁹² Ал араб тилинде болатуғын болса, бул сөз ұзақ аятты билдиреди, яғни қуранның 114 бапларының (тарауының бөлиминиң) бири⁹³. Қурақ қарақалпақлар арасында, мешит-медреселеринде бурыннан оқылып жүрилген қасийетли китап. Демек, «сүре» сөзи қарақалпақ тили қорынан орын алған сөз десек арзыйды. Өйткени, усы сөзди анырым қарақалпақ жазыушылары да, алымлары да «ұзақ» ұғымында өз шығармаларында қолланып турған. Буган Қаллы Айымбетовтың өзиниң бир шығармасында «Әптийектиң ежесинен шығып сүресине (ұзақ оқылатуғын бөлимине, тарауына—П. А.) түсе алмай, Тилегенниң жүйкеси қурайды»⁹⁴ —деп келтириуи дәлийил. Усы келтирилген мысалларымызға, дәлийиллеримизге сүйене отырып биз де Дәме менен Мансур арасында өткерилген айтыс текстин сүре айтыс түрине жатқарамыз хәм Дәменің де, Мансурдың да айтыс барысындағы баянлауларын

тамамланған сюжетли пүтин шығарма деп атаймыз. Бул туұралы қазақ әдебиеттаныу илиминиң белгили ўәкили филология илимлериниң докторы Е. Исмайлловтың сүре айтысқа анықлама бере келип, Биржан менен Сара айтысын, Ақсулыу менен Кеншиқбай, Дәме менен Мансур, Шөже менен Орынбай айтысларын аяқлаған сюжетли поэмалар деўге болады⁹⁵,—дегени дыққатқа турарлық. Е. Исмайлловтың бул пикирине толық қосыламыз. Лийкин, Е. Исмайллов айтқанындай Дәме менен Мансур айтысын жуўмақланған тутас бир шығарма деп қарап қоймастан, баста өзимиз көрсеткенимиздей-ақ, усы айтыстағы еки шайырдың хәр бириниң әсиресе Дәменің баянлауларын питкен, жуўмақланған бир тутас шығарма деп есаплаймыз. Мәселен, Дәменің айтыстағы ұзақ баянлауларында өзиниң хәм қарсыласы Мансурдың өмир баянынан, шайырлық уқыбынан дерекли мағлыұматлар бере келип, еки тәрептиң де сырт келбетин ишки дүньясына паш етип булардың көркем бейнелерин дәретиу менен шекленип қалмастан Мансур жасаған Сыр бойындағы, өзи жасап атырған Қызыл қумдағы өмир тиришидигине, сол жерлерди мөкан еткен ел тәғдирине, хәттеки қазақ қарақалпақ халықларының әзелден түби бир туўысқанлық тарийхына тийисли баслы жәмийетлик мәселелер қозғалып азлы-көпли дәрежеде өз шешимин тапқан. Айтыстағы еки шайырдың да, әсиресе Дәменің қарсыласына қарата айтқан баянлауларын питкен бир тутас сюжетли шығарма деп отырғанымыздың да бир себеби усында. Булардың айтысында қандай жекке хәм жәмийетлик мәселелердин сөз болғанлығы усы теманың жазылыу барысында дәлийилленилип барылады.

Айтысқа түскен басқа шайырлар сыяқлы Дәме менен Мансур айтысында да бир-бириниң тәбийий минн, кемшиликлерин «бетине басып» айтыу усылы гезлеседи. Мәселен, айтыс дауамында Дәме Мансурға

«Ябыдай келте бақай, мойның қысқа,
Қарғысан жығыларсаң ақыр, жарға...»
«Шауқымшыл қопал жигит көринесен...»
«...Жеңил минез жигитсең салмағың жоқ»
«...Айтқан менен өзиңе парқ етпейди...»
«...Жалғыз өзин тентиреп қайдан келди...»

⁹¹Халық Шайырлары... 170-178-бетлер.

⁹²Есмағамбет Исмаилов. Ақындар. Қазақтың мемлекеттик көркем әдебиет баспасы, Алматы-1956, 123-бет

⁹³Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. IV-том. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис-1992, 235-бет.

⁹⁴Сол сөзликте, сол бетте.

⁹⁵Есмағамбет Исмаилов. Ақындар. Қазақтың мемлекеттик көркем әдебиет баспасы, Алматы-1956, 123-бет

«...Еситтим гедей жигит деп сыртыңнан...»
«Бийшара қаңғып жүрип, сорың қайнап...»
«...Маңызы әңгіменің артық емес,
Тек ғана жалғыз атым насыбайдан».
«...Ол жақта қәдириңе халқың жетсе,
Тентиреп неге келдің өз елиңнен?»⁹⁶ —

деген минлерди тағып, кемшиликлерин айтқан болса,
Мансур да Дәме қызға

«...Сыйлағанды билместей сыйырмысан»;
«Түбинде қыз емесен сен билимди...»
«Дәме қыз шыныңнан көп өтиригин,
Уятсызсаң, ашылған бетің бұрын...»
«...Салмағы жоқ сабырсыз түрің мынау,
Келісли кенес шықсын қайтулғаннан».
«Өтирик сөз айтыуға еринбейсең...»⁹⁷ —

деген сын, минлерди таққан. Дәме менен Мансурлар
бир-биринің бойындағы жекке мин, кемшиликлерин
айтып қоймастан бири-биринің ауылындағы, жасап
атырған жеріндегі, меканындағы мин, кемшиликлерди
де сынға алған. Мәселен, Дәме

«...Арпаны ат жейтуғын тамақ етип,
Сырдағы қырма гедей елден келдің...»
«Жериннің бети — шыжбай атызы арық,
Табылмас жолларының төте жери...»
«Елинде бир-бирине исеңни жоқ,
Көбейтип қатынларша сыбырды...»
«...Билемен Сырда әулийе көп екенін,
Не пайда қәдир тутып күтпеген соң»
«Сырыңның сылдыр бақай адамлары,
Уәдесінде турмайды табанлары,
Ертеден кешке дейін пикир ойлап,
Ақыреттен жоқ сирә хабарлары».
«Сырыңның көли сасық, шөби жасық,
Жарлылар жалаң аяқ түсі қашып,
Таң атса өгизине жүгин артып,
Далаға шубырады асып-сасып,
Күн батыудан көк шөптен ширкей шығып,
Зарланып ызыңлайды зәхәр шашып,
Кийіз үйдің жыртғығын шөптен қаплап,
Адамды шығармайды есик ашып».
«Ери арық, Сырдың семіз қатынлары,
Соры көп еркегинің маңлайында».

⁹⁶Халық шайырлары.. 165-182-бетлер.

⁹⁷Сол топламда, 167-178 бетлер.

«Гедейлерге қараспас байларыңыз...»
«...Қоян сойса боласыз, қой сойғандай...» —

деп Мансурдың жасап атырған ауылына-елине, жери-
не сын айтқан болса Мансур да қарсыласының туу-
ып өскен ауылына-елине, жерине

«...Бунда жоқ ағын теңиз, қайнар булақ,
Турады қай жерінде Қыдыр⁹⁸ бунның?»
«...Барма шөлдің бау, бақша шарбақлары?
Ысырапыл сууырып тартқандай-ақ,
Дауыл тұрса бұрқырап шаң қаплайды,
Көп қойдың шаңлақтағы құмалағы,
Жел менен құдығыңа домалайды.
Шықса да хәр қауғадан қырық құмалақ,
Илажсыз соннан барып суу алады.
Ыссыға шыдамастан соны ишип,
Сорлылар, «суп-сууық» — деп қуғананды».
«...Ат пенен сиз саласыз құмға қауға,
Өлшеули суу аласаң арқан салып,
Қара жерге тартысып қылып сауда,
Қызылда жүрген елдің көзи ашылмай,
Өмири өтіп кетер жәнжел-дауда»⁹⁹ —

деп сын айтқан.

Көріп отырғанымыздай-ақ, бұл келтирилген мысалла-
рымызда айтысқа түскен еки шайыр да тек бир-бири-
нің жекке мин, кемшиликлерин «бетиңе басып» айтып
қоймастан, бир-биринің отырған ауылының, елинің,
жеринің де кемшилик, жетіспейтуғын жақларын
«Қазбалап» айтып жүр еткен. Әлбетте, бир-биринің
бойындағы минди, ауылындағы, елиндегі, жасайтуғын
жеріндегі, ата меканындағы кемшиликлерди, же-
тиспейшиликлерди сын етип айтыу былайынша уақыт-
лары ерсилеу, қолайсызлау, хәттеки намысқа тийін-
шилик болған болар еди. Бирақ, бундай сын айтыу
ауызша айтыс дәстүрине улыума тән нәрсе болған.
Бұған айтысқа түскен еки тәрәп те, тыңдап отырған
тамашагөйлер де ашыұланбаған, ондай сынды «на-
мысқа тийіушилик» — деп есапламаған. Буның бир
себеби айтысқа түскен еки шайыр да бирин-бири сөз-

⁹⁸ «Қыдыр» халқымыз түсинигинде кескини келіскен жасы
үлкен адам сыпатында болып жүреді, бирақ тек бахытлы бола-
туғын адамға ғана көриниуі мүмкин. Қыдыр жүрген жердин
келешегі жақсы, абаданшылық болады.

⁹⁹ Халық шайырлары.. 175 — 176-бетлер.

ден утып, сөз жарысынан жеңіуді алдына баслы мақсет етип қойған. Тыңлаушы көпшилік үшін айтыстың қызығы да усында болған, яғни қарсыласын сөзден утып тоқтатыу, жеңіу ауызша айтысқан еки шайырдың да баслы мақсети болғанлықтан бир-бирине минтағыу, бир-бирине сын айтыу, бир-бириниң турмысындағы, меканындағы кемшиликлерди көрсетиу айтыс дәстүрінде қолланылатуғын хәр қыйлы усыллардың бирине айналған. Лийкин, айтыста минди, кемшиликлерди айтыудың шынлықтың «бетин» ашыу, жамап нәрседен жақсылыққа қарай «ийтермелеу», жақсылықты уағызлау жағы да бар. Мәселен Дәмениң

«...Билемен Сырда әулие көп екенн,
Не пайда қадир тутып күтпеген соң»,
«Гедейлерге қараспас байларыңыз.»¹⁰⁰ —

деп Мансурға айтқан сөзлерінде қаншама-қанша те-рең мәни жатырғандығы белгилі. Мансур жасап атырған Сыр бойында тириинде бир тугылған не бир әр-уақлы адамлар жатырған әулиелердин биразының қарауысыз, күтиүсиз, умыт қалдырылғандығына шайыр қыз иренжийди, өлиге, ата-бабалар әруақларына, әулиелерге хұрмет-иззет көрсетиуге, қадир тугуға, әулиелердин устин жол етпеуге, малға басқылатпауға кеңес етеди. Дәмениң Мансурға «Гедейлерге қараспас байларыңыз» деуинде де үлкен мәни бар. Дәме бул жерде қайыр-сақауатлылықты көзде тугып отыр. Өйткени ауыр күн көрис жағдайларда өз елиниң аштан өлиуи мүмкин гедейлерине жәрдем қолын созған, қарызға болса да дән берип егин писикке шекем оларды аштан өлиуден аман сақлап қайыр-сақауатлылық ис ислеген байлар да болған. Мәселен 1911-1912-жыллары Қарақалпақстанда зүрәәт болмай қалып халық ашаршылыққа ушырағанда елдин атақлы байлары Ибрайым Мәткәримов, Халмурат Хожамбергенов, Шынықул Кәленов, Убайдулла Камаловлар Россиядан сатылуи үшін жиберилген қалшықлы унларды сатып алып ашларға қарызға берип көп адамлардың өмирин аман сақлап қалған. Бул байлар ашларға қарызға ун бөлистрип бергенде өзлериниң жекке мәпин ойламаған, ал елиниң адамларын аштан өлиуден аман сақлап қалуи-

ды нәзерде тутқан¹⁰¹. Халық арасында кең таралып кеткен сондай әнгимелер де бар, хәттеки Шымбай қаласындағы Халмурат бай сол 1911-1912-ашлық жыллары күниге бир рет ашларға тегин ыссы ауқат берип турған. Бундай мысалларды еле де келтире беріуге болады. Бирақ, усының өзинен-ақ Қарақалпақстанда хәмме байлар тек езиуши зулым, мийнеткеш халықтың атайы-душпаны емес, ал олардың ишинде күтә қыйын жағдайларда ашларды аштан өлтиртпей аман сақлап қалып үлкен қайыр-сақауатлық ис ислегенлердин де болғанлығына көзимиз жетип отыр. Әлбетте, биз мысалды 1911-1912-жыллары болған ауқаллар тарийхына алдық. Лийкин халқымыз арасында айырым байлар тәрепинен болған қайыр-сақауат ислер 1911-1912-жыллардан бурын да, соң да болып турған. Айырым қарақалпақ байларының ашларға ислеген усындай қайыр-сақауатлы ислеринен хабары бар Дәмениң «Гедейлерге қараспас байларыңыз» — деп Мансурдың жасап атырған меканының байларын сынға алуында әлбетте, үлкен ҳақыйқатлық хәм келешек үшін тәлим-тәрбиялық әхмийети бар. Өйткени, адресине айтылған усы сынды еситкен Сыр бойының байларының өз кемшилик, қәтеликлерин түсинбеуине, ол сөзлерден жуу-мақ шығармауына ким кепил бола алады? Усы сыяқлы ҳақыйқатлықтың «бетин» ашқан, тәрбиялық маңызға ийе сөзлер Мансур тәрепинен де айтылған. Демек, бул айтысқа түскен Дәмениң де, Мансурдың да бир-бирине айтқан сынларында жәмийетшилигимиздин рауажланыуына, адамлар арасындағы мүнәсибетти жақсылауға пайдалы сөзлер аз емес деген түсиникти береді.

Шайырлар арасында өткерилген ауызша айтыслардың биразына тән болғаны сыяқлы Дәме менен Мансур айтысында да хәр бири қарсыласы алдында өзиниң шайырлығын, тапқырлығын, уқыбын, ата-теги шығысын мақтап, гейде хәттеки асыра силтеп көрсетиу усылы бар. Мәселен, Мансур өзин «сунқарман» («Қалыпсаң сунқарынды танымастан», 167-бет), «айыўман» («Беллестин маймылдай-ақ айыў менен», 170-бет), «асқар таўман» («Сен шоқалақ болсаң, мен ас-

¹⁰¹ Камалов Сабыр. Қайыр-сақауатлық ҳаққында. «Еркин Қарақалпақстаны» газетасы, 8-январь, 1994-жыл, №5-6 (16342).

¹⁰⁰ Халық шайырлары... 171 — 173-бетлер.

қар таўман», 175-бет), «буйыра нарман» («Дәмежан, мен буйыра нар, жазынды тап», 175-б) — деп өзін мақтап қарсыласынан жоқары туратуғынлығын ескерткен болса, Дәме де оған жәуап ретінде

«Аңласаң әңгимеме нәзер салып,
Тасқа шабар ақ балдақ қасылдаймаң,
Сен аға, қәдириме жетсең анық,
Гәўхардың жанған шырақ тасындаймаң¹⁰²».

—деп өзін қасыл, қараңғыны жақты қылатуғын гәўхар етип санаған. Әлбетте, айтыста хәр-бир дерлик айтылған сөзде қайсы тәрептен болса да белгилі мақсет көзде тугылған болады. Сол сыяқлы бул айтыста қарсыласынан жоқары санап асыра мақтаған Дәмеде де, Мансурда да белгилі мақсет болған, яғни булардың хәр бирінде қарсыласын муқатыў, өзін көтермелеп мақтаў арқалы жеңиске ериснў нийет етилген. Усы себепли «Сен шоқалақ болсаң, Мен асқар таўман», — деп Мансур небарынша қарсыласын әззи, ал өзін оннан басым етип көрсетиўге хәрекет еткен. Шайырлар арасында өтетуғын аўызша айтыслардың жазылмаған қағыйдасына муўапық қарсыласлардың хәр-биринин өзін асыра силтеп мақтаўы тамашагөйлер ушын ерси болып саналмаған.

Шайырлар арасындағы аўызша айтыста қарсыласын жеңиў ушын жийирек қолланылатуғын тағы бир усыл-бул хәр-биринин өз Уатанын, елин, жерин, тәбиятын, халқын, халқының турмысын, үрип-әдетин, кеп пейиллигин мақтаў болып келеди. Улыўма аўызша айтысқа тән бул усыл қыз Менеш пенен Әжинияздың, Дәме менен Мансурдың айтысларында да пайдаланылған. Мәселен,

...«Ол таўдың мунарланған бийик жары.
Баўырынан байлық шыққан қайнап тасып.
Дәрьяға ағып қуяр жылғалары,
Ол дәрьяның сағасы Хантәңирден,
Аяғы ен корыққа суў барады
...Булақтай қайнап ағар дәрьяларым,
...Жаз күнлери жайлайды қуралайы.
Булт кетпестей мунарлы беллерим бар.
Үйрек ушып, ғаз қонып таңқылдаған,
Шалқыған шағалалы көллерим бар.

¹⁰² Халық шайырлары... 179-бет.

Патронлы берденка ататуғын,
Хийлели шаққан туўған мергеним бар,
Сырты жон, сексеўилли қарашубар,
... Жаз жайлауы-сары суў саласы бар,
Жери боз, топырағы сазлы шымыр,
Айдын тақыр ат шабар даласы бар.
... Аздырмас жасларына ақыл айтып,
Халқымның қарт қария данасы бар.
... Қайырға қатар питкен талларым бар.
Тал арасын жайлаған малларым бар.
Тас гербиштен жасатып әйнек құрған,
Қасында отырарлық тамларым бар.
... Көктемде түрли дақыл себиледи,
Қос айдап, кетпен шаўып егиледи,
Гүз болса соның бәрин жыйнап алып,
Тапқан дәни қайғысыз желинеди»¹⁰³.

деп Мансур елин, жерин, суўын мақтаған болса, Дәме де өз елин, жерин, суўын, аўылының сән-салтанатын

«Бизин журт ат минеди арғымақтаң,
Гүмис жүвен, қуйысқан жарқыратқан,
Күнде жыйын, мереке, бәйги қосып,
Қызықта тамашада шалқып жатқан»¹⁰⁴ —

деп мақтаған.

Өзиниң туўған мөканын, жерин, елин, оның тәбиятын, байлығын, басқа да жақсы жақларын мақтаў, мақтаныш етиў, басқа миллет ўәкиллерине белгилі етиў хәр-бир халық перзентинин әдиўли ўазыйпасы. Усы көз-қарастан алып қарағанымызда айтыста Мансурдың да, Дәмениң де өз туўып-өскен ата мөканын, жерин, елин, тәбиятын, байлығын, елиниң үрип-әдетин, қайырқомлығын, аўызбиршилигин, мийнеткешлигин мақтаўы хәм мақтаныш етиўи — бул усы еки шайырдың хәр биринин өз халқының нағыз ҳадал перзенти екенлигинен дәрек береді. Дәме менен Мансур айтысында тарийхый жәмийетлик мәселелер де қозғалып өз шешимлерин тапқан. Мәселен,

«Қарақалпақ хәм қазақ бастан егиз,
Аралас қашшаннан-ақ жатқан елмиз»¹⁰⁵ —

¹⁰³ Халық шайырлары... 70, 174-175-бетлер.

¹⁰⁴ Халық шайырлары... 180-бет.

¹⁰⁵ Халық шайырлары, 171-бет.

— деп Дәме қарақалпақ, қазақ халықтарының тий-карғы ата-теклерінің бір, өз алдына халық болып қә-липлескеннен кейін де бір-бири менен қыз алысып, қыз берісіп, ауылы аралас қойлары қоралас болып тууысқанларша меңийір-мүнәсәбетте, дослықта, ауыз біршиликте жасап атырғанлықтарын, буларды бір-бирине қарсы қойыу ямаса бирин-биринен кем санау ақылға мууапық емес екенлігін айтқан. Дәменің бұл айтқан пикирлері шынында да тарихый дәрежелер менен үнлес. Усы мысал етип келтирилген екі қатар-дан кейінгі

«Жері саз, суы тынық болған менен,
Қоныссыз хор болады шалқар теңіз,
Түрлі жеміс егиліп мийуалаңса,
Теңізден де артықмаш қазған керізі»¹⁰⁶ —

— деген Дәменің сөзлерінде терең фалсафалық ойлар бар. Бұл сөзлер өз елін, теңизін мақтап Дәменің ауылы жасап отырған Қызыл Қум ұялаятын сынға алып датлаған Мансурға жууап ретінде айтылған. Бұнда тәбиаттың қайсы заты, жері, бөлеги болмасын ол тек сол жердегі тиришилік, көбинесе адам, ел менен гөззал деген түсиник аңлатылып тұр. Шынында да тиришиліксіз, хеш нәрсеге пайдаланылмай атырған ашшы теңізден бау-бақшаға толы, гөззаллыққа гөззаллық қосып тұрған қазылған керіздің де артықмаш екенлігі өмір тәжірибесінен алынған хақыйқатлық. Себеби қайсы жердегі болмасын хәрқандай тәбиат гөззаллығының өзі тиришилік ийгилігіне жарауы керек. Тиришилік өмір сүрмеген, ең баслысы адам ийги-лігіне пайдаланылмаған тәбиат заты қонысланған жердей әхмийетлі болмауының белгилі. Бұл жа-ғынан алып қарағанымызда тәбиаттың айырым затла-рының әхмийетін Мансурдың надурис түсиніуіне өмір хақыйқатлығынан Дәме дурис жууап қайтара алған.

Айтыс дәстүрінде айтысқан екі шайыр да «жөн ал-ды қарабарақ» деп баса бермей дәрекке турады, егер де дәрекли сөзден утылса өзіннің жеңілгенлігін мо-йыңлап қарсыласына жууап қайтарыуын тоқтатады.

¹⁰⁶ Халық шайырлары. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис-1982, 171-бет.

Бұл ауызша айтысқа улыуама тән дәстүр. Сол айтыл-ғандай-ақ, Сарыбелде өткерілген айтыста Дәме өзи-нің жүйели, дәрекли сөзлері менен Мансурды сөзден утып жеңіске ериседи. Бұған айтыс барысында Ман-сурдың

«Қарақалпақ сараң ел, қайыры жоқ,
Мырза деп өтириктен сулуланба»¹⁰⁷ —

деп айтқан сөзлері себеп болған. Өйткени бір мөкан-ның, ауылдың ямаса бирнеше ауылдан ибарат аймақ-тағы елдің анау-мынау кемшиликлерін сынға алса да бір тутас халықты сынап-минеуге, оны «сараң, қа-йыры жоқ» — деп көрмей, билмей, анығына жетпей дусмалдан атауға Мансурдың хақысы жоқ еді, хәт-теки халыққа-миллетке «ашшы» тил тийгизиу, жа-манлау айтыс дәстүрине де жат нәрсе болған. «Тутас халықты-миллетти Мансурдың жаманлауына хақысы жоқ еді» — деуиміздің себеби мынада: бириншіден, ол пүткіл қарақалпақ халқын аралап шығып оның сараңлығына, қайыр-сақауатсызлығына көзін жеткер-ген емес, екіншіден, Қызыл құмдағы қарақалпақлар оған бирнеше айлар дауамында сый-сыйпатлар көр-сеткен, бар жақсылықтарын ислеген, шайырлығын, жырларын хұрметлеген, жоқары бақалаған, ретли жер-лерінде ат миңгизип, шапан да жауып, тон да кийги-зип тұрған. Буны

«Биздегі болыс-бийге, байға келдің,
Бір емес, бәрінен де пайда көрдің».
«Қазақтан асып келген азамат»-деп,
Бизің ел хұрмет етти мерейи кең,
Көзіңе тарыдай да көрінбепти,
Ишпедим, жемедим де көрейін мен.
Буннан артық сый болмас хеш бір жерде,
Кем десең, тағы нәзир берейін мен,
Болыстың хұрметіне мууапық деп,
Хәммеміз де жай бердик төбемізден»¹⁰⁸.

— деген Дәменің де

¹⁰⁷ Халық шайырлары... 169-бет.

¹⁰⁸ Халық шайырлары... 179-180-бетлер.

«Мен шөлден адам көрдим хәр билимди,
Бәри де билип атыр қәдиримди,
Шайырлық ат көтеріп ақырында,
Көрсеттим Қызыл Қумда дүбиримди.
Жолың үлкен болсын деп өзгелерден,
Мықлап берди ат, түйе нәзиримди.
Өнер менен мен көрдим пайда Қумнан,
Пайда көрдим өнерди жыйнағанымнан»¹⁰⁹ —

деген Мансурдың да аўзынан шыққан сөзлер тасты-йықлайды. Демек, «сегиз ай болды шөлге мен келгели» — деп өзи айтқанындай-ақ, сегиз ай даўамында қарақалпақлар арасында хұрмег-иззетке бөленген, «қонақ» — деп сыйланып талай үйлерден қонағасын жеген Мансурдың қарақалпақ халқын «саран», «қайырсыз» — деп атауына хешқандай рети жоқ еди. «Аңламай сөйлеген аўырмай өледі»-деп халқымыз айтқанындай-ақ, аңламай сөйлеп ислеген қәтелигин

«Сениң менен ерегисип айтаман деп,
Қарақалпақ халқына тийди тилим»¹¹⁰ —

деп Мансурдың өзи де түсинген хәм мойынлаған. Бирақ, «Айтылған сөз-атылған оқ» — дегендей-ақ дәрексиз айтылып кеткен сөзди қаншама «шайып-жуўаман» — деген менен оны қайтарып ала алмайсан. Мине, усы пүткіл қарақалпақ халқының атына дәрексиз айтылған Мансурдың «бир аўыз» сөзи хәм ол сөзлерди надурсы айта салғанлығын өзиниң де түсиниўи оның айтыста қарсыласынан жеңилиўине,

«Бизиң елди қаралап сөз айтқандай,
Зәлелин бар ма сирә бизден көрген?»¹¹¹ —

деп қойған Дәмениң орынлы сораўына жуўап қайтара алмаўына, сөзден утылғанлығын мойындаўына алып келди. Соны да ескертиўимиз керек, Мансурдың айтыста Дәмеден жеңилиўин оның «жалтарма», «бултарма» сөз таппағанынан емес (ондай сөзлерди табыў оған

109. Сол топламда, 176-бет.

110. Халық шайырлары... 173-бет.

111. Сол топламда, 178-бет.

қыйын емес), ал аўызша айтыстың қағыйдаларына муўапық дәрекке турыўынан, Дәмениң дәрекли сөзлерин мойынлаўынан деп түсиниўимиз керек. Ал Мансурдың дәрексиз айтқан сөзлерин ақ демей аңлап, оларды бетине салық етип сөзден тоқтатыўы — бул Дәмениң қарсыласы тәрепинен айтылған хәр-бир сөзге итибар берип, оның мәнисин аңлай билген сезимталлығын, тапқырлығын, ушқыр қыяллығын, терең ойлылығын, тарийхый материаллардан да хабары бар билимliliгин, халықлар дослығын жоқары бақалайтуғын нағыз инсанлығын көрсетеди.

Аўызша айтысқа қатнасқан шайырлардың басым көпшилиги өз сөзлери арасында ретли жерлеринде халық нақыл-мақалларынан да пайдаланып отырған. Бул усыл Әжинияз бенен Меңеш айтысында да қолланылған. Халық нақыл-мақаллары Дәме менен Мансур айтысында да пайдаланылған. Мәселен Мансур өз сөзлери арасында «Мийнетсиз рахат жоқ», «Адасқанның алды жөн», — деген халық нақылларын келтирген болса, Дәме «Шолпанның жұлдыз аты жасырынбас» деген мақалды келтирген. Әлбетте, булар айтыс барысында ойына түсе қойған халық нақыл-мақалларын талғаўсыз қоллана бермей өз ойын тереңлестирип беріў ушын халықтың күнделикли турмыс тиришилигинде жиий қолланылып жүрилген «есапсыз» нақыл-мақаллар ишинен сол жер ушын ең кереклилерин, зәрүрлилерин ғана таңлап таўып қоллана билген. Мысалға Дәмениң Мансурға айтқан жыр қатарларынан бир шуўмақ келтирип көрейик:

«Ким инанар гедейди бай дегенге,
Жыйған пул, айдар малы сай дегенге,
Шолпанның жұлдыз аты жасырынбас,
Жарқырап жаңа туўған ай дегенге»¹¹²

Көрип отырғанымыздай-ақ, келтирилген мысалдағы мақал шуўмақтың басқа қатарлары менен мазмуны жағынан үнлес болып, жупкерлесип, шайырдың айтажақ ойының мәнисин хәм анықлап, хәм теренлестирип тур. Өйткени, буинан қаншама Шолпанды жарқыраған Ай

112. Халық шайырлары... 179-бет.

деген менен оның жулдыз аты қалмайтуғынлығы сыяқ-лы жыйнаған пулы, айдаған малы жоқ адамды бай деп атағанға хешким де инанбайды» — деген түсиник шығып тур. Не деген сөз мәнісін аңлатыушылық, не деген тапқырлық, нақыл-мақалларды керекли жерлерине тауып қолланыудағы не деген шеберлик?!

Дәме бир затты қәсийети, сапасы, әхмийети бойынша екинши зат пенен салыстырып бир-бирине барабар санау (метафора) ямаса бир затты екинши затқа теңеу арқалы сүүретлеу усылларын да айтыста жийи қолланып отырған. Мәселен,

«Қалтаңлап шам айланған ширкейлердей,
Сен жазғанды сор қысып келген шығар» —

деп Дәме бирде Мансурдың Қызылқумдағы қарақалпақлар арасына талап етип келип, жоғарада өз елине қайта алмай айланғышлап жүргенин ширкейлердің шамның жарығын айланып ушып жүриуі менен теңеген болса, бирде «қыйсық төс, бақырауық қылағайсан» — деп оны нар емес бойы, турпаты кишкене әлжиуаз, жүк көтере алмайтуғын, жарамсыз бақырауық түйсымаққа барабар санаған. Мансурдың Қызылқум көринисин, ондағы өмир тиришилигин сынға алып кемситип тәрийплеуине жууап ретинде Дәме Қызыл Қумдағы гөззал тәбият көринислерин, ондағы қайнаған қызықлы өмир тиришиликлерин қарсыласы мақтап отырған Сыр ұәлаяты көринислеринен, өмир тиришиликлеринен хеште кем емеслигин дәл мысаллар менен баянлай келип

«Маңызы әңгименнің артық емес,
Тек ғана жалғыз атым насыбайдан...»¹¹⁴
«Әңгимем ада болмас кидирмесем,
Тоқтатып ала алмайсаң түбинде сен»¹¹⁵.

— деп егерде Мансур ұәжге турып, сөзден утылғанын,

белгили бир ұәлаятты ғана емес өзін нешше айлап сақлап «қонақ», «шайыр» — деп сыйлап, дәм, дуз, қонақасын берип, ат, тон, шапанын сый етип, сарпай етип хұрмет-иззет көрсеткен халыққа «тил тийгизип» үлкен қәтелик жибергенин түсинип айтысын тоқтатпаса еле де оның айтыс барысында айтылған сөзлеріндеги көплеген кемшилик, қәтеликлерин дәлийиллеп иркилмей «тасып» айта беретуғынлығын ескертеди. Нәтийжеде Мансур «Бул сөзге тоқталдым»¹¹⁶ — деп жеңилгенлигин мойынлайды.

Жуұмақластырып айтқанымызда 1910-жылы Қызылқумдағы хәзирги Кенимех районына қараслы «Сарыбел» деген жердеги ауылда қазақ ақыны Мансур меңен қарақалпақ қызы Дәме арасында үлкен құрда өткерилген 800 қатарға жууық ауызша айтыста көплеген жәмийетлик баслы мәселелер көтерилип, тек Қызыл қум менен Сыр бойы еллери жөнинде ғана емес пүткил қарақалпақ, қазақ халықларының үрип-әдети, күн көрис тиришилиги, өтмиштеги тарийхы хәм т. б. жақлары сөз етилип шешимлерин тапқан. Сонлықтан да улыұма усы айтыс текстин ғана емес хәттеки Мансурдың да, әсиресе Дәмениң авторлығындағы баянлауларын сап денели көркем бейнелер жасалған, жекке мәселелер менен қатар жәмийетлик мәселелер қозғалып өз шешимлерин тапқан, питкен сюжетли тутас шығарма деп есаплаймыз.

БЕГЖАН ШАЙЫР НУРЫМ УЛЫ

Қарақалпақ әдебиаттаныу илиминде өмири хәм әдебий мийрасы ең аз изертленилген шайырларымыздың бири усы Бегжан шайыр Нурым улы. Мәселен, 30-жыллары халық арасынан әдебий мийрасларымызды қунт пенен жыйнаған, жазып алған Сәдирбай Мәуленов, Шәмшет Хожаниязовлардың Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлиминің илимий китапхана фондында сақланыулы Р-98 инв. 1120, Р-23 инв. 1176 сәнели қолжазбаларында да, 40-50-жыллары Совет хұкимети дәуирине шекемги көпшилик шайырларымыздың әдебий мийраслары бойынша илимий изертлеу жумысларын алып барған Н. Дәу-

қараев мийнетлерінде де бұл киcи туұралы дәрекли мағлыұматлар гезлеспейди. Усының өзи-ақ Бегжан шайыр туұралы жақын жылларға шекем арнаулы сөз болмай келгенлигин көрсетеди.

Бегжанның өмири туұралы мағлыұматты хәм айырым қосықларын билетуғын адамлардан жазып алып шайырдың атын, ким екенлигин баспа сөз арқалы кең журтшылығымызға биринши мәлим еткенлер Муұсаев Өтеген, Қаримов Артық, Нийетуллаев Сағынбай жолдаслар болды. Булардың бириншиси шайырдың ақлығы, ал қалған екеуи сол гездеги Н. Дәуқараев атындағы тарийх, тил хәм әдебият институтының илимий хызметкерлери. Булар 1960-жылы «Әмиұдәрья» журналының №10 санының 90-96-бетлерінде¹¹⁷ Бегжанның өмири туұралы азы-кем мағлыұмат хәм бирнеше қосықларын бастырып шығарған. Усыдан баслап Бегжан туұралы изертлеу материаллары хәм шайырдың қолда бар қосықлары хәр дайым баспа сөз бетлерінде жәрияланып турылды. Мәселен, филология илимлериниң докторы Наурыз Жапақов «Қарақалпақстан» баспасынан 1972-жылы жарық көрген «Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятында реализм мәселеси» атлы монографиялық китабында «Шайыр Бегжан Нурым улы» — деген атама менен шайырдың өмир баянынан мағлыұмат келтиреди, «Менде өгиз арба жоқ», «Күнликшилиги қурысын», «Дигилдик», «Ешек ғанам», «Кәлли қуұ» қосықларына бирқанша дәрежеде таллау жүргизген¹¹⁸. Алымның бұл мийнети қарақалпақ университетиниң филология факультети ушын жазылған «Қарақалпақ әдебияты тарийхы» (авторлары: Н. Жапақов, К. Мәмбетов, Қ. Султанов, А. Қаримов) деген сабақлықтың А. Қаримов пенен бирликте жазған «ХІХ әсирдиң ақыры ХХ әсирдиң басындағы қарақалпақ әдебияты» бөлимінде «Бегжан шайыр» атамасыда асғана өзгерислер, кеңейтиўлер менен қайта басылған¹¹⁹.

117. Муұсаев Ө., Қаримов А., Нийетуллаев С. Мийрасларымызды еле де тереңрек үйренейик. «Әмиұдәрья» журналы, 1960-ж. №10, 90-96-бетлер.

118. Н. Жапақов. «Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятында реализм мәселеси», «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис-1972, 170-175 бетлер.

119. Қарақалпақ әдебияты тарийхы, Нөкис-1983. «Қарақалпақстан» баспасы, 298-303 бетлер.

Өзлериниң хәм басқалардың халық арасынан жыйнаған, жазып алған дерекли материаллары тийкарында филология илимлериниң кандидатлары А. Қаримов, Ә. Қожықбаевлар ХІХ әсирдиң ақыры ХХ әсирдиң басында өмир сүрген бирқатар қарақалпақ шайырларының шығармаларын жыйнастырып 1982-жылы «Халық шайырлары», деген ат пенен топлам етип бастырып шығарған. Бунда Бегжан шайырдың өмиринен бир бет көлемінде мағлыұмат хәм улыұма 300 қосық қатарлық көлемдеги «Күнликшилиги қурысын», «Менде өгиз арба жоқ», «Харманлар», «Дигилдик», «Сәлем деңиз», «Көк өзек», «Кәлли қуұ», «Үсен шыйық», «Улым қызға», «Ешек ғанам» қосықлары басылған¹²⁰. Мине, бұл аталып өтилген материаллардан Бегжан шайырдың өмиринен аз да болса мағлыұматлар келтирилгенлиги, қосықларына үстиртин болса да илимий көз-қарастан таллау жүргизилгенлиги, қандай хәм қайсы мазмунда оның шығармаларының бар екенлиги белгили болып тур. Бегжан шайырды жәмийетшиликке танытыўда, оның әдебиятымызда тутқан орнын анықлаўда баспа сөз бетінде жәрияланған бұл мағлыұматлардың әҳмийети оғада зор болды. Бирақ Бегжан туұралы баспада жәрияланған материаллардың хәммесин тутас алып қарағанымызда да шайырдың өмир баяны, әдебий дәретпелериниң толып атырған қырлары менен сырлары толық ашылып анықланылған деўге ҳаслан болмайды. Өйткени, биз жоқарыда сөз еткен изертлеу жумысларда шайырдың өмири хәм әдебий мийрасы жөнинде хәр-бири 2-3 бетлер көлемінде ғана қысқа-қысқа мағлыұматлар, таллаулар берилген хәм олар да көп жағынан бирин-бири қайталаған. Усы жағдай өзиниң өлмес, жалынлы қосықлары менен халқына хызмет еткен, қарақалпақ әдебиятының өсип-раўажланыўына салмақлы үлесин қосқан Бегжан Нурым улының өмирин хәм көркем шығармаларын арнаулы түрде тереңрек изертлеўди қолға алыўымызға себеп болды. Биз бұл изертлеўимизде бурыннан бар хәм өзимиз жазып алған қолжазбалардағы мағлыұматларға сүйене оты-

120. Халық шайырлары. Жыйнаған хәм баспаға таярлағанлар: А. Қаримов, Ә. Қожықбаев. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис-1982, 78-88-бетлер.

рып Бегжан шайырдың өмир баянының бирқанша тәрептерин анықлауды, толықтыруды, оның көтерген мәселелерин, шығармаларының көркемдік өзгешеліктерин хәртәреплеме кең хәм терең таллауды алдымызға мақсет етип қойдық.

БЕГЖАН ШАЙЫРДЫҢ ӨМИРИ ҶАҚҚЫНДА

Бегжан шайырдың өмири тууралы айырым деректер жоқарыда атап өтилген китаптарда жазылған. Бул китаптардың хәммесинин де Бегжан тууралы сөз болған бөлимлеринде оның Арал теңизинин «Ақбеткей» атлы атауында 1855-жылы жарлы балықшы хожалықта тууылып, 1908-жылы Хорезмнин «Гүрлен» деген жеринде талап ислеп жүрип қайтыс болғанлығы көрсетилген¹²¹. Бирақ булардың хешқайсысында да бул мағлыұматлардың қандай материалларға сүйенилип алынғанлығы көрсетилмеген. Сонлықтан да шайырдың өмир баяны жөнинде баспа сөз бетлеринде жәрияланған мағлыұматларға анықлық киргизіу хәм оларды жаңа пикирлер, деректер менен толықтыруу нийетинде өзимизге шекем халық аўзынан жазып алынып Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының (хәзирги уақытлары «бөлим» деп аталынады) китапхана фондына тапсырылған қолжазбалардың бир қатарларын көрип шығып, олардан Бегжан тууралы жазылған мағлыұматларды излестирдик.

Тек аталынған китапхана фондындағы қолжазбаларды гана емес, бирге ислесип атырған айырым жолдаслардың үй архивинде сақланыулы қолжазбалар менен де танысып шықтық.

Мәселен, Артық Кәримовтың үй архивинен 1962-жылдың апрель, май айларында Тахтакөпир, Шымбай, Мойнақ, Қоңырат районларында өткерген экспедиция уақытлары Қарабай Ирманов, Ысақ Нағметуллаев,

121. Н. Жапақов. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятында реализм мәселеси. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис-1972, 170-бет; Халық шайырлары (топтам). Жыйнаған хәм баспаға таярлағанлар А. Кәримов, Ә. Қожықбаев. Нөкис-1982. «Қарақалпақстан» баспасы, 78-бет; Қарақалпақ әдебият тарихы. Университеттин филология факультети ушын сабақтық. Авторлары Н. Жапақов, Қ. Мәмбетов, Қ. Султанов, А. Кәримов. Нөкис, «Қарақалпақстан» баспасы, 1983, 298-299-бетлер.

Азат Абдихалықов, Жолдасбай Сапарниязов хәм Артық Кәримовтың өзи тәрепинен сөз жазғызыушылардан (информаторлардан) жазып алынып, машинкаға басылып қосылып тигилген, қатты қап пенен қапланылып түпленген қолжазба менен таныстық, оннан Бегжан шайырдың өмири менен әдебий мийрасы бойынша айтылған бирқанша мағлыұматларды оқыдық.

Булардан тысқары өзимиз де шайырдың жақынжууықларын, ақлық, шаулықларын излеп тауып, олар менен гүрриңлесип бираз бақалы мағлыұматлар жазып алдық.

Булардың ишинде шайырдың ақлық қызлары Муўсаева Турсынгул, Өтемисова Дәмәткенлердин бабасының өмири тууралы берген мағлыұматлары күтә дыққатқа турарлық болды. Бул адамлардың берген мағлыұматларына қарағанда мүйтен руўының «самат» тийресинен Нурым, Сырымбет деген еки ағайинли жарлы балықшы жигитлер болып, Нурымның Бегжан, Қосжетер атлы балалары болған, Нурымның еки баласының болғанлығы бизге Бегжан шайырдың өзинин «Менде өгиз арба жоқ» шығармасының айырым қосық қатарларынан да белгили. Мәселен, ол усы қосығында

«Әкем болды жүдә ғарры,
Еки бала қолда бары,
Егнүге бир атыз тары,
Кеўлиме алып жүрген едим.
Еки бала жаслау болды,
Тары егис баслау болды,
Бизде көлик жоқлау болды,
Қатты уўайым болып жүрди»¹²²

— деп шайыр әкесинин жарлылық турмысынан, әкеден тек еки ағайинли болып өскенлигинен мағлыұмат берген.

«Әкем болды жүдә ғарры,
Еки бала қолда бары» —

дегенде Бегжанның өзи менен әжағасы Қосжетерди нәзерде тутып отырғанлығы түсиникли.

122. Халық шайырлары. Топлам. Дузиўшилер: А. Кәримов, Ә. Қожықбаев. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис-1982-жыл, 81-бет.

Қосжетердің Машекен деген бір баласы болып, ол 1971-жылы 58 жасында дүниядан өткен. Оның Жолдасбай деген баласы қәнигелиги бойынша муғаллим, хәзирги ұақытлары Мойнақ районының «Қазақ дәрья» поселкасында жасайды, паспорты бойынша «Қосжетеров» болып атасының аты менен жазылып жүр. Қосжетердің өзи 1970-жылы баласы Машекеннен бір жыл бурын жүз жасқа шамаласып дүниядан өткен. Бегжанның Муўса, Өтемис деген еки ул баласы, Гүлзийра атлы бір қызы болған. Еки ул баласының бар екенлигин шайыр сырт жақта талап ислеп жүрип сағыныш пенен бала-шағасына жазған сәлемнама хатында да ескерткен. Мәселен, «Сәлем деңиз» қосығының

Санасы бардур өзінде,
Балалары еки көзінде,
Еки қошқары изінде,
Зубайраға сәлем болсын»¹²³.

— деген шуўмағындағы Бегжанның «еки қошқары» деп отырғаны Муўса менен Өтемис атлы еки ул балаларын көзде тутып турғанынан дәрек береді, ал Зубайра болатуғын болса, ол өзинің хаялы, сол балалардың анасы. Муўса атлы баласының бар екенлигин биз шайырдың «Дигилдик» атлы қосығынан да билемиз, яғний усы қосығының

«...Бир түсерсең дузағына Муўсаның
Тас төбемде шырлай берме, дигилдик»¹²⁴. —

деген қатарларындағы оның «Муўса» деп отырғаны қасына ертіп жүрген үлкен улы. Муўсаның бурынғы өлген хаялынан Өтамбет, Әбдәмбет, соңғы хаялынан Турсынғүл деген қызы, Өтеген, Қуўанышбай атлы балалары болған. Өтамбет 1941-1945-жылларғы Уатандарлық урысқа кетип, ол жақтан оралмаған. Әбдәмбет жаслайынан туўысқан дайысы Ибрайымға бала етилип берилгенликтен сол кisinin баласы болып саналып усы ұақытқа шекем паспортында, басқа да рәсмий документлерінде «Ибрайымов» болып жазылып жүр. Хәзирги ұақытлары ол Нөкисте, қос көл, № 43-

123. Халық шайырлары... 84-бет.

124. Халық шайырлары... 83-бет.

жайда жасайды, пенсионер, квартком баслығы ұазыйпасын атқарады, жасы 73 те (1921-жылы туўылған). Муўсаның 1941-жылы туўылған Турсынғүл атлы қызы хәзир Нөкистің «Телецентр» деген жерінде номерсиз жайда турады, пенсионер. Өтеген (1927-жылы туўылған) 1991-жылы 27-май күни Нөкисте қайтыс болды. Өтегеннің Мүйтенбай деген баласы, Сарығүл, Тазагүл атлы қызлары бар. Мүйтенбай Нөкистің 21-микрорайонындағы 7-жай, 19 квартирасында, ал Тазагүл Нөкистің «Кирпичзавод» поселкасында, Сарығүл Мойнақтың «Қазақ дәрья» поселкасында өмир сүрип атыр. Ал Муўсаның Қуўанышбай деген баласы хәзир Қазақ дәрья поселкасында Өтегеннің қызы Сарығүл менен қоңсылас жасайды. Бегжанның соңғы хаялынан туўған баласы Өтемистен Дәметкен деген тек бір қыз бар. Ол 1936-жылы туўылған, туўылғанлығы хаққында дәл ұақтында алынған гүўалығы да (метрикасы) усы сәнени тастыйықлайды. Дәметкен хәзирги ұақытлары Мойнақтың «Шеге» деген поселкасында жасайды, хурметли дем алыста, қәнигелиги бойынша жоқары мағлыұматлы химия-биология муғаллими.

Өтемистің хаялының аты Хатийра деген. Бұл киси Дәметкеннің шешеси. Хәзир 87 жаста Мойнақтың «Порлы таў» поселкасында жасайды, ұақтында бирнеше жыл даўамында Бегжанның хаялы Зубайра кемпирге (енесине) хызмет еткен адам.

Бегжан шайырдың усы атлары аталынғанларының ишинде хәзир тири үрим-путақларының хәммесинен де бабасы туўралы бирин-бири толықтыратуғын мағлыұматлар жазып алдық. Бұл мағлыұматлар Бегжан Нурым улының өмир баянының бир қатар, әсиресе бурын нағұман болып келген тәреплерин қайта анықлаўымызға хәм усы ұақытқа шекем баспа сөз бетлеринде жазылып жүрилген туўған, өлген жылларына дурыс өзгерислер киргизіўге мол мүмкиншилик берип отыр. Мәселен, Өтемис қызы Дәметкен бизге мынандай деп жазғызды: «Мениң әкем Өтемис паспорты бойынша да, мұсылманша жыл қайтарыў есабы менен де (жылы «Қара кийик») 1898-жылы туўылған, 1976-жылы 6-февраль күни «Шеге» деген жерде қайтыс болды, «Тәжетдийин ийшан» әулийесине жерленди. Мениң әкем Өтемис коммунистлик партия ағзасы, жаслайынан әкеден жетим қалып, өмирдің ашшы-душшысын тар-

тып совет мектебинде жақсы оқып, тәлим-тәрбия алып, ерте хызметкерлік жұмысқа араласып, 30-жыллары колхозласыу мапазына белсене қатнасқан, Мойнақ районының районлық комитетиниң 3-хаткери, усы районға қараслы Ворошилов, Буденный, «Қызыл әскер» атындағы колхозлардың, Мойнақ рыбаколхоз аўқамының баслығы, Қазақдәрьядағы балық заводының директорының орынбасары, Мойнақ балық заводының директоры лаўазымларындағы басшы жұмысларда минсиз иследи. Усы хызмет бабында әкем өз ағайинлери арасынан алыслаңқырап кетип көбинесе қолдаўлылар арасында, Мойнақтың орайында жасады. Маған да жақсы тәлим-тәрбия берди, оқытты, билимли етти. Мен әкемнің жалғыз қызы болып, туўған жерден, ағайин арасынан алыста жүргенликтен оннан «Аға нашар да болсам билип қояйын әкеңиз, шешенсиз туўралы нелерди билесиз, қатнаса туғын ағайинлеримиз кимлер?» — деп сорағанымда «Әкемнің аты Бегжан деген, ол шайыр, молла, қыссахан адам болған, шешемнің аты Зубайра менің қолымда 1937-жылдың январь айында, яғный, сенің төрт айлығында қайтыс болды, ал сен болсаң 1936-жылдың 28-сентябринде туўылғансаң, туўылғаның ҳаққында гүўалығың да бар. Әкем туўралы анамнан көп нәрселерди сорап билгенмен. Анамның айтыуына қарағанда әкем Бегжан Хорезмнің Гүрлен деген жеринде көк ешеги менен талап ислеп жүрип аўырып 54 жасында дүньядан өткен. «Молла Бегжан қайтыс болды, елинде жерлейтуғын болса денесин, пат-сатларын алып кетсин» — деген хабарды айтып арнайы бир адам келген. Бирақ, ол гезде үлкен ағам Муўса 9 жасар, мен 5 жасар, ал қарындасым Гүлзийра 3 жасар екен, сонлықтан да бизиң үйимизден де, аўылымыздан да қыткершилик заманда әкемнің денесин әкелгендей қолайлы адамлар табыла қоймаған, әкемнің денеси сол талап ислеп жүрген Хорезмнің Гүрлен деген жеринде жерленген» — деп айтып берди. әкемнің усы сөзлерин мен елеге шекем мағлыұмат, нәсийхат сыпатында ядымда сақлап келемен»¹²⁵.

Биз Өтемисова Дәметкеннің жаздыртқан сөзлери-

¹²⁵ Пирназаров Айымқұлдың 1994-жылы ҳәр жақтағы информаторлардан жазып алған қолжазбасы. Қолжазба автордың үй архивинде сақланыулы. Өтемис қызы Дәметкеннің жазғызған мағлыұматы.

нен бирқанша толығырақ мағлыұмат келтирдик. Буның да себеби бар, өйткени бул мағлыұматта Бегжан шайырдың туўылған ҳәм өлген жыллары исенимли дереклер менен көрсетилген. Мәселен, жоқарыда Дәметкеннің айтқанларынан Бегжанның киши баласы Өтемистиниң жаслайынан зейинли болып совет мектебинде жақсы оқып, терең билим алып ертеден-ақ хызметкерлик ислерге араласып үлкен-үлкен лаўазымларда ислегенлиги ҳаққындағы мағлыұматты келтирдик. Буған қосымша партия ағзаларының, басшы хызметкерлердин басым көпшилигиниң өтирик айтыуға, жасын артық ямаса кем етип бериуге, көз бояўшылық етиуге еле үйрени қоймай атырған, таза жүрек сезими менен «коммунистпен» деп жүрген дәўирде Өтемистиниң де анасының айтыуына сүйене отырып ҳәм мусылманша жыл қайтарыу усылы менен өз жасын, туўылған жылын дұрыс анықлап паспортында, әскерий, партиялық билетлеринде 1898-жылы туўылған болып жазылғанын айтыуды мақул көрдик. Үлкен лаўазымларда ислеп жүрген хызметкерлигине байланыслы ол Мойнақтың «Шеге» деген поселкасында 1936-жылдың 28-сентябринде дүньяға келген биринши перзентине сол сәне менен «Өтемисова Дәметкен» — деп туўылғаны ҳаққында гүўалық та (метрика) алып берген. Демек, Бегжанов Өтемистиниң 1898, ал оның қызы Дәметкеннің 1936-жылы 28-сентябрьде туўылғанылықтары ҳақыйқатлылық. Дәметкен туўылғаннан кейин төрт ай өткен соң Өтемистиниң хожалығында жасап атырған анасы Зубайра қайтыс болған. Бул туўралы Өтемис қызы Дәметкенге талай мәртебе айтып берген. Егер де Дәметкен туўылғаннан соң төрт ай өткенде Бегжанның Зубайра атлы зайыбы қайтыс болған болса, онда ол 1937-жылдың январында дүньядан өткен болады. Кемпир апасының өлген жылын, айын, ҳәттеки күнин де Дәметкен әкесинен талай мәрте еситип умытылмастай етип ядында сақлаған. Бул туўралы биз жоқарыда көрсеткенбиз. Ал енди Зубайра кемпир қайтыс болған 1937-жылы Өтемиске 39 жас толған еди, былайынша айтқанда, Өтемис анасы менен 39 жыл бир шаңарақтың астында жасаған, бала менен ана

арасында Бегжан шайыр, яғный Зубайраның күйеуі, Өтемистің әкеси туұралы талай мәрте дереклі әңгімелер болған. Дәметкеннің айтыуына қарағанда «Әкем қашан, менің неше жасымда өлді?» — деп сораған Өтемистің сорауына анасы «Әкең өлгенде Муұса тоғыз, сен бес, Гүлзийра үш жасар единлер, ол елиұ төрт жасында Хорезмнің Гүрлен деген жерінде талап ислеп жүрип аұырып өз әжелінен қайтыс болды» — деп аттан анық етип бир емес ийни келгенде бирнеше мәрте айтып берген¹²⁶. Бабасы туұралы бизге жазғызған Дәметкеннің бул мағлыұматлары Бегжан шайырдың өмирлик жолдасы Зубайра кемпир менен бир үйде бирнеше жыллар даұамында бирге турған келини, Өтемистің хаялы, Хатийра кемпирдің, 1950-жыллардың аяқ гезинде Өтемистің үйинде үш күн қонып жатып оның менен асықпай гүрриңлесип сөз етип отырған шайырымыз туұралы көп нәрсени анықлаған республикамыздағы белгили шайыр хәм жазыұшы Ғалым Сейтназаровтың берген мағлыұматлары менен де сәйкес келеди. Мәселен, Дәметкеннің анасы, 87-жасар Хатийра кемпир бизиң сораған сорауымызға былай деп жуұап қайтарды: «Мен бираз жыллар енем Зубайра кемпир менен бирге жасадым. Атамның (Бегжан шайырдың — А. П.) 54-жасында Гүрлен бетте талап ислеп жүрип қайтыс болғанын, ол қайтыс болғанда қайнағамыз Муұсаның 9 жасар, менің қисим Өтемистің 5 жасар, бийкешимиз Гүлзийраның 3 жасар екенлигин енемнен талай мәрте еситип едим¹²⁷. Тап усындай мағлыұматты бизге Ғалым Сейтназаров та жазғызған еди¹²⁸.

Дәметкен, Хатийра кемпир, Ғалым Сейтназаровлардың Бегжан шайырдың өмири туұралы берген мағлыұматларының тийкарынан биргелки болыуының баслы себебин, олардың хәммесиниң де сол шайыр менен узақ жыллар өмир сүрип балалы-шағалы болған Зу-

¹²⁶ Пирназаров Айымқұл. 1994-жылы информаторлардан жазып алған қолжазба дәптери Өтемис қызы Дәметкеннің жазғызған мағлыұматы. Қолжазба автордың үй архивинде сақланыўлы.

¹²⁷ Пирназаров, А. Билетуғын адамлардан (информаторлардан) жазып алған қолжазба дәптери. Хатийра кемпирдің жазғызған мағлыұматы. 80-бет. Қолжазба автордың үй архивинде сақланыўлы.

¹²⁸ Сол қолжазба дәптерде, Сейтназаров Ғалымның берген мағлыұматы, Қолжазбаның 71-бетин қараңыз.

байра кемпирдің айтқанларын қайтарып айтып берип отырғанлығынан екенлигин түсиниўимиз керек. Ал, узақ жыллар бирге өмир сүрген хаялының өз ери туұралы дәл мағлыұматлар бере алатуғынлығына гүман жоқ.

Солай етип, егерде Өтемис 1898-жылы туұылып оған бес жасар толғанда әкеси Бегжан қайтыс болған болса, демек, ол 1903-жылы дүньядан өткен болады, ал егерде оның усы 1903-жылы елиұ төрт жаста екенлигин еске алсақ, онда шайырдың 1849-жылы туұылғанлығы анықланады. Мине, усы келтирилген мағлыұматларға қарағанда Бегжан Нурым улының 1849-жылы туұылып 1903-жылы қайтыс болғанлығы белгили болып отыр. Ал енди, усы ўақытқа шекемги баспа сөз бетлеринде Бегжаның 1855-жылы туұылып, 1908-жылы қайтыс болды» — деген мағлыұматтың жазылып жүрилгени де белгили. Бул мағлыұмат биринши рет 1960-жылы «Әмиўдәрья» журналының №10 санында А. Кәримов, С. Ниетуллаев, Ө. Муұсаевлардың авторлығында «Әдебий мийрасларды терең үйренейик» атлы мақаласында жәрияланған еди, яғный бул сәнелерди жаздыртқан Ө. Муұсаев. Ө. Муұсаевтың Бегжанның ақлығы екенлигин жоқарыда биз ескерттик. «Әмиўдәрья» журналының көрсетилген санында шайырдың 3-4 қосықларын билетуғын адамлардан жазып алып жәриялатқан да усы Ө. Муұсаев. Лийкин, Ө. Муұсаев бабасының туұылған, өлген жылларын журнал бетинде жаңылыс жәриялатқан. Өйткени, бул ол сәнелерди тек өз аұылы, яғный сол Қазақдәрьяда жасайтуғын айырым адамлардан алған мағлыұматы бойынша шама менен жазғызған, ал шынында әкеси, яғный Бегжан шайыр туұралы дурыс мағлыұматлар бере алатуғын хәм көп нәрсени билетуғын, бирақ сол гезлери басқа жақта жасап атырған Өтемис хәм оның хаялы Хатийра кемпир менен сөйлеспеген, олардан хешнәрсе сорамаған. Соның салдарынан Бегжанның туұылған хәм өлген жыллары «Әдебий мийрасларды терең үйренейик» атлы мақалада қәте белгиленген, бирақ, соған қарамастан, шайыр туұралы дәслепки мағлыұмат сыпатында кейинги жәрияланған материалларда да сол сәнелер қайтанып жазылып дурыс-надурыслығына итибар берилместен рәсмийлестирилип келинген. Енди сүйикли шайырымыздың туұылған хәм өлген жыллары, неше

жас жасап қайтыс болғанлығы исенімлі мағлыұматлар менен дурыс анықланылған ұақытлары бул кици туұ-ралы бурын жаңылыс жазылған сәнелерди тек көз жумып қоллап-қуұатлай бериұди мақул таппадық, өйткени қайсы бир шайырдың болмасын оның шығармалары жасаған дәуирине, көрген, билген ұақыяларына, сол дәуирдеги түсинигине байланыслы дөрейди. Бунн өзи қайсы шайырдың болмасын оның туұылған, өлген жылларын, жас мөлшерин дурыс анықлаудын үлкен әһмийетке ийе екенлигин көрсетеди. Соның ушын да буннан былай Бегжан Нурым улының 1849 жылы туұылып, 1903-жылы 54 жасында қайтыс болғанлығы баспа сөз бетлеринде рәсмийлестирилиуи тийис деген пикирге келемиз.

Баспа сөзде жәрияланып жүрилген мағлыұматлардың биринде Бегжан шайыр «Қарабес»¹²⁹ қумда туұылған деп көрсетилген болса, екнши биреулеринде «Ақбеткей»¹³⁰ деген жерде туұылған деп жазылып жүр.

Жақында биз Темирханов Рейим (1921-жылы туұылған, мүйтентин «Самат» тийресинен, хәзирги ұақытлары Нөкисте, Гагарин атындағы көше, №7-жайда турады) дегеннен мағлыұмат жазып алдық. Рейимнің әкеси Темирхан Омар шайырдың ауылласы, ағайны, Қазақстанға оның менен бирге барып Темир жолда талап ислескен жолдасларының бири. Ол әкесинен Арал теңизиниң қарақалпақларға қараслы жағалаулары, Көк өзек («Көк дәрья» — деп те аталынады) жөнннде көп нәрселерди еситкен хәм сол еситкенлерин баласы Рейимге хәрдайым айтып берип турған. Усы әкесинен еситкен мағлыұматларын Рейимнің бизге айтып бериуине қарағанда XIX әсирдин биринши ярымында шынында да Арал теңизине жақын жерлерде Көк дәрьяның («Көк өзек» — деп те аталады) узына бойларында, «Тазбес қум», «Қарабес қум», «Дузлы», «Жалайыр»,

129. А. Қаримов, С. Ниетуллаев, Ә. Муұсаев. «Әдебий мйирасларымызды терең үйренейик», «Әмиұдәрья», 1960, №10. 90-бет.

130. Н. Жапақов. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятында реализм мәселеси. «Қарақалпақстан» — 1972. 170-бет; «Қарақалпақ әдебияты тарийхы» (авторлары: Н. Жапақов, Қ. Султанов, К. Мәмбетов, А. Қаримов), Нөкис, «Қарақалпақстан» — 1983-298-бет; Халық шайырлары (Дузиұшнлер: А. Қаримов, Ә. Қожықбаев). «Қарақалпақстан»-1982, 178-бет.

«Ақбеткей» деген жер атлары болған хәм ол жерлерде ел жасаған. Бирақ бул дәуирде бул жерлер «атау» деп аталынбаған. Өйткени, ол гезлери Арал теңизиниң суұы қайтыу болған, ал жоқарыда атлары аталынған жерлер атау болғандай хәмме тәреплери суұ менен қоршалмаған еди. Арал теңизиниң суұы тек XIX әсирдин аяқ таманында тасып бул аталынған жерлердин биразы атауға айланған¹³¹. Бирақ бул жерлердин қайсысында Бегжанның туұылғанлығы жөнннде анық мағлыұмат болмағанлықтан оны «Қарабес» қум» атауында туұылды» ямаса «Ақбеткей атауында туұылды» — деп үзилди-кесилди айтпай-ақ хәм XIX әсирдин биринши ярымында атау болмаған жерлерди «атау» — деп атап жаңылыс пикир жүритпей-ақ «Бегжан шайыр Арал теңизиниң Қарақалпақстанға қараслы жағалауына жақын жерде Көк өзектин аяқ бетинде туұылды» — дегенимиз шынлыққа сәйкес келеди. Бизиң бул пикирлеримизди Хатийра кемпирдин, Өтемисова Дәметкенини, Муұсаева Турсынгулдин бизге берген мағлыұматлары да тастыйықлайды. Мәселен, Бегжан шайырдың өмирлик жолдасы Зубайрадан еситкенлерин айта келип «...Оның (Бегжанның — П. А.) Көк дәрьясының аяқ таманында теңизге жақын жеринде туұылып өскенлигин айтып берди бир рет енем Зубайра ери туұралы сөз қозғағанында»¹³² — деди Хатийра кемпир. «Дузлы», «Жалайыр» ға жақын жерлерде, Көк өзек бойында туұылып өскенлигин шайырдың өзи де «Көзге ысық мөкан жерим, Көк өзек»¹³³ — деп тастыйықлаған.

Бегжан шайырды танийтуғынлардан, көрген-билгенлерден, сол көрген-билгенлерден еситкенлерден, ағайын-туұғанларынан, үрим-путақларынан алынған мағлыұматларға қарағанда ол кици жарлы хожалықта туұылып-өскен, өз алдына хожалық болғанда да сол жарлы турмыста жасаған, бирақ солай да болса ауыллық мектепте жақсы оқып недәуир саұатын ашқан,

131. Автордын халық аузынан жазып алған қол жазба дәптери. Темирханов Рейимнің жазғызған мағлыұматы. 1994-жылы жазып алынды. Дәптердин 53-59-бетлери. Жазба дәптер автордын үй архивинде сақлаулы.

132. Автордын халық аузынан жазып алған қолжазба дәптери. Хатийра кемпирдин 1994-жылы жазған мағлыұматы. 81-бет. Дәптер автордын үй архивинде сақланады.

133. Халық шайырлары.. 85-бет.

иркилмей хат жазып, хат оқытуғын дәрежеге жеткен. Усының нәтижесінде бала гезлерінде де, жигитлік дәуірінде де көпшилик алдына қолжазба қысса кітапшаларды оқып беретуғын қыссахан атанған.

Хәрдайым сораулары бойынша көпшиликке қысса оқып бергенінде бала Бегжан табыс табыу нийетінде болмаған, керисинше көпшиликтің «қулағының қурышын қандырып кеулин көтеріуді, оларды халқымыздың әдебияты, мәдениаты, өзлери жасап турған заманның ямаса өткен күнлердің, дәуірдің тарихы менен таныстырыуды, усындай азлы-көпли еткен мейнеті арқалы халқына хызмет етиуді алдына мақсет етип қойған. Пығалында усындай мақсет болғанлығын шайырдың өзі де «Күнликшилиги қурысын» атлы қосығында «молла Бегжан деп айтады атымды, Қысса оқып жубатаман халқымды»¹³⁴ — деп тастыйықлаған.

Бегжан Нурым улы жас гезлерінде той-мерекелерде айттырылған жырау, бақсыларды да сүйсинип тыңлаған, олардың атқарған дәстанларын ядлап үйренуіге хәрекет еткен, билимин тереңлетіу ұшын қолжазба кітап болып халқымыз арасына сол дәуірде кең тараған «Ғәрип ашық», «Юсуп-Зилийха»¹³⁵ хәм тағы басқа ашықлық, қахарманлық дәстанларды қолға түсірип оқып турған. Арабша имла менен жазылған қолжазба қыссаларды, дәстанларды көп оқыуының нәтижесінде моллалық дәрежеге көтеріледі, яғний халық арасында «Молла Бегжан»¹³⁶ — деп аталыуға миясар болады. Бегжанның бойында қудай берген туума шайырлық уқып болған. Ол жаслайынан-ақ қосық шығара баслаған. Көпшилик қарақалпақ шайырлары сыяқлы ол да дәслепки қосықларын қызларға арнап шығарған. Бирақ олардың көпшилиги адамлардың ядында узақ сақланбай умытылып кеткен. Бегжан қосықларын көбинесе ис үстинде бир себеплерге байланыслы турған жерінде иркилмей ядынан шығаратуғын болған хәм олар қасындағылар тәрепинен ядлап алынып айтылып жүрилген, кейин биреуден биреудің үйренуі

134. Халық шайырлары... 81-бет.

135. Қарақалпақ әдебияты тарихы... 299-бет.

136. 1962-жылы апрель-май айларында Тахтакөпир, Шымбай, Мойнақ, Қонырат районларында өткерілген экспедиция материаллары Қолжазба машинкада басылған нұсқасында А. Қаримовтың үй архивінде сақлаулы.

арқалы халық арасына тараған. Мәселен, Муұса деген баласын қасына ертип хаялы менен бирге жаздың күни егин егетуғын атызына төгин топырақты жайып болып шаршап түсте Бегжан дем алайын десе төбеде бир дигилдик шырлап буларға уйқы бермейди, мине усыған байланыслы шайыр

«Бизің қатын қатынлардың ғайбары,
Бизге жарамайды топырақ жайғаны,
Тас төбемде шырылдама дигилдик,
Муұса дузақ салып услап алса нетесен»¹³⁷

— деп бирнеше шуұмақлық «Дигилдик» атлы қосығын сол жерде дөреткен. Қосық соң биреуден-биреудің үйренуі, көширип жазып алып айтып жүриуі арқалы халық арасына кең тарап бизің дәуиримизге жеткен. Хәзирги уақытлары бул қосық баспа сөз бетлерінде жәрияланылып жүр. Сол айтылғандай-ақ, бир күни Бегжан пишен орып, оны кепсин деп жайып қойса, бир жорасы келип 5-6 бау пишен сорап, «береди ғой», деген ой менен жайыулы пишенлердің шетинен бирнеше бау бауламақшы болып пишен баулықтарын бурап тайылап атырғанда шайыр оған қарап турып

«Бизің ауыл қурама»¹³⁸
Қурама пишен орама,
Жайылып жатырған пишен жоқ,
Баулығынды бурама»¹³⁹

— деген бир шуұмақ қосығын шығарған.

Сондай-ақ көп уақытлардан берли бултлы, думанлы, жамғырлы, бирақ жыллы болып турған күн бирден ашылып хәм сууытып Қазақдәрья арнасының ағып турған сууы бир түнде қатып музға айланып үстинен қалай болса солай адамлар жүре берген. Азанда муз үстинде шаналары менен ойнап жүрген балаларды, аржақ-бержаққа өтип атырған адамларды көрген шайыр

137. А. Пирназаровтың 1994-жылы халық арасынан жазып алған қолжазбасы, сөз жазғызған Дәужанов Шыназар. Қолжазба автордың үй архивінде сақлаулы, 18-бет.

138. «Қурама» деген сөз бул жерде хәр қыйлы руулардан қуралған ауылды аңлатып тур.

139. Жоқарыда көрестилген автордың қолжазбасы. Дәужанов Шыназардың айтып бергени. 18-бет. Автордың үй архивінде сақланыулы.

«Күн ашылды,
Балық шоланға шашылды,
Бала шанаға асылды,
Бундай күнди көрмеп едим»

— деп төрт қатарлық бір шуұмақ қосықты тұрған жерінде дөреткен хәм көпшилик алдында дауыслап айтқан. Мине, Бегжан шайыр басқа шығармаларын да усы тақылетте ис үстінде болған ўақыя тийкарында шығарған. Әлбетте, бундай суўырып-салмай төкпе шайырлардың әдебий дөретпелери көп болады. Өйткени олар болған, болып атырған ўақыяларға ямаса көриңислерге қарап турып ядынан қосықлар дөрте берген, ал бир адамның өмиринде қанша ўақыялардың, қанша көринислердің болғанлығын санап шығыў мүмкин емес. Усы пикиримизди Бегжан туўралы да айта аламыз. Бул жағдай Бегжанның баспа сөз бетинде жәрияланылып жүрилген оншақлы қосықлары оның әдебий мийрасының хәммеси емеслигин, еле де халық арасындағы билетуғын адамлардан жазып алынбаған бираз дөретпелериниң бар екенлигин тастыйықлайды. Деген менен усы бизге белгили қолымызда бар қосықларының өзинен-ақ әдебиятымыздың өсип-раўажланыўына Бегжан шайырдың салмақлы үлес қосқанлығы хәм оның әдебий мийрасы изертлеўге толық турарлық екенлиги белгили болып тур. Бегжан шайырды көргенбилгенлердің айтыўына қарағанда ол орта бойлы, толық денели, бетинде шешек дағы бар адам болған. Мәселен, 1962-жылы әдебий фольклорлық экспедиция ағзаларына сөз жазғызған жетпис үш жасар Зарлықов Муртаза деген киши «Молла Бегжан мениң ағайиним... Бегжан да көп жерлерди аралап көрген. Бизиң Бегжан аға кишкененен келген томпақ, бетинде шешек дағы бар еди» — деп мағлыұмат берген. Турмыстың ғалмағаллығынан, бала-шағаларының ғамы ушын Бегжан шайыр өз елинен алысқа кетип басқа бираз жерлерде күнликшилик етеди, ақырында, баста көрсеткени-

140. 1962-жылы апрель-май айларында Тахтакөпир, Шымбай, Мойнақ, Қоңырат районларында Қарабай Ерманов, Артық Кәримов, Азат Абдихалықов, Жолдасбай Сапарниязов, Ысақ Нағметуллаевлардың жазып алған қолжазбасы, Машинкада басылған нұсқасы, А. Каримовтың үй архивинде сақлаўлы. Муртаза Зарлықовтың сөзи, 84-бет.

миздей-ақ, 54 жасында, 1903-жылы Хорезмнің «Гүрлен» — деген жеринде қайтыс болған¹⁴¹.

БЕГЖАН ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ЖАЛЛАНБА МИИТЕКЕШ ХАЛЫҚ ТУРМЫСЫНЫҢ СҮҮРЕТЛЕНИҮИ

Хәзирги Орайлық Азия хәм рус халықларының басым бөлегиниң турмысы сыяқлы XIX әсирде қарақалпақ халқының да басым бөлеги аўыр күн көрис жағдайында жасады, усыған байланыслы көплеген жарлы адамлар табылған талапты ислеўге, әсиресе байларға, қурғын хожалықларға жалланып күнликшилик етип напақа табыўға мәжбүр болды. XIX әсирде қарақалпақ жеринде жасаўшы халықлар турмысында ең кең таралған талаптардың бири күнликшилик жалланба талап еди. Бунда талап излеўши жұмыс беріўши хожейинге көбинесе күниге жалланып оның күнлик жұмысын ислеп берип өз-ара келисими бойынша сол күнге ҳақы алған. Күнликшилик талап ҳақында «Қарақалпақстан АССР тарийхы» атлы китапта былай делинген: «Күнликшилик жұмысты күниге сөйлесип күнлик ҳақысын алған. Орақ басланыўында барлық жарлылар дерлик күнликшилик еткен. Күнликшилик бөхәрги хәм гүзги қазыўлардың ўақтында да кеңнен таралған. Күнликшилик жұмыстың басқа тараўларында да қолланылған»¹⁴².

Жаллаған хожейиннен күнликшилердің алатуғын күнлик ҳақысы күтә жартыўсыз, бирақ ислеген мийнети аўыр болған. Күнликшиниң ислеитуғын қол мийнети жұмысы көлемине қарап гейде бир мезгиллик, бир күнлик болса, гейде бирнеше күнге де созылған. Лийкин, қандай жағдайда болса да күнликшиге өз үйинен аўқат беретуғын болғанлықтан хожейини оннан жұмыстың тез исленип тасланыўын талап етип, күнделикли исленген жұмыстың мөлшерин қадағалап отырған.

141. А. Каримовтың 1962-жылы апрель-май айларында Тахтакөпир, Шымбай, Мойнақ, Қоңырат районларында өткерилген экспедиция ўақтында жазып алған қолжазбасы (машинкада басылған) 82-жасар Балтабай ғаррының берген мағлыұматы. Қолжазба Каримовтың үй архивинде сақлаўлы. 120-бет.

142. Қарақалпақстан АССР тарийхы, I-том, «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис — 1975, 369-бет.

Сонлықтан да «Күнликшилик — бул да жарлы дийханды эксплуатациялаудың кең таралған формаларының бири»¹⁴³ — деп дурыс көрсетилген жоқарыда атылынған кітапта.

Мине, усындай қарақалпақ жерінде ең кең таралған хәм ауыр мийнетти талап ететуғын күнликшилик иси ХІХ әсирде жасаған шайырларымыздың биразының көркем шығармаларында арнайы сөз етилген. Бұған мысал етип Күнхожаның «Орақшылар»¹⁴⁴, Сыдық шайырдың «Қайтпасам болмас»¹⁴⁵, қосықларын келтирсек болады. Қарақалпақ жарлыларының өмирінде биразының басынан өткен күнликшилик талап тууралы «Күнликшилиги қурысын» — деген ат пенен Бегжан шайыр да арнайы шығарма дөретти. Бунда өзиниң хәм бала-шағаларының күн көрис ғамы үшін алыс жақларға талап излеп кеткен үш күнликши жигитлердиң жолжөнекей көрген ауыр азаплары көркем сүүретленген. Шығармада автордың өзи уақыяның қатнасыушысы болып көрсетилген хәм қасындағы еки жолдасларының да атлары аталынған. Шайырдың уақыяны сүүретлеудеги бул әдиси сол уақыяның турмыста болғанлығына бизди исендиреди хәм талап излеп алысқа сапар шеккен күнликшилердиң жолда көрген азап-ақыретлерине иштей жанымызды ашындырады. Мәселен, усы қосықтың

«Қыя шөлге жаяу жүрип болдырдық,
Табанымызды кебир жерге алдырдық,
Кеулимизди қайғы-дәртке толтырдық,
Үшеуимиз жолға шықтық, яранлар»¹⁴⁶ —

деген қатарларын оқыған хәр бир адамның ой сезимінде күнликшилердиң тәғдирине жаны ашымауы, сол ХІХ әсирдеги қарақалпақ жарлыларының ауыр турмысын көз алдына елеслетпеуи мүмкин емес. Шайыр усы қосығында күнликшилердиң тәғдирин сүүретлеу арқалы халықта жарлылардың да, байлардың да бар екен-

¹⁴³ Қарақалпақстан АССР тарийхы. I-том, «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис — 1975, 369-бет.

¹⁴⁴ Күнхожа. Қосықлар топламы. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис-1984, 35-36 бетлер.

¹⁴⁵ Халық шайырлары. А. Қаримов, Ә. Қожықбаев. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис-1981, 97-бет.

¹⁴⁶ Усы топланда, 79-81-бетлер.

дигин, байлығына, малының көплигине масайрап бираз байлардың жарлы-жақыбайларды көзге илмей менсинбейтуғынылықтарын ашық айтқан. Бегжанның бул пикирлери менен биз оның қосығының мына шуу-мақларында танысамыз:

«Бәйбишениң бет-ауызы сур екен,
Шамасы өз-ара урысып тур екен,
Неде болса шалап сорасақ екен,
Деген қыялымызда болды, яранлар,
Мен сорадым айран менен шалапты,
Түсиндирдим қиятырған талапты,
Сол уақытта бай бизлерди аңлапты,
Ғалауат басланып кетти, яранлар»¹⁴⁷.

Шайыр усы шығармасында аштан, шөлден әбден димары қурып қиятырғанлықтан айран, шалап сораған бул күнликши жолаушыларға ақ отаудың ийеси байдың рейими келиудің орнына «Шығыппедим сизлер үшін жайлауға» — деп оларға жаман сөзлер айтып урысып, биреуиниң маңлайына шөмиш пенен урып үйинен қуып шыққанын көркем сөз бенен баян еткен. Бул ауқалларды шайыр

«Айқасыуға барма бизиң күшимиз,
Усы жерде қалды бизиң өшимиз,
Тентиреклеп шығып тағы үшеуимиз,
Турқы төмен үй изледік, яранлар» —

деген қатарларда келтирген. Айырым байлардың жарлыларға, солардың ишинде күнликшилерге көрсеткен жәбриу-жапалары Бегжан шайырдың оларға деген өшпенлилигин арттырған, жеккөриушилик сезимлерин күшейттирген. Сонлықтан да

«Ермек қылған байдын уни өшпеди,
Басымыздан қайғы-дәртлер түспеди,
Байлар бирдей тирсегимизден тиследі,
Бұларға да өлим барма, яранлар,
Бир яратқан неге тендей көрмейди,
Күннен-күнге байлар алға өрлейди,
Жарлылар ашлықтан зорға сөйлейди,
Лахыу қәлем усылайма, яранлар»¹⁴⁸ —

¹⁴⁷ Халық шайырлары... 80-бет.

¹⁴⁸ Халық шайырлары... 81-бет.

деп шайыр тәдирге, усындай биреулерди «ширип атырған» бай, биреулерди өлесі, ишерге жасы жоқ жарлы еткен жәмийетлик дүзимге деген наразылық сезимлерин билдирген.

XIX әсирде Орта Азия (хәзирги Орайлық Азия) халықларының да басым көпшилиги жарлылар еди. Бірақ сол жарлылардың кеуил-күйинде, минез-құлқында үйлерине мийман алыу, ғарип-қәсерлерге, жетим-жесирлерге қалыс жәрдем етиу ҫ. т. б. усылар сыяқлы бурыннан ата-бабаларына, халқына тән ең жақсы адамгершилик қәсийетлер басым болған. Сонлықтан да «Қарызым қырық болса, қырық бир болсын» — деп ишип-жеуге, алыс-бериске жарлылар мәрт болады» — деген сыяқлы түсиниклер Орта Азия халықлары арасына кең таралған. Мийманшылық, зәрүрли ұақытлары басқаға «жәрдем қолын созыу», ғамқорлық етиу сыяқлы жарлылардың кеуил-сарайындағы, ис-хәрекетиндеги ең жақсы адамгершилик қәсийетлер Жийен жыраудың «Посқан ел» дәстанынан баслап Кеңес хукиметине шекемги қарақалпақ шайырларының биразының шығармаларында сөз етилген. Сол сыяқлы жарлы-жақыбайларға улыуа тән ең жақсы қәсийетлер Бегжан шайырдың сөз етилип отырған шығармасында да сәуленген. Мәселен, жарлылардың қонақшыллығынан, үйинде бар жейтуғынын қонаққа бериуден аямайтуғынлығынан бурыннан хабардар Бегжан хәм жолдаслары мал жайлауында отырған таныс емес аўылдан енди сырт көриниси төмен қара үйге барыуға уйғарысады. Буны шайырдың өзи де «Турқы төмен үй изледик, яранлар» — деп көрсеткен. Барған жарлы хожалық ийелери буларды жыллы жүзлилик пенен қарсы күтип алған хәм бар хызметин етип сыйлаған. Бул туўралы шайыр былай деп келтирген:

«Кирип бардық бир жарлының үйине,
Қарсы алды бизлерди ол сүйине,
Ишкен суўсынымыз түсип бүйирге,
Лал болып бир майдан жаттық, яранлар»¹⁴⁹.

Бул жерде шайырдың бир хожалық ийелериниң ис-хәрекетин, ғариплик басына түскен жолаушыларға деген меҳийр-муҳаббатын сүүретлеуи арқалы-ақ бундай

¹⁴⁹. Халық шайырлары... 80-бет.

жақсы инсаный қәсийетлердиң көпшилик жарлылардың минез-құлқына, пейлине тән екенлигин аңлатып отырғанлығын түсинемиз. Бизиң бул пикиримизге оның «Турқы төмен үй изледик, яранлар» — деп жарлылардың миймандос екенлигин бурыннан-ақ билетуғынлығын айтыуы да дәлийил. Әлбетте, байлардың арасында жаман қәсийетлилердиң бар екенлиги сыяқлы кембағаллардың да хәммеси бирдей «шалғайына намаз оқып жүрген», тек қудайдан тилегенлер ғана емес, олардың да арасында, «аўзына күши жетпейтуғынлар», «өзи жығылып атырып сүрингенге күлиўшилер», напәқа табыу ушын талап излеўшилерди кемситиўшилер аз болмаған, яғный халық бар жерде бай-жарлы болыуына қарамастан жақсылар менен қатар жаманлықлылардың да бар екенлигин шайыр өз өмир тәжирийбесинен жақсы түсинген хәм бундайларды жерине жеткере әшкаралаған. Шайырдың бул пикирлери қосықтың

«Жол бойы биз көрдик сондай азаптар,
Бир уртлам суў бермей не бир ғаззаптар,
Оннаң қалса ермек етип мазақлар,
Олар да бизлердей болғай, яранлар» —

деген қатарларында тәрийпенген. Қосықтың мазмұнына терең сер салып қарасақ халық ишиндеги бай, жарлылардың, жақсы, жаманлардың күнликшилерге деген көз-қараслары сүүретленип қоймастан улыуа күнликшилик талаптың турмыста аўыр азап екенлиги де сүүретленилген. Мәселен,

«Күнликшилик етсен усындай күниң,
Ашылып дуньяға шықпайды үниң,
Қараңғы бирдейи күни хәм түниң,
Жақтылық күнлери болғай, яранлар»¹⁵⁰ —

деп шайыр жалланба кембағаллардың турмыс аўхалынан мағлыұмат берген.

Егерде Күнхожа, Сыдық шайырлар жумыс таўып ислеп атырған күнликши орақшылардың аўыр күн көрис аўхалын сүүретлеген болса, Бегжан шайыр исле-

¹⁵⁰. Халық шайырлары... 80-81 бет.

рине еде жұмыс табалмай жүрген күнлікшилердің жұмыс табаман дегеншегі көрген азапты өмирін хәм улыұма күнлікшилик талаптың өмирдегі ең ауыр жәмийеттегі ең көп ен жайған талап екенлигин сүүретлеп өзиңен бұрын көтерилген проблемалық мәселени екінши қырынан шешип қарақалпақ әдебиятына таза мазмун менен байытты. Сонықтан да алпыс қатардан ибарат «Күнлікшилиги құрысын» атлы қосық тек Бегжанның дәретиўшилиқ мийрасында ғана емес кеңес хукиметине шекемги пүткил қарақалпақ әдебиятында белгили орын ийелейди. Бегжан шайыр күнлікшилердің турмыс аўхалын хәм күнлікшилик талапты сүүретлеп қоймастан кишигирим өз жерине ийе дийханлардың да турмыс аўхалын дәл мысаллар менен сүүретлеп өмир хәқыйқатлығынан дәрекли мағлыұматлар келтирген. XIX әсирде Қарақалпақстанда аўқатлы жер ийелерине, әсиресе танап-танап жерлери болып, оларда киши жумсап дийханшылықтан байып атырған байларға жалланып дийхан жүриўшилер, байдың жерин бир пай болып егиўшилер менен қатар өзиниң меншик жеринде жұмыс ислеп соннан күн көрип турмыс кеширген дийханлар да аз болмаған. Бирақ, өз меншикли жерине ийе болғаны менен бундай дийханлардың басым көпшилигинде көлик, қурал-сайманлар болмаған, ал буларсыз ол жерди келеге келтириў, онда дақыл егип зүрәәт алыў қыйын хәттеки мүмкин де емес еди. Мине, Бегжан шайырдың бир қатар шығармаларын оқып отырып усындай өз жерине ийе, бирақ көлик, қурал-саймансыз дийханлардың күн көрис турмыс аўхалын көз алдымызға ериксиз елеслетемиз. Оның бундай шығармаларының бири «Менде өгиз, арба жоқ» — деп аталынған. Бул шығармасында шайыр

«Бир неше күнлер жап қаздым,
Шалап пенен аштан саздым,
Топырағын аудардым саздың,
Егин екпек болып едим.
Төгин төгиўге керек арба,
Ол бизлерден табыларма,
Қайтадан түстим ұайымға,
Сорар жерди таппай жүрдим.
Өгиз таппай қатты састым,
Аяғымды шаққан бастым,

Әпендебайға хабарластым,
«Оннан жұмыс пиптес болды»¹⁵¹ —

деп өгислик жери болғаны менен оған салма қазып суў апарыў, төгин төгиў, оны сүрип тухым себиў ушын өгиз, арба ямаса басқа көлик, қурал-сайманлардың кереклигин көрсеткен хәм булардың жарлы дийханлардан табыла бермейтуғынлығын ашық айтқан. Өз жерине ийе болғаны менен жарлы дийханлардың күн көрис аўхалының улыұма қыйын екенлигин сүүретлей келип усы кишкене қосығында шайыр ағайын-туўғандардың, яр-дослардың, кембағаллардың бир-бирине «қол ушын берип» жәрдемлесип, биринде барын бири алып күн кеширетуғын өз-ара дослығын, меҳийир-мухаббатын дәлийилли мысаллар менен көркем сүүретлей билген. Қосықтың

«Меннен тәўир Қазымбет ағам,
Қудай инсап берди оған,
Өгиз, арбасын берди маған,
Қуўанып жерди айдай бердим,
Жарлы-жарлыны қыймайды...¹⁵² —

деген қатарлары терең мәнини аңлатып тур. Өйткени, бириншиден, «адам күни адам менен» деп дана халқымыз айтқанындай-ақ, бул қатарларда баянланған өз-ара алыс-берис қатнасықлары өмир тиришилигинен туўған заңлылық болса, екіншиден, бул қарақалпақ халқына бұрыннан «қанына синген», әуладтан әуладқа, атадан-балаға өтип киятырған тәбийий қәсийет еди. Солай етип, бул қосығында шайыр, бириншиден, жери болғаны менен күш-көлик, қурал-сайманларына ийе емес жарлы дийханлардың ауыр күн көрис аўхалын тәрийплеген болса, екіншиден, сол дийханлардың бир-бирине деген ғамқорлығын, дослық сезимлерин, аўызбиршиликлерин өз басынан кеширген ұақыялар мысалында тәрийиплеген. Бул Бегжан шайырдың жеті шуўмақлық кишкене қосықта жәмийетлик әҳмийетке ийе баслы проблемалық мәселелерди қозғап оның

¹⁵¹. Халық шайырлары... 81-82 бетлер.

¹⁵². Халық шайырлары... 82-бет.

шешимин таба билиү шеберлиги еди. Қосықта шайырдың өз басындағы қыйын аўхал сүүретленген менен бундай аўхалдың сол дәуірдеги көпшилик қарақалпақ дийханларының тәғдирине тән екенлиги бизге тарийхый мағлыұматлардан белгили.

Шынында да мийнеткеш, талапкер, молла, шайыр, қысахан Бегжанда күш көлик, қурал-сайманлар болмаған болса олардың басқа көпшилик кембағал дийханларда сөзсиз болмайтуғынлығы хақықатлық. Сонлықтан да өз турмыс аўхалы арқалы шайырдың өзи сыяқлы басқа да қарақалпақ дийханларының турмыс аўхалларын аңлатқанлығын түсиниұимиз керек. Усы көз-қарастан алып қарағанымызда Бегжанның «Менде өгиз, арба жоқ» атлы қосығы XIX әсирдеги қарақалпақ жарлы дийханларының турмыс аўхалларынан мағлыұмат беретуғын ең қунлы тарийхый шығармалардың бири сыпатында көзге түседи.

Ени бир шақырым шамасында бурқып ағып турған асаў Әмиұдәрьяның жүзлеген шақырымға созылатуғын аяқ бети, Арал теңизиниң узынына созылған кубла тәрәпи Қарақалпақ халқының жери болып саналатуғын еди, ҳәзир де солай. Мине, усы Әмиұдәрьяға жақын жерлерде, теңиз жағасында жасаўшы қарақалпақлар дийханшылық, шарўашылық пенен қатар балық аўлаўшылық пенен де шуғылланатуғын еди. Хәрдайым ашаршылық, қытгершилик болып турған заманда балық күн көристиң белгили дәрежедеги бир тиреўи болған. Балықты түрли жоллар, уқыптар, әсбаптар менен жекке ямаса бирнеше адамлар биригип аўлаған. Усындай халықтың күн көрис турмысында белгили орын тутқан балықшылық кәсипке арнап шайыр бирқатар қосықлар дәрәткен. Солардың бири «Хармаңызлар» қосығы. Бунда Бегжан балықшылық кәсипке үлкен мәни берген, оның әҳмиетин уағызлаған, айырым адамлардың өз-ара биригип, арасынан басшы сайлап, жылым салып балық аўлап өзлерин хәм басқа да бирқанша хожалықларды аштан өлиўден аман сақлап қалғанларына қатты қуўанады, сол жылымшыларға күш-қуўат, мәдет, талабына сәт тилейди, оларға хармасын айтып булардың усы ийгиликли ислерин қоллап-қуўатлайды. Шайырдың бундай пикирлери менен биз қосығының

Әуез жорам «хан болыпты,¹⁵³
Гилең жарлы жәм болыпты,
Бул бир үлкен сән болыпты,
Бәрекелле, хармаңызлар,
Ислериңиздиң оңы болғай,
Шонтайлары толы болғай,
Жолаўшының жолы болғай,
Бәрекелле, хармаңызлар.
Әуез, Мәтим, Атамурат,
Бирлик пенен салып ғайрат,
Еңбегин болар рәхәт,
Жылымшылар, хармаңызлар¹⁵⁴ -деген

шуўмақларында танысамыз.

Ашлықтан биз талай талдық,
Не көрмеген бизиң халық,
Табыла берсе бундай балық,
Изинен қалма, хармаңызлар —

деп шайырдың өзи ескерткениндей-ақ түрли жағдайларға байланыслы дийханшылықта зүрәәт болмай, шарўашылықта мал қырылып елде ашаршылық басланып бир аз адамлардың аштан өлип атырған гезлеринде балықшылықтың үлкен әҳмиетин терең түсинип сол талапқа көпшиликти шақырыўы, жигерлендириўи — бул Бегжан шайырдың нағыз көрегенлиги, ис билерменлиги, халық тәғдирин, ғамын ойлаўшы ғамхоршылығы еди. Сонлықтан да турмыс хақықатлығы сәулеленген бул қосық биреўден биреўдиң толық үйрениўи, көширип алып ядлаўы арқасында бизиң заманымызға жетип бизге де сол дәслепки қәлпинде мәлим болып отыр.

Мүйтенлер жасаған белгили қоныслардың бири Көк өзек бойы. Көк өзек аяғы теңизге қуятуғын душшы суўлы үлкен арна болған. Буның еки бойында ел жасаған. Өйткени арнаның суўы душшы, жери боз, егисликке қолай, шөби мал өсириўге жай болған.

Бирақ, Көк өзектиң суўы хәмме дәуірлерде бир қәлипте ақпаған, яғный бир дәуірде ол толып ағып турған болса, бир дәуірде ултаны шаңғытып қурғап та қалған. Солай да болса кенес хұкиметине шекемги

¹⁵³ Бул жерде «хан» деген сөз устаз басшы деген мәнини аңлатып тур.

¹⁵⁴ Халық шайырлары . . . 82-бет.

атақлы қарақалпақ шайырларының біразының өмір тиришилигі белгилі дәрежеде усы Көк өзек пенен байланыс болған хәм оған арнап олар шығармалар дөреткен. Буған мысал етип Өтештің «Көк өзек»¹⁵⁵, Аннақұлдың «Көк өзек бойы», «Көк өзек»¹⁵⁶ атлы қосықтарын келтирсек арзыйды. Усылар сыяқлы Бегжан шайыр да «Көк өзек» деген ат пенен қосық дөретип бунда оны хәртәреплеме тәриплеп мийнеткеш халық турмысы, ел тиришилигі менен байланыстырған. Мәселен,

«Көк өзек» бойында мүйтеннің ели,
Балыққа қолайлы, арқада көли,
Бир шығыр ексең де мазалы дәни,
Заманың болмай тур сениң, Көк өзек» —

деп шайыр өзектің сууының мол, егислик жерлеринің қунарлы екенлігін мақтаныш сезім менен тәриплесе,

«Қой, ешкіге тайын сөкли жантағын,
Бир табан жер тиймей өзім шаршадым,
Жеринде кемис жоқ, бірақ залым көп,
Сонлықтан зәриу ғой бозлы топырағын.

Көк өзектің пәтлі дейди сағасы,
Тәуір көрер буны адам баласы,
Ийе болып хәр бир урғлам сууына,
Бийлик сүрген Жақсымурат ағасы,
Жақсымурат жайғастыра жеринди,
Бир табан жерге инкар қылып елиди,
Сонлықтан биз бир шығыр жер екпедик,
Көк өзек, жасай бер болдым сөзімди»¹⁵⁷

— деп кең байтақ қунарлы жерлердің хәммеси дерлик, хәттеки Көк өзектің сууы да айырым хамалдарлардың, байлардың ийелигінде болып мийнеткеш жарлылардың көпшилигинің бир қыйтақтан да егислик жеринің болмағанлығына қатты налынады, тиришилик күн көристеги хәм жәмийеттеги теңсізліктің сырын ашады.

¹⁵⁵ Өтеш Алшынбай улы. «Көк өзек» қосығы. Таңламалы шығармалары, Нөкис, 1962, 47-49 бетлер;

¹⁵⁶ Аннақұл Мәмбетхожа улы. «Көк өзек бойы», «Көк өзек» қосықтары. Халық шайырлары. Топлам. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис-1982, 47-48 бетлер.

¹⁵⁷ Халық шайырлары . . . 85-бет.

Былайынша айтқанда шайыр Көк өзекті тәриплеу арқалы феодаллық замандағы қарақалпақ халқының бир бөлегинің социаллық турмыс аухалынан тарихий мағлыұмат берип күн тәртібинде турған проблемалық мәселелердің бирін сөз етип оның дурыс шешимін тапқан. Бул Бегжан шайырдың социаллық мәселелерді қозғап шешимін табыудағы шеберлік усылы еди. Жоқарыда атлары көрсетилген Өтеш, Аннақұл хәм Бегжан шайырлардың Көк өзекті тәриплеп шығарған қосықтарында бирқанша уқаслық та, өзгешеліктер де бар. Уқаслығы соннан ибарат, үш шайырдың үшеуінің де алған атамасы бир атама хәм үшеуі де Көк өзекке деген «жыллы» жүрек сезімлерін билдирген. Бірақ булардың хәр бири мәселені хәр тәрепіннен шешкен. Мәселен, Өтеш бурқып ағып турған Көк өзек сууының тартылып, құрғап қалып, екі бойында қоныс басып жасап атырған дийханлар менен шаруалардың илажсыздан басқа жақларға көшіуін, усының нәтижеесинде арнаның елсиз, қуламайданға айналып қалғанлығын сүүретлесе¹⁵⁸, Аннақұл шайыр Көк өзек бойында балалық шағының өткенлігін сүүретлеп, қызықлы жаслық дәуирин көз алдына елеслетеди.¹⁵⁹ Ал Бегжан болса Көк өзектен сууғарылып егилетуғын егислик жерлердің бийлігинің Жақсымурат хәм сол сыяқлы айырым байлардың қолларында болып жарлы дийханларға бир қыйтақтан да жер тийиспегенлігін хәттеки сол аймақтағы дуз кәнинен де олардың еркин пайдалана алмайтуғынлықтарын баянлап мәселені басқа қырынан сөз еткен.

XIX әсирдеги қарақалпақ шайырларына бир тән нәрсе сәлемнама қосықтарын дөретиу болған. Оның да, әлбетте, себеплери бар. Мәселен, күн көрис дағдарысында бираз шайырларымыз өз үлкесинен басқа елдерге, әсиресе Қазақстан жерине барып айлап, жыллап жатып талап ислеген. Минен, басқа жақларда журип тууған жерин. елин, ауылында қалған ата-ана, тууған-тууысқанларын, қатар-қурбы яр-досларын сағынған көркем сөз шеберлери елге қайтыушылардан қосық пенен сәлемнамалар жазып берип жиберип туруды үрдис

¹⁵⁸ Өтеш Алшынбай улы. Таңламалы шығармалары, Қ. М. Б. Нөкис-1962, 47-49.

¹⁵⁹ Халық шайырлары . . . 47-48 бетлер.

еткен. Бұған Қазақстанда жүргенде жазып туған елге қайтқан Абылла деген жигиттен беріп жиберген Әжинияздың «Аман ба?», «Сәлем дегейсен»¹⁶⁰ атлы қосықтары мысал бола алады. Усындай сәлемнама қосықты «Сәлем деңиз» — деген ат пенен Бегжан шайыр да жазған. Бұнда ол жат елде талап іслеп жүріп өз ауыл-елин, Уатанын, ата-ана, туысқан-тууғанларын, балашағаларын, жегжаттарын, жасы үлкен, жасы кишилерін сағынғанлығын ескертип әкесіне, анасына, хаялы Зубайдаға, Назар, Сейтназар, Арзы, Алламберген, Бекберген, Әпендебай, Қоразбек, Бердақ, Әуез, Бекнияз-Аннақұл, Шынықұл деген жораларына, Шәрийпа деген құрдасына сәлем жоллаған. Қосығының соңын шайыр

«Көк ешегим қол қанатым,
Елге жеткей жазған хатым,
Умыттым биразлардың атын,
Ел, халқыма сәлем деңиз»¹⁶¹ — деген

шуұмақ пенен тамамлаған. Бегжан бұл сәлемнама қосығын жадағай сөзлер менен емес қыйыннан қыйыстырылған поэзиялық көркем сөзлерді өз орынларына тауып қолланыу менен жазған, қосықта атлары аталынған хәрбір адамның минез-құлқына тән өзгешеліктерін, қасиеттерін ойын-дәлкек көз қарастан сұретлеген. Қосықтың хәрбір қатары хәттеки хәр қатардағы хәрбір сөздер өз орынларында шебер жайластырылған хәм терең мәниге ийе. Мәселен, сондай терең мәнини жоқарыда келтирилген шуұмақтың хәр-бір қатарынан да аңлаймыз. Бұл шуұмақта сөз жазғызыушылардың берген мағлыұматларында айтылғандай-ақ, шайырдың елинен жаяу кетпей алыс жақларға көк ешегин минип кеткенлиги, ол жақларда, бирнеше айдан берли елине қайтпай талап іслеп жүргенлиги, («Умыттым биразлардың атын» деген қатары бизиң усы пикиримизди аңлатады), ел-халқын «бауыры езилип» сағынғанлығы, елге, халқына деген меңийр — мухаббатының күшлелиги («Ел, халқыма сәлем деңиз»), сонлықтан да елге қайтқан таныс жолдасынан ауылының адамларына тек ауызша сәлем айтып жиберместен бар ықлас кеулин, сағыныш сезимин шайырлық йош пенен қағазға жазып

¹⁶⁰ Әжинияз. Қосықтар топламы. «Қарақалпақстан» баспасы. Нөкис-1975, 158-159, 177-178-бетлер.

¹⁶¹ Халық шайырлары . . . 83-84 бетлер.

жиберіп отырғанлығы («Елге жеткей жазған хатым») тәрийпленген. Қосықтың басқа шуұмақларындағы хәр-бір қатар, хәттеки хәр-бір сөздер де усындай хәр қыйлы терең мәниге ийе. Кеңес хукиметине шекемги қарақалпақ шайырларының шығарма дәретиу ұсылына тағы бир тән нәрсе хайуанат хәм қуслар тууралы ямаса соларға арнап қосықлар дәретиу еди. Бұл пикиримизге Жийен жыраудың «Ылағым»¹⁶², Күнхожаның «Түйе екепсең», Ушқан қус»,¹⁶³ Әжинияздың «Қуба қуш», «Ала қус», «Ағалар бир қус қашырдым», «Көк шолақ итке»¹⁶⁴, Бердақтың «Өгизим», «Бұлбил»¹⁶⁵, Өтештиң «Өгизим»¹⁶⁶, Омардың «Қалбығай», «Қораз»¹⁶⁷, Сарыбайдың «Жарғанат пенен айтысыу» «Айтарман» (Шымшық пенен айтысыу, «Қызыл өгизим»¹⁶⁸, Гүлмураттың «Қайрауда жалғыз газ», «Торы атым»¹⁶⁹, Құлмураттың «Бектиң көк аты»¹⁷⁰ атлы шығармаларын мысал етип келтирсек болады. Усы айтылғандай-ақ қус хәққындағы шығарманы биз Бегжанның әдебий мийрасынан да ушыратамыз. Бұған оның алты шуұмақтап ибарат болған «Дигилдик» — деген қосығы дәлийил. Бұнда ол дигилдикке тән бирқанша қасиетлерди ашып көрсеткен. Мәселен, «Өзиң болсан бийшаралау мақлуқат» — деп оның кишкене, әлжууаз қус екенлигин, күндиз, әсиресе күн қызған уақытлары мәйеклерин ямаса палапанларын қорғағандай адамның тас төбесинде арқан бойы бийикликте қанатларын қаққышлап бир жерде турып «дигилдик», «дигилдик» — деп шырлап бир жерде туратуғынлығын, «Бир жоқары, бир төменлеп ушарсаң» — деп гейде оның өз орнын өзгертиң гә төменлеп, гә жоқары-

¹⁶² Жийен жырау. «Посқан ел» «Қарақалпақстан» баспасы 1981 ж.

¹⁶³ Күнхожа. Таңламалы шығармалары . . . Нөкис — 1984, 32-35, 60-61-бетлер.

¹⁶⁴ Әжинияз. Таңламалы шығармалары, «Қарақалпақстан» баспасы. Нөкис — 1975, 56, 90, 112, 199-бетлер.

¹⁶⁵ Бердақ. Таңламалы шығармалары, «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис — 1987, 35-36, 47-48-бетлер.

¹⁶⁶ Өтеш Алшынбайұлы. Таңламалы шығармалары, КМБ. Нөкис — 1962, 117-бет.

¹⁶⁷ Омаршайыр. Айырша, «Қарақалпақстан», Нөкис — 1979, 122-124-бетлер.

¹⁶⁸ Халық шайырлары . . . 13-17-бетлер.

¹⁶⁹ Сонда . . . 31-32, 34-35-бетлер.

¹⁷⁰ Сол топламда, 66-71-бетлер.

лап адамға айбат еткендей қыр көрсететуғынлығың,
«Биреу болып келсең соның көбейер» — деп гейде бұл
қустың биреу болып шырлап турған жерине екіншисинің де,
үшіншисинің де келип қосылатуғынлығың шайыр өмір тәжірийбесинен дурыс сүүретлеген.

Балалық дәуиримизди ауылда өткізген бизлер дигилдиктиң ушқанын да, қонғанын да, арқан бойы бийікликте қалықлап тұрып «дигилдиклеп» шырлағанын да талай мәрте көргенбиз. Мине, сүйікли шайырымыздың дигилдикти сыпатлауы ол тууралы биз билетуғын белгилер менен туұра келеди. Буның өзи сөз етип отырған қусы тууралы Бегжанның күтә терең хәм бирқанша толық түсінникке ие екенлигин аңлатады. Бирақ Бегжан қайсы теманы алмасын ойы ол адам өмір, тәғдир менен байланыстыра билген. Усы пикиримизди «Дигилдик» қосығы тууралы да айтыұмызға болады. Мәселен,

«Шаңқай түсте кеткен ұрып харыдым» . . .
« . . . Шаңқай түсте дигилдемей ұйқы бер,
Жағдайым жоқ саған сеуип дән берер,
Тас төбемде шырлай берме, дигилдик»¹⁷¹ —

деген қатарларда хәртәреплеме таллауға турарлық терең мәни жатыр. Усы қатарлардан биз Бегжан шайырдың нағыз мийнет адамы екенлигин, бала-шағаларының ғамы ушын дийханшылық пенен шұғылланғанлығын, күнделикли күн көрис турмыс ауұхалының төменлигин түсінемиз. «Жағдайым жоқ саған сеуип дән берер» — деген сөзлерди келтиргенде қолда үйретилмеген даладағы жабайы қусқа дән сепкен менен пайдасының жоқлығын, яғнай оның сол дәнлерди ушып келип шөпшемейтуғынлығын шайыр жақсы биледи, лийкин ол усы сөзлерди қолланыу арқалы шама менен хәр күнге мөлшерлегенинен зыят бир уұыста артық-аспай дәниниң жоқлығын оқыұшысына билдириүди, солай етип өз турмысынан мағлыұмат бериүди нәзерде тутқан. Бегжан өтирик айтыұшыларды, үәдесин, антын бузыұшыларды, киси жаманлаұшыларды, тыңшылық етип сырттан гәп тыңлаұшыларды, араға «от таслап» хожалық бузыұшыларды, басқаға жаманлық ойлаұшыларды, биреүдин

бахтын көре алмаұшыларды, өзинен мәртебеси жоқарыларға ретсиз жағымпазланыұшыларды жан-тәни менен жек көрген, олардың жаман, жеркенишли минез-қулықтарын, қәсийетлерин жерине жеткере әшкаралаған. Мәселен, «Қәлли қуұ» атлы қосығының

«Қәлли қуұ сениң бир оңбаған әдетиң»,
Адамларға жаман пикир нийетиң,
Қарынбайды жаманлыққа үйреттиң,
Дүньядан зиқкийип өтерсең, иним,
Қарынбайың не еситсе тап берер,
Бизлердейди жылатқанды мөп билер,
Ондайларды халық бийинсан билер,
Сен, иним, зиқкийип далада қалма,
Қарымбайға Әүезханды жаманлап,
Қол қаұсырып барып бирдей ағалап,
Қим көрингенниң есигинен сығалап,
Жаманлық ойлайсаң зиқкийип иним»¹⁷² —

деген қатарларында Қәлли қуұ менен Қарымбайдың жаман, халыққа жат қылықтарын, ис-хәрекетлерин «бетине басып» әшкара етип, оларға «туұры жолға түсип» хәқ нийетли хәдалый адам болуұға, көпшиликтен шет-летилип қалынбауға нәсийхат етеди. Шайырдың бұл айтқан нәсийхатларының тәрбиялық әхимийетлери бүгинги күнге шекем өз күшин жоғалтқан жоқ, жоғалтпайды да. Шайырдың парахорларға да жаны төзбеген.

«Саған да керек ауыз бастырық бир нәрсе,
Тақатың болмайды оны алып жегенше,
Өйтип саған қара тенге бергенше,
Тиккелей өлип-ақ кетермиз, иним»¹⁷³ —

деген қосық қатарларында оның парахорлыққа, еки жүзлиликке пүткиллей қарсы екенлиги белгиди болып тур. Бұл қосығында Бегжан айырым халық нақылларын орынлы жерлеринде шебер пайдалана алған. Мәселен, «Басыңа түссе баспақшы боларсан» — деген халық нақылын өз ойын тереңдетип бериү мақсетинде зәрүрли жерине пайдаланған. «Мийнет түби рәхәт», «Мийнет етсең еринбей, тояды қарның тиленбей» — деп халық нақыл-мақалларында көрсетилгениндей-ақ Бегжан шайыр ериншек болмай мийнет етиүди, хәдалый мийнетинен күн көриүди нәсийхатлаған, өз мийнетинен күн көриү-

¹⁷² Халық шайырлары . . . 85-бет.

¹⁷³ Халық шайырлары . . . 86-бет.

¹⁷¹ Халық шайырлары . . . 83-бет.

шилердин табысын көре алмаушыларға, басқаға зыянын тийгизиўшилерге нәлет айтқан, «Басқаға гөр қазсан өзин түсерсен» — деп халық мақалында айтылғандай-ақ, ондайлардың сөзсиз бир бәлеге ушырайтуғынларын «Жаманлық гөрине түсерсен, иним» — деп қудайдан табатуғынлығын ескерткен. Бул қосығында шайыр халықты қудиретли күш деп есаплаган, жекке мәптен халық мәпин жоқары санаған, кимде ким халыққа, халық мәпине қарсы турса, қыянет етсе, «Көпти жаманлаған көмиўсиз қалады» — дегендей-ақ халықтан бөлинип «Қара басының қақайып», көпшиликтің қоллап-қуўатлауынан айырылып қалатуғынлығын ашық айтқан.

«Куўлық етсен, куў ағаштай куўрарсаң,
Сен де биздей болып ақыр жаўрарсаң . . .
Халық сени Қәлли куў деп атады,
Билсен, иним, бул сөз жанға батады,
Қарымбай сени не жолларға шатады.
Халықтан айырылып зиқкийип, иним»¹⁷⁴—

деген қосық қатарларында мазмуны терең даналық пикирлердин, адамды жақсы әдетке тәрбиялайтуғын утымлы нәсийхат сөзлердин келтиргенлигине әри қанаатланасаң әри сондай көркем сөзлердин табылып қолланылғанлығына ҳайран қаласаң, «бул не деген шеберлик» — деген ойға келип таңланасаң, бунда өмир тиришилигиндеги, адам минез-құлқындағы баслы проблемалық мәселелердин биринши сөз етилип өз шешимин тапқанлығына қатты қуўанасаң ҳәм бул шығарманың қарақалпақ әдебиятында өз орнына ийе екенлигине сүйсинасен.

Басқа да халықлар сыяқлы қарақалпақ халқы да өлиниң руўхын, әўлийени қатты сыйлайды. Сонлықтан да «өлини сыйламай тири байымас», «Әўлийеге кесек атпа» — деген нақыллар халық аўзында жиий айтылады. Октябрь революциясына шекемги қарақалпақ шайырларының ҳәммеси дерлик өз дәўириниң саўатлы ҳәм диншил, дин қағыйдаларына садық адамлар болған сөз жүзинде динди қоллап, өзлериниң ис-хәрекетлеринде дин көрсетпелерин биле тура бузғанларға жалөлиниң руўхын, әўлийени қатты сыйлайды. Сонлықтан Бердақ, Өтеш, Омар, Аннақул, Әбдиқәдир, Жаңабай

хәм тағы басқа бир қатар шайырларымыздың айырым уламаларды унамсыз жаман қәсийет, қылыўлары менен әшқара етип қосықлар дәреткенлиги бизге белгили. Усылар сыяқлы Бегжан шайыр да ҳадал-ҳарамлыққа мәни бермей, халықты алдап, еки жүзлик, жалатайлық етип, жаслығына қарамай, дурыслап қуран оқып та билмей, өзин көпшиликке ескише саўатлы, нағыз диншил етип көрсетип бирақ ис жүзинде дин қағыйдаларын бузған Үсен шыйықшыға арнап қосық шығарған. Бунда ол Үсен деген жас жигиттиң саўатсыз болуўына қарамас-тан халықтан түсетуғын ақшаға қызығып үлкен әўлийеге шыйықшы болып, шыйықшыға жүкленген ўазыйпарды бузып, обал-саўап, ҳарам-ҳадаллық, гүнә, мәкириў дегенлердин не екенлигин де билмей, өлилердин руўхынан да сескенбей бейит басына қойылған табытларды отқа жаққанлығын әшқара еткен.

Үсен шыйық табыт жақты,
Жаўырынан қуяш қақты,
Билмей қараны-ақты,
Жаслай болған, Үсен шыйық,
Я билмейсең обал-саўап,
Шыррыясаң муртты таўлап,
Табыт кетти отқа ғаўлап,
Дерегин шеш, Үсен шыйық,
Билетуғының иннағыйтайна,
Туқымында моллалық бар ма?
Еле саған шыйықлық қайда,
Женилсең ғой, Үсен шыйық»¹⁷⁵— деп

шайыр қуранды дурыслап оқып билмей турып, обал-саўап, ақ-қараны айыра алмай жүрип нәпсиниң жетегине ерген Үсенниң әўлийеге шыйықшылық етиўине, басқа отын қапылып қалғандай табыт жаққанына наразылық билдиреди, жақын-жуўықларына, туўған-туўысқанларына қуран оқытып зыяратлап келгенлердин берген садақа пулларын айма-ай сыпырып-сыйырып Үсеннен қағып алып турған Сары ахунды да гиналайды, буларды, әсиресе Үсен шыйықты буннан былай гүнә болатуғын исти ислемерге, өлини сыйлаўға, хұрмет етиўге, ата-бабаның үрдисин бузбаўға шақырады. Шайырдың бул пикирлери қосықтың

¹⁷⁴ Халық шайырлары . . . 36-бет.

¹⁷⁵ Халық шайырлары . . . 86-87-бетлер.

«Мениң сөзим-құдайлығым,
Халыққа жақпас бул қылығың,
Халық ортасында ашыу, тоғың,
Жүрген жақсы, Үсен шыйық»

Табыт жақпа екінші рет,
Өлиге ол болмас хұрмет,
Қолыңнан келсе көрсет хұрмет,
Ондай болма, Үсен шыйық»¹⁷⁶ —

деген қатарларында сәулеленген. Адамның инсанлығында ең жоқары адамгершилік қасиеттерди болдырған динди, дин қағыйдаларын нәсийхатлауда Бегжанның «Үсен шыйық» қосығы үлкен тәрбиялық әхмийетке ийе. Поэзияда қызлар, мухаббат тууралы жазбаған шайыр бәлким жоқ шығар деп ойлайсаң, өйткени көпшилик шайырлар усы атамда шығармалар дөреткен. Сол сыяқлы Бегжан шайыр да айырым қызлардың қылғаларын сөз етип көлеми жағынан онша үлкен емес «Улым қызға» атлы қосығын шығарған. Бул қосығында шайыр аты-жөни белгили аўыллас қыздың турақсызлығын, уятсызлығын, бийопалығын, нашар атына дақ түсиретуғын жаман қылықтарын әшқара етип, бундайлардың кесапатының басқа қызларға тиймегенин тилейди. Қыз «Жолының жиңишкелигин», қыз тәғдирин сөз етиуде Бегжанның «Улымқызға» атлы қосығының да тәрбиялық әхмийетиниң зор екенлигине көзин жетеди. Солай етип, өмирдеги күнделикли турмыс тиришилигиндеги, жәмийеттеги күн тәртибинде турған хәр қыйлы баслы проблемалық мәселелерди өз уақтында көтеріп хәм терең дәлиллелер, исенимли мысаллар арқалы олардың шешимин тауып Бегжан шайыр қарақалпақ әдбиятын жаңа тематикалар, мазмун, пикирлер менен байытты.

БЕГЖАН ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ҚОСЫҚ ҚУРЫЛЫСЫ ХАҚҚЫНДА

Бегжан шайырдың қолда бар шығармаларының құрылысын үйренип, таллап қарағанымызда булардың да бурыннан қарақалпақ әдебиятында улыўма қәлиплесип киятырған төрт қатарлы шуўмақлардан, хәр қатардың

¹⁷⁶ Халық шайырлары . . . 87-бет

сегиз ямаса он бир буўыннан ибараг екенлигин анықладық. Шайырдың сегиз буўынлы қосықлары «Менде өгиз, арба жоқ», «Хармаңызлар», «Сәлем деңиз», «Үсен шыйық» деп аталынған. Булардың хәммесиниң де хәр бир шуўмағы а, а, а, б уйқаслығында болып келеди.

Бир неше күнлер жап қаздым — 8 а,
Шалап пенен аштан саздым, — 8 — а,
Торпағын аудардым саздың — 8 — а,
Егин екпек болып едим, — 8 — б.

(«Менде өгиз, арба жоқ»)

Әүез, Мәтим, Атамурат — 8 — а,
Бирлик пенен салып ғайрат — 8 а,
Еңбегиниз болар рәхәт — 8 — а,
Жылымшылар, хармаңызлар — 8 — б.

(«Хармаңызлар»)

Талап ислеп жүрмиз мудам — 8 — а,
Қалай халың ғәрип анам — 8 — а,
Дуғада болмай жан атам — 8 — а,
Уғлыңыздан сәлем болсын — 8 — б.

(«Сәлем деңиз»)

Шайырдың сегиз буўыннан қуралатуғын басқа хәм мысалға алынған қосықтарының қалған шуўмақлары да усындай а, а, а, б уйқасығында болып келген. Бирақ оның бул қосықларының айырым шуўмақларының алдыңғы үш қатары бир сөзди қайталап айтыўға қурылған. Буған мысал етип

«Исиниздин оңы болғай,
Шонтайлары толы болғай,
Жолаушының жолы болғай,
Бәрекелла, хармаңызлар.

(«Хармаңызлар»)

«Еки бала жаслау болды,
Тары егис баслау болды,
Бизде көлик жоқлау болды.
Қатты уайым болып жүрди» —

(«Менде өгиз арба жоқ»)

деген шуўмақларды келтирсек арзыйды. Бирақ бундай бир сөзди қайталаўға қурылған уйқасық Бегжанның сегиз буўынлы шығармаларында күтә аз, яғный усы келтирилген мысалларымыздан басқа уйқастың бул түри шайырдың «Хармаңызлар» қосығының тек тағы бир шуўмағында ғана гезлеседи.

Бегжан шайырдың «Күнликшилиги қурысын», «Дигилдик», «Көк өзек», «Қәлли қуў», «Улымқызға» атлы шығармалары да а, а, а, б уйқасында бирақ он бир буўыннан ибарат болып келеди. Еки-үш мысал келтирип өтейик:

Алдымыздан отар үйлер көринди, — 11, а
Разбек ағам шөллеп, талып сүринди, — 11, а
Көзге елеслетип жатар гөримди — 11 а,
Өлип-талып зорға жеттик, яранлар 11, б.

(«Күнликшилиги қурысын»)

Шыр-пыр шығып қанат жайып шырлайсаң 11, а
Уйқы бермей мен ғәрипти қорлайсаң 11, а
Мениң менен шықылықлап ойнайсаң, 11 а,
Тас төбемде шырлай берме, дигилдик 11, б.

(«Дигилдик»)

Көк өзек бойында мүйтеннің ели, — 11 — а,
Балыққа қолайлы, арқада көли — 11 — а,
Бир шығыр ексең де мазалы дәни — 11 — а,
Заманың болмай тур сениң, Көк өзек, — 11 — б.

(«Көк өзек»)

Шайырдың жоқарыда атлары көрсетилген шығармаларының қалған шуўмақлары да усы тақылетте а, а, а, б, уйқасығында қурылған, бирақ олардың айырым шуўмақларында айырым қатарлар он бир буўыннан емес, он еки, он үш буўынлардан да қуралып биргелки буўын шәртлери сәл бузылған. Буган мысал ретинде

«Кебир жерлер нағызлап өкшени жепти — 12 — а,
Суўымыз таўсылып аңқамыз кепти 11 — а,
«Майлы бас» көринбей шамамыз кетти — 11 — а,
Албыраўшылық басқа түсти, яранлар «— 12 — б,

(«Күнликшилиги қурысын»)

— деген хәм т. б. усы сыяқлы бирең-сараң шуўмақларды келтирсек болады. Элбетте, Бегжанның шығармаларында бундай 12 — 13 буўынлы қатарлар онша көп емес, олар да шайыр тәрәпинен қалай бөлсе солай емес, ал белгили мақсетте, терең, тыянақлы ой-пикирлерди анық беріу үшін саналы түрде қолланылған.

Бегжанның II буўыннан қуралған қосықлары тийкарынан еки иркилис (ритмикалық) бөлшектен ибарат болып биринши бөлшеги 6, екінши бөлшеги 5 буўынлы болып келеди:

6	5	
«Көк өзек бойында // мүйтеннің ели,		
6	5	
Балыққа қолайлы // арқада көли,		
6	5	
Бир шығыр ексең де // мазалы дәни,		
6	5	
Заманың болмай тур // сениң Көк өзек.		

(«Көк өзек»)

Шайырдың II буўынлы қосықларының басқа қатарлары да, жоқарыда ескерткенимиздей-ақ, усы тақылетте еки иркилис бөлшектен ибарат болып бириншиси 6, екіншиси 5 буўынлы болып келеди. Бирақ Бегжанның II буўынлы шығармаларында еки иркилис бөлшеклер тұрақлы болып сақланған менен айырым қосық қатарларындағы бөлшеклер жоқарыдағыдай бәрхама 6-5 буўынлы болып келе берместен 5-6-7 ямаса хәттеки 4-7 буўынлы болып та өзгериске ушырап тұрған. Буган мысал етип шайырдың «Қәлли қуў» шығармасынан мына қатарларды келтирсек болады:

4	7	
Қәлли сениң // бир оңбаған әдетин,		
6	5	
Адамдарға жаман. // пикир нийетин,		
4	7	
Қарымбайды // жаманлыққа үйреттин,		
6	5	
Дүньядан зинкийип // өтерсең, иним.		
4	7	
Қарымбайға // Әўезханды жаманлап,		
4	7	
Қол қаўсырып // барып бирдей ағалап,		
5	7	
Қим көрингеннің // есигинен сығалап,		
6	5	
Жаманлық ойлайсаң // зинкийип иним.		

Бирақ шайырдың шығармаларының иркилис бөлшеклерінде гезлесетуғын бундай бууын санлар айырым ғана қатарларға тән болып, тийкарынан эның қосықларының хэмме қатарлары дерлик 6 — 5 бууынлы турақлы еки бөлшектен қуралынған. Бегжанның 8 бууынлы шығармалары да он бир бууынлы шығармалары сыяқлы еки иркилис бөлшеклерден қуралып хәр бөлшеги төрт-төрт, бес-үш, үш-бес бууынлы болып келеди:

«Бир жорамыз // Арзы қабан,
 4 4
 Өтекеси // оннан жаман,
 4 4
 Алламберген // сөзи жалған,
 4 4
 Бекбергенге // сәлем деңиз,
 4 4
 Бир жорамыз // Әпенде бай,
 5 3
 Мектеп басымыз // Қууантай,
 5 3
 Ишкени қымыз // шекер — чай,
 4 4
 Қоразбекке // сәлем деңиз хэм т. б.

(«Сәлем деңиз»)

Жоқарыда келтирилген мысаллардан көрип отырғанымыздай-ақ Бегжан шайырдың шығармалары тийкарынан 11-8 бууынлы болып келип, олардың хәр-бир қосық қатары еки иркилис (ритмикалық) бөлшектен қуралып, хәр бир бөлшеги 6-5; 4-4, ал гейпара қатарларындағы гейпара бөлшеклер 4-7, 5-3, 3-5 бууынлы болып қурылған. Қалай болғанда да Бегжанның шығармаларының қосық қурылыслары тилге жеңил, жүрекке қонымлы, оқыушыларға түсиникли, намаға ыңғайлы болып дүзилген.

ҚУДАЙБЕРГЕН ЖЕБЕГЕН УЛЫ

ҚУДАЙБЕРГЕН ЖЕБЕГЕН УЛЫНЫҢ ӨМИРИ ХАҚҚЫНДА

Баспа сөз бетлерінде жәрияланған¹⁷⁷ хэм халық арасындағы билетуғын адамлардан, сондай-ақ шайырдың өз аузынан¹⁷⁸ жазып алынған материалларға қарағанда Қудайберген шайыр 1881-жылы жарлы хожалықта тууылып-өсип, 1965-жылы Шымбай районының Шымбай совхозының (хәзирги Қасым Әуезов совхозы) Ленин атындағы бөлиминнің 5 бригадасында қайтыс болған. 1963-жылдың июль айында ӨзССР Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының Н. Дәуқараев атындағы тарих, тил хэм әдебиет институтынан филология илимлериниң кандидаты, жазыушы Наурыз Жапақов пенен үлкен илимий хызметкер лауазымындағы Артық Кәримов бир ай дауаында Шымбай районында илимий командировкада болып Әбдиқәдир хэм Қудайберген Жебеген улы тууралы халық арасынан информациялық материаллар жазып алып оларды машинкада үш нусқа етип бастырып, қатты қапта түплетип биринши нусқасын филиалдың китапханасы фондына тапсырын, қалған еки нусқасын бир-бир данадан өзлери алып усы уақытқа шекем үй архивинде сақлап келген. Филиалға тапсырылған биринши нусқаны таппадық, сонлықтан да Артық Кәримовтың үй архивинде сақланыулы усы қолжазба материаллардың үшінши нусқасын қолымызға алып пайдаландық. Бул қолжазба материаллар арасында Қудайберген Жебеген улының өзи тууралы өзинен жазып алынған мағлыұмат материаллар да бар екен. Әлбетте, тек шайырдың ғана емес хәттеки хәр-бир адамның өзи тууралы өзинен жазып алынған мағлыұматтың ең бирден бир дурыс, исенимли мағлыұмат болып саналатуғынлығы турған гәп. Сол айтылғандай-ақ Жебеген улы Қудайберген шайырдың

¹⁷⁷ Жапақов, К. Мәмбетов, Қ. Султаңов, А. Қарымов. Қарақалпақ әдебияты тарихы (Университеттиң филология факультети ушын сабақлық). Нөкис, «Қарақалпақстан»-1983, 230-бет; Ю. Пахратдинов. Сатира-әсирлер сырласы. «Қарақалпақстан», Нөкис-1994, 180-бет.

¹⁷⁸ А. Кәримовтың 1963 жыл жазып алған қолжазбасы. Қолжазба автордың үй архивинде сақланыулы тур.

Әмір баянын анықлауда оның өзінің 1963-жылы Н. Жапақов пенен А. Қаримовқа өзі тууралы жазғызған мағлыұматы биз ушын ең бир исенимли мағлыұмат болып саналады. Құдайберген шайырдан алынған мағлыұматқа «Шайыр Жебеген улы Құдайбергеннің өз сөзі» деп темаша жазылған, мағлыұматтың соңына «Н. Жапақов», «А. Қаримов» деген қоллар қойылған хәм «1963-жыл, июль»—деген сәне көрсетілген. Шайырдың өзінің жазғызған мағлыұматына қарағанда ол 1881-жылы Шымбай қаласында гедей дийхан хожалығында тууылған, Шораханда, Ургеничте оқып сауатын ашып арабша иркилмей оқып, өз ойын еркин жаза алатуғын халға жеткен. сонлықтан да оны халық арасында «Молла Құдайберген» — деп атап кеткен. Құдайбергеннің әкесинің аты Жебеген, қарақалпақтың «Аралбай» урыуынан, оның әкеси Тилеубай деген киси. Тилеубайдан Жебеген, Өтемурат, Алмамбет атлы үш бала болып Жебегеннің Құдайберген, Емберген деген еки баласы болған. Ембергеннен әулад болмаған, әл жаслау қайтыс болған. Құдайбергеннен Әбсаттар, Сәттерберген атлы хәм тағы бир баласы болып, үлкен улы Сәттерберген жаслай қайтыс болған, ал мағлыұматта аты көрсетилмеген ортаншы улы 1941-жылы армияда қаза тапқан. Мағлыұмат берип отырған дәуиринде оның Қоңыраттың 7-ауылында туратуғын кишкене улы Әбсаттар деген баласы ғана тири болған.

Құдайберген жаслайынан қысса китапларды көп оқыған, Әбиүбәкирдің Нурым менен хат арқалы айтысқан айтыс текстин ядқа билген. Құдайберген Шымбай қаласында, Шымбай, Қоңырат этирапларында, бирнеше ай Шаббазда талап ислеген, дийхан жүрген. «Құдайберген деген шайыр бар еди, ол аралбай урыуынан. Хәзир оның қайда екенін билмеймен. Мен 11 жасар шамамда әл отызларға келип қалған жигит еди. Ол мәрдикарға шығарған қосығын айтып жүретуғын еди. Оны мен мәрдикардан соңлау Шаббазда көрдим. Сонда ол мәрдикарға шығарған қосығын бизге оқып берди. Ол жаққа Құдайберген талап ислеуге барған екен» — деген 60 жасар Минаж Матсапаев 1963-жылы.

1916-1917-жыллары Құдайберген 35-36 жасларында мәрдикарда болып еки жыл дауамында Россияның би-

раз жерлерин мәжбүрий түрде аралайды, хәрқыйлы миллет адамлары менен ушырасып, танысып, пикир алысып өз ой-өрислерин, дүнья таныу түсинигин кеңейтеди. Шораханда, Ургеничте уламалардан алған билимин бул жерлерде турмыс, өмир тәжирийбелери арқалы байытады. Бул тууралы шайырдың өзи де мағлыұмат берген. «Мен отыз бес жасымда гүзде мәрдикарға кеттим. Әкем Жебеген оғада кембағал болды. Өзим де кембағал болдым. Жети үйден бир адамды мәрдикарға жибергенде бирлиги бизиң хожалық болып, өзимизден басқа алты хожалықтан ақша жыйнап ортадан мени жиберди. Алты хожалықтың атлары: Баймурат, Бекнияз, Жуманияз, Пирман, Алламурат хәм Өтемурат деген адамлар еди. . . Мәрдикарға ким аш, жарлы болса, сол кетти. Мәрдикарға барып келгеннен кейин үйлендим»¹⁷⁹ — деп жаздыртқан шайырдың өзи Н. Жапақов пенен А. Қаримовқа берген мағлыұматында.

Россияның сиясий, әкноминалық, мәдений жақтан недәуир артта қалған үлкеси Қарақалпақстанда тууылып-өскен, бирақ солай да болса Шорахан, Ургенич сияқты Орта Азиядағы белгили қалаларда оқып билим, тәлим-тәрбия алған. Қоңыратта, Қоңырат этирапында жалланба дийхан болып жумыс ислеп жүрип ханлық дүзим, сиясаты менен де танысқан, өз елинде көп ғана тарийхый ұақыялардың тири гүұасы болған Құдайбергеннің Россияның көплеген ири, мәдениетлы, санаатлы қалаларында болып, мәрдикар турмысы менен жақыннан танысыуы, урыс, армия тарийхынан түсиник алыуы, еситкенлери менен көгенлери арасындағы бир-бирине үйлеспейтуғын айырмашылықлар, өзгешеликлер бунуң «Мәрдикар» дәстанын жазыуына себеп болған. Дәстанның жазылып тамамланыуы еки жылға созылған. Усы еки жыл дауамында шайыр шығармасын таза материаллар менен толықтырып отырған. Дәстан жазылып питкеннен кейин автордың өзинің айтыуына қарағанда отыз дана етип көширип адамларға таратқан. Лекин соны да айтыуымыз керек, хәрқыйлы себеп-

¹⁷⁹ Минаж Матсапаевтың сөзи, жасы 60 та. Н. Жапақов, А. Қаримовлардың 1963-жылы июль айында бир айлық командировка ұақтында Шымбай районында халық аузынан жазып алған қолжазба материалы. Материал машинкаға басылған нұсқасында А. Қаримовтың үй архивинде сақланыулы тур. 22-бет.

лерге, әсіресе Кеңес ҳукимети сиясатының шайырлар, жазыушылар, мәденият хызметкерлери ушын рамка (белгиленген, аўытқып шығыуға болмауына жол жоқ) белгилеп бериўине, оннан шығып өзиниң еркин ойын айтыўына жол қоймағанлығына байланыслы болса керек Қудайберген шайыр «Мәрдикар» дәстанынан соң ҳешқандай көркем шығарма жазбаған. Буны өзи де «Мәрдикарға арнап жазған қосықтан басқа жазбадым . . . Бул қосықтан кейин де ҳәрким-ҳәрким «қосық жаз»-деп айтып еди, бирақ мен «қурысын» деп жазғаным жоқ»¹⁸⁰ — деген сөзлеринде тастыйықлаған. Қудайберген шайырдың өмир баяны туўралы жоқарыда аталынған қолжазбада көрсетилген дереклердиң көпшилиги оның «Мәрдикар» дәстанында да айтылған хәм бунда қолжазба материалларда жоқ таза дереклер де бар. Мәселен, усы дәстанында шайыр «Шырлап жерге түскен жерим Шымбайым, Шешем киндик кескен жерим Шымбайым» . . .¹⁸¹ — деп Шымбай қаласының өзинде туўылғанлығынан хәм өмириниң басым бөлегин усы Шымбай қаласында өткергенлигинен мағлыұмат береді.

Н. Жапақов, А. Кәримов бул киси менен жолығып мағлыұмат алып кеткеннен соң 1965-жылы оның қайтыс болғанлығы жөнинде еситкен.

Солай етип, қарақалпақ шайыры Қудайберген Жебеген улы 1881-жылы туўылып, 1965-жылы 84 жасында қайтыс болған, әдебиат тараўында «Мәрдикар» атлы дәстаны менен кеңнен белгилі.

ҚУДАЙБЕРГЕН ШАЙЫРДЫҢ «МӘРДИКАР» ДӘСТАНЫ

Хәр бир шайыр яки жазыушы көлемли шығарма дәреткенде онда халқының өмиринде, турмысында, өзи жасайтуғын жәмийетте улыўма бар аўхалды, болып өткен, болып атырған, болыуы мүмкин ўақыяны көркем сүүретлейди.

1916-жылы қарақалпақлардың Россия патшалығына

¹⁸⁰. Қудайберген Жебеген улының сөзи. Н. Жапақов, А. Кәримовтың 1963-жылы июль айында бир айлық командировкада халық аўзынан жазып алған қолжазба материалы, 22-23 бетлер. Бул материаллардың машинкада басылған, түпленген нұсқасы А. Кәримовтың үй архивинде сақланыулы тур.

¹⁸¹. Қудайберген Жебеген улы. Халық шайырлары, 146-бет.

қараслы бөлегинде, яғный Эмиүдәрьяның оң қапталында бирқанша тарийхий ўақыялар жүз берди. Солардың бири Биринши дүнья жүзилик урыс тоқтаўсыз жүрип атырған ўақта Россия патшасы Николай Екиншиниң империяда жасаўшы орыс миллетинде емес халықлардан урыс бекинислерин оңлаў, салыу ушын жас жигитлер мәжбүрий шақыртылып жумыс ислеўге алынсын деген мазмундағы 1916-жылдың 25-июниндеги 1526-сәнели пәрманы болды.¹⁸² Усы жылы 11-июльде бул мәселе бойынша патшаның екинши, яғный сол 1526-сәнели пәрманына қосымша 220-сәнели пәрманы шығып, бунда байлардың, хәмелдарлардың, жоқары, орта арнаулы оқыу орынларында оқып атырған талабалардың, ақ сүйек (дворян) мырзалардың, уламалардың хәм булардың балаларының урыс арты әскерий қара жумысқа алынуўдан азат етилгенлиги, бундай жумысларға тек дийханлардың, қала өнерментлериниң жарлылардың ғана алынуатуғынлығы, жети хожалық биригип бир адам жаллап жиберийге де болатуғынлығы атап көрсетилген. Патша пәрманларына тийкарлана отырып 1916-жылдың 20-июлинде Сырдәрья ўәлаятлық әскерий губернатор 21735-сәнели өз пәрманын шығарып бунда урыс арты қара жумысқа қарақалпақлар арасынан 5348 адамның алынуатуғынлығын тастыйықлаған¹⁸³. Күтилмеген ўақытлары пайда болған бул пәрманларды булжытпай тез орынлаў мақсетинде қарақалпақ болыс ақсақаллары урыс арты қара жумысқа алынуатуғынлардың жасын рәсмий документлери ямаса комиссия анықламасы бойынша емес шама менен хәм көбинесе өз билдигинше белгилеп ериксиз лизимге ала баслаған. Патша ҳукиметиниң сиясаты, хәмелдарлардың жүўенсиз, заңсыз хәрекетлери, парохорлықлары мийнеткеш халықтың ғәзебин туўдырған. Сонлықтан да Қарақалпақстанның Россияға қараслы бөлегиниң бираз жерлеринде, атап айтқанда Петро-Александровск (хәзирги Төрткүл) қаласында, қала дөгерегиндеги аўыллық жерлерде, Сарыбий волостында, Шымбайда, Мойнақта, Үргеде хәм т. б. адамлар тығыз жайласқан үлкен аўылларда дийханлар, өнерментлер,

¹⁸² Очерки по истории Каракалпакской АССР, том I, изд-во «Наука» Узбекской ССР, Ташкент-1964, с. 345.

¹⁸³ Жоқарыда көрсетилген китапта, 316-бет.

рабочийлар, көплеген үй бийке хаяллар қатнасқан көтеріліслер болып олар патша хукиметиниң әскерий күшлер тәрәпинен аяўсыз бастырылған¹⁸⁴. Урыс арты қара жұмысларға ериксиз адам алыўға қарсы шөлкем-лестирилген Қарақалпақстандағы көтеріліслердиң ишиндеги ең көп адам қатнасқан хәм патша хукимети тәрәпинен аяўсыз, адам өлими менен бастырылған Шымбай қаласындағы көтеріліс болды. Бул көтеріліс 1916-жылдың 29-июлинде азанда мыңнан аслам қала хәм аўыл адамларының (көпшилиги хаяллар) қатнасыўы менен Чимбай участкасы начальнигиниң кеңсеси алдында басланған. Урыс арты қара жұмысқа Қарақалпақстаннан ериксиз адам алыўға қарсы муңын айта келген қуралсыз аламанға участка начальниги Микельджаниянцтың ровельверден бирнеше мәрте оқ атыўы, нәтийжеде пахта тазалаў заводының рабочийи Бекниязов Алламураттың қаза болыўы көтерілісшилердиң мәжбүрий түрде тас, таяқ сыяқлы қураллардан пайдаланыўларына, бес жасар қызын аман қалдырып, оқ атып адам өлтирген Микельджаниянцты хәм оған көмек көрсеткен оның хаялын урып өлтириўлерине туўра келген.¹⁸⁵ Көтерілісшилердиң бирден бир мақсети урыс арты қара жұмысқа (жергиликли халық оны «мәрдикар» ямаса «белдар»—деп атады) алыныўшылардың дизимин таўып жоқ етиў еди. Олар сол мақсетине жетти. Бирақ көтеріліс патша хукиметине садық орыс казак солдатлары тәрәпинен аяўсыз бастырылды хәм 103 адам солардың ишинде 18 хаяллар тутқынға алынып тюрмаға қамалды, көтерілисти уйымластырыўшылар хәм белсене қатнасқанлар деп есапланылған бирнеше адам дарға асыў арқалы өлим жазасына кесилип, көп узатылмай хуким ис жүзинде орынланды. Тюрмаға қамалғанлардың қалғанлары суд хукими менен хәр қыйлы мерзимдеги жылларға қамақ жазасына кесилди, биразлары Сибирьге айдалды¹⁸⁶.

Мине, қан төгиў менен бастырылған Шымбайдағы бул көтеріліс бириншиден, Россияға қараслы Әмиўдәрьяның оң тәрәпинде жасаған қарақалпақлардың

патша хукимлерине, сиясатына қарсы наразылығын күшейтсе, екіншиден, ХХ әсирдиң бас гезинде өмир сүрген белгили қарақалпақ шайырларының, жазыўшыларының, драматурглериниң айырымларының айырым шығармаларына бул ўақыя арқаў (сюжет) болды. Усы ўақыяны арқаў етип шығарма дәрәткенлердиң бири Қудайберген Жебеген улы болды. Халық тарийхында өшпес из қалдырған хәм көпшиликтиң аўзында жиий-жиий тилге алынып айтылып жүрилген бул ўақыя туўралы келешек әўладларға дурьс мағлыўмат қалдырыў нийетинде Қудайберген шайыр «Мәрдикар» атлы көлемли дәстан жазған. Шайырдың өзи де бул шығармасын «дәстан» аты менен атаған¹⁸⁷. Дәстан бирқанша қысқартыўлар менен биринши мәрте «Халық шайырлары» деген топламның 142-153-бетлеринде басылған. Жалпы көлеми 383 қосық қатардан ибарат. Дәстан баспада жәрияланыўдан-ақ илимпазларымыздың дыққатын өзине тарта алды. Бул дәстан бойынша дәслепки илимий пикирлер Н. Жапақов, А. Кәримов тәрәпинен айтылып Қарақалпақ университетиниң филология факультети ушын жазылған сабақлықта жарық көрди.¹⁸⁸ Бунда дәстанның қолжазба нұсқасының 1500 қосық қатарлардан ибарат, арасында қара сөзлериниң де бар екенлиги, шығарманың 1916-жылғы Шымбай қаласында болған көтеріліс хәм мәрдикарға жети үйден бир адам (белдар) алыў ўақыяларына арналып жазылғанлығы көрсетилип мазмунына қысқа таллаў жасалған. Бул дәстанға бирқанша тереңирек хәм кеңирек таллаў жасаған алым филология илимлериниң докторы, профессор Юнис Пахратдийнов болды. Илимпаздың «Сатира-әсирлер сырласы атлы монографиясы «Қарақалпақстан» баспасынан 1994-жылы жарық көрди. Алымның бул китабында ХІХ әсирдиң ақыры ХХ әсирдиң бас гезинде жасаған бир қатар қарақалпақ шайырларының көпшилик

¹⁸⁷. Халық шайырлары Топлам. Дүзиўшилер: А. Кәримов Ә. Қожықбаев «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис-1982-жыл. 142-153-бетлер.

¹⁸⁸. Қарақалпақ әдебияты тарийхы. Университеттиң филология факультети ушын сабақлық. Авторлары: Н. Жапақов, Қ. Мәмбетов, Қ. Султанов. А. Кәримов, Нөкис, «Қарақалпақстан» баспасы-1983, 230-232-бетлер.

¹⁸⁴. Жоқарыда көрсетилген китапта, 345-349 бетлер.

¹⁸⁵. Сол китапта, 347-бет.

¹⁸⁶. Жоқарыда көрсетилген китапта, 348-бет.

шығармаларындағы сатира, юмор жанрлары кең түрде илимий көзқарастан талқыланған. Усы пикиримизди биз кітаптың 180-194-бетлерінде сөз етилген Худайберген шайырдың «Мәрдиқар» дәстаны жөнінде де айта аламыз. Юнис усы кітабының «Қудайберген Жебеген улының «Мәрдиқар» шығармасы хаққында»¹⁸⁹ атлы бөлімше-стинде 1916-жылғы Шымбайда болған көтерілістің пайда болыу себеблерине, мәрдиқарға адам алыныу жағдайларына, буған алынғанлардың тәғдирлериниң дәстанда қалай көркем сүўретленгенлигине тоқтаған, өз пикирлерин тастыйықлау ушын шығармадан дәлий-илли мысаллар келтирген, шайырдың қосық қатарларынан юмор-сатиралық баянлауларды анықлаған. Бирақ, буған қарап Қудайберген шайырдың «Мәрдиқар» дәстаны жан-жақлы изертленилип болынған, енди бул шығарманың сөз етилетуғын жағы қалмаған екен деп ойлауға ҳаслан болмайды. Өйткени, жоқарыда аты аталынған илимий жумыста «Мәрдиқар» дәстанының терең талқылануы менен бирқатар оның улыўма мазмунын баянлауға ҳәм ондағы юморлық, сатиралық тәрипләўлерди анықлауға көбирек кеўил бөлинип нәтийжеде шығарманың әдебий тили, қосық қурылысы, ўақыяларды сүўретлеўдеги шайыр қолланған шеберлик усыллар және усы тақылеттеги айырым мәселелер нәзерден шетте қалған.

Әлбетте, биз де өз гезегимизде шығарманың мазмунын талқылаудан қашпаймыз, ликин, тийкаргы мақсетимиз шығарманың бурынлы-соңлы арнаўлы сөз етилмеген тәреплерин илимий көз-қарастан изертлеу. Усы көз-қарастан алып қарағанымызда бизиң бул жумысымыз «Мәрдиқар» дәстаны жөнінде өзимизге шекемги жазылған жумыслардан бирқанша өзгешеликлерге ийе деп есаплаймыз.

Дәстанда шайыр өмирде болған ўақыяларды, өз көзлери менен көргенлерин, ақыл-ойлары менен сезгенлерин әдебийлестирип жазғанлығын ескерткен. Сонлықтан да ол

«Қудайберген айтты көзи көргенин,
Және баян етти қайда жүргенин,

¹⁸⁹ Ю. Пахратдинов. Сатира-әсирлер сырласы. Нөкис, «Қарақалпақстан» баспасы. 1994 ж. 180-194-бетлер.

Сиз көрерсиз қалай дәўран сүргенин
Енди дәстан тамам болғаны емес пе?

— деп жуўмақ шығарған дәстанның соңында. Географиялық жақтан дәстанда Россия патшалығының кең территориясының белгили бөлеги қамтылған, бундағы халықлардың өмир тиришиликлери сөз етилген. Шығарманы оқып отырсаң автордың туўған жерге деген мухаббат сезиминиң күшлилиги көзге түседи яғни өзиниң «Мени» арқалы шайырдың Уатанды сүйиу, оны қәдирлеу халықтың ҳәр-бир ҳадал перзентиниң азаматлық, перзентлик ўазыйпасы деген идеяны көтергенлиги мәлим болып турады. «Уатан»—деген түсиниктиң туўған жерден, ҳәўлиден, сол ҳәўли жайласқан аўылдан, қаладан басланатуғынлығын шайыр жақсы түсинген. Сонлықтан да ол

«Шырлап жерге түскен жерим Шымбайым,
Шешем киндик кескен жерим Шымбайым,
Қайтып келсем елге хызмет қылайын,
Елдиң заўқы басқа екен, яранлар.
Биздей перзентлериң менен едиң бай,
Жананларың менен едиң кеўлиң жай,
Шийриндей қызлардың мөканы Шымбай,
Ярынның наласын есит, яранлар.
Сен нешсени ләззет пенен сыйладың,
Жарлыларды заҳмет пенен қыйнадың,
Кетеримде Шымбай сени қыймадым,
Ериксиз елден кетер болдым, яранлар»¹⁹⁰

деп туўған қаласы Шымбайға өзиниң шексиз меҳийр-мухаббатын билдирген. Туўып-өскен қаласына, елине деген шайырдың перзентлик мухаббат сезими бизиң ҳәр-биримиз ушын үлги боларлықтай сезим. Дәстанда шайыр тәрепинен көтерилген тағы бир баслы мәселелердиң бири-бул қайсы миллеттен екенлигине қарамастан, тәғдирлес адамлардың қайсы жерде, қандай жағдайларда болмасын өз-ара татыўлықта, аўызбиршиликте жасауға ҳәрекет ететуғынлығын исенимли мысаллар менен көрсетиуи. Қудайберген дәстанында миллетлер арасындағы дослықты, қарым-қатнастарды жоқары баҳалаған, барлық жақсы нәрселердиң, жетискенликлердиң басламасы усы дослықта, аўызбиршилик-

¹⁹⁰ Халық шайырлары. 146-бет.

те, татыулықта, жақсы қарым-қатнаста деп түсінген. Бул ойының бир тәрәпин шайыр

«Орыс, түркмен, тәжик, қазақ аралас,
Қарақалпақ жигитлери қара қас,
Жаман ислер етпейик деп жарамас,
Екеу-үшеу үәделестик, яранлар»¹⁹¹

деген қосық қатарларында да баян еткен. Құдайберген шайыр бул шығармасында орыс халқының уллы хөнерли, билимли, ақыллы, дана халық екенлигин тәриплеген. бундай озық ойлы халықтан үлги алыуға, оның хөнер, билимин пайдаланыуға өз халқына нәсийхат етеди.

«Жүрген жерим орыс журты,
Бир сөз айтсам мойын бурды,
Тынық ойлап тыңлап турды,
Ерлери дана ер екен.
Қаласы бар қабат-қабат,
Ауылы да көрмейди жат,
Адамлары мәрт азамат,
Елин сүйген ерлер екен.
Орысқа ким айтса ойын,
Жаман көрип тартбас мойын,
Ғамқорлыққа ашар қойын,
Ел ишинде зор ел екен»¹⁹²—дейди шайыр.

Усы үш шуұмақ қосық қатарларының өзинен-ақ орыс халқына тән уқыпшылық, билимшилик, шеберлик, ең жақсы адамгершилик қәсийетлердің бираз белгилери көрсетилген. Басқа халықтың илимдеги, мәдениеттағы, турмыстағы табысларын, қолы жеткен жетискенликлерин қырағы көзшилик, алғыр ойшылық пенен көре билиу, сезе билиу, халқының мешеулеп қалғанына налынуу, рауажланған халықлар дәрежесине өз халқының жетиуин әрманлау — бул Құдайберген шайырдың патриотлығы, халық мәпин жекке мәпинен жоқары бақалаушылығы еди. Дәстанның қурылысында, уақыялардың сүүретленилиуинде шайырдың сөз таңлап қолланыу шеберликлерин аңлаймыз. Мысалға дәстанның өзегі (сюжети) болған тийкарғы

¹⁹¹ Халық шайырлары. 147-бет.

¹⁹² Бул да сонда, 142-бет.

уақыялардың сүүретлениуиндеги биринши шуұмақты алып қарайық. Бунда былай делинген:

«Шырпылдап болыслар ақ көбик шашты,
Хатлады қай жерде болса қаллашты,
Ашлар менен байлардың жүйлерин ашты,
Болысхардың әдиллигин көрмедим»¹⁹³

Усы бир ғана шуұмақтың хәр бир қатарында дерлик те-рең ой, кең мазмун бар екенлиги белгили болып тур. «Шырпылдап болыслар ақ көбик шашты» — деп жазылған қатарда не деген таңқаларлық дәрежеде образлы сүүретлеу усыл жатыр десеңши! Мысалы, «ақ көбик шашты» сөз тиркеси туура мәнисинде оқыушыны қызықтырғандай әхмийетке ийе емес, өйткени бәхәрде жараған үлек ғана тилин бир қапталына «салақ-датып» (шығарып) бууырқанып аузынан ақ көбик шашады хәм бул мәхәлде ол күтә ашыушақ, қәуипли болып келеди. Усы белгили мәхәлинде жараған үлекте болып өтетуғын қәсийетти шайыр образлы түрде «Жыңғыл десе қырғын» етип жүрген айырым болыслардың ис-хәрекетлерине, минез-қулықтарына тән етип сүүретлеп патша хукиметинен атақ, дәреже алған хәмелдарлардың бир сыпыраларын жерине жеткере әшкаралаған. Ақ патшаның ғана емес өзинен дәрежеси жоқарылардың да берген нусқауларын, буйрықларын көрсетпеден бетер етип орынлау мақсетинде қарамағындағы халқына жәбириу-жапа, қысым еткен бирқатар болысларды шайырдың мәхәлинде аузынан ақ көбик шашып жүрген жараған үлек сыяқлы етип сүүретлеуи көркем образ дөретиуедеги үлкен жаңалық хәм шеберлик. Себеби, усы бир ғана сөз тиркесинен тек жекке мәпин ойлаушы, өз мәпин халық, жәмийет мәпинен артық санаушы сонлықтан да жоқарыдан болған буйырықты жан-тәни менен қабыл етип арттырып орынлаушы айырым жексурын болыслардың ис-хәрекетлерине, минез-қулықтарына, ойлау сезимлерине, басқаларға деген көз қарасларына тән қәсийетлердің сыры ашылған.

Усы қатардағы «болыслар ақ көбик шашты» сөзлериниң жалпы мәнисин булардың алдында жайласқан

¹⁹³ Халық шайырлары 142-бет.

«Шырпылдап» сөзі күшейіп тұр, яғни бұл қатарды толық оқығанымызда «жоқарыдан» келген бұйырықты бұлжытпай, хәттеки арттырып орынлау үшін «жан ийніне от түсіп» гә жаяу, гә ат үстінде жүріп, ретінде үйме-үй кирип, хәр жер-хәр жерлерден адамлардың басын құрап патшаның бұйрығының әхмийетін, мазмұнын туұралап та, бурмалап та өзінше түсіндирип, көбинесе көпшиликке абай-сиясат ислеп, дауысын көтерип гижинип, түсін сууытып бақырып, жыйылған адамлардың биразын балағатлап, сөгип, оларға не бир жаман сөзлер айтып азаннан кешке шекем тыным таппай жүрген болыслар көз алдымызға елеслейди. Көрип отырғанымыздай-ақ, бир ғана қатардан қаншама—қанша мазмун, терең ой, түсиник шығып, қанша нәрселердің сыры ашылған десенши! Құдайберген шайырдың дөретиушилик шеберлиги тағы да сонда, ол төрт қатарлық шуұмақтың биринши қатарындағы түсиникти екінши қатарда, екінши қатардағы түсиникти үшінши қатарда толықтырып, кеңейтип бере билген. Мәселен, «Шырпылдап болыслар ақ көбик шашты»—деген қатарда алатуғын түсинигимизди «Хатлады қай жерде болса қаллашты»—деген екінши қатардағы түсиник бирқанша кеңейтип, айқынластырып тұр. Демек, айырым болыслардың азаннан кешке шекем тыным таппай «жан ийніне от түсіп», аузынан «ақ ийт кирип, қара ийт шығып» жекиринип, бақырып, сөгинип жүргендеги мақсети ел ишинен тек жарлы-жақыбай, ғәрип-қәсер, күнин зорға көрип отырған қалашларды (жарлыларды) ғана ириклеп хатлап мәрдикарға барыуға тайынлау екенлиги белгили болып тұр. Бұл жерде биринши қатардың мазмұны екінши қатардың мазмұны менен толықтырылған. Сол сыяқлы усы екінши қатардың мазмұны шуұмақтың «Ашлар менен байлардың жүйлерин ашты» деген үшінши қатарының мазмұны менен толықтырылған. Ал усы, үшінши қатардың мазмұнына ой жүгіртіп қарағанымызда мәрдикарға адам хатлаған болыслардың байлар алдында бас ийип, олардың өзлерін, балаларын димизге илдирмей аман қалдырып, үйлерінде түсленип, қонып жатып, мал сойдыртып жеп, оларға басқаша, жарлыларға басқаша көз-қарасларда болып бай менен жарлылардың тендей адамлар емеслигин, байларды

хүкиметтин де қоллап-қууатлайтуғынлығын өзлеринин ис-хәрекетлери арқалы көрсеткенлиги аңғарылады. Шуұмақтың төртинши, яғни ең соңғы қатарында алдыңғы үш қатарларда айтылған пикирлердің жуұмағы берилген. Мәселен, мәрдикарға адам хатлаушы болыслардың барлық жаман, улыұма мийнеткеш халыққа жат ис-хәрекетлери, минез-қулықтары, басқаларға көз-қараслары шуұмақтың үш қатарында айқын сүүретленилген болса, сол жаман қылықтардың неден келип шыққанлығы, тийкарғы себеплеринин неде екенлиги «Болыслардың әдиллигин көрмедим»,—деген төртинши қатарда ашылған яғни алдыңғы үш қатарда айтылған пикирлердің жуұмағы төртинши қатарда берилген. Былайынша айтқанда мәрдикарға баратуғынлардың димизин алыушы болыслардың барлық жаман, турпайы ис-хәрекетлеринин тийкарғы себеплери олардың әдилсизлигинен екенлиги мәлим болып тұр. Биз бұл төрт қатарлы бир шуұмақты еле де үстиртин талладық, солай да болса усы үстиртин таллауымыздың өзинен-ақ патша хукимети қол астында жасап атырған қарақалпақ жарлыларының күн көриси, тәғдири, оларды басқарып тұрған жергиликли болыслардың айырымларының қарамағында жасаушыларға көрсеткен жәбириу-жапалары, азап-ақыретлери, езиу жоллары шуұмақта бирқанша жетерли дәрежеде ашылғанлығы көринип тұр. Мине, буны терең хәм кең мағананы аз сөзлер арқалы-ақ бере билиудеги шайырдың нағыз шеберлик усылы десек арзыйды. Усы сыяқлы сөз таңлап қолланыудағы, терең ой, кең мағана, мазмұнды аз сөзлер арқалы-ақ бере билиудеги шайырдың шеберлик усылларын «Мәрдикар» дәстанының басқа да көплеген шуұмақтарынан анықлауымызға болады.

Дәстанын жазарда Құдайберген шайыр әдебиятта жиий қолланылатуғын сүүретлеу құралларынан да мол пайдаланған. Әсиресе оның бир нәрсени сүүретлегенде оны шеннен тыс дәрежеде улғайтып көрсетийи көзге түседи.

Мысалға

«Ер-хаяллар бәрха нала еттилеп,
Жер гүниренген дауысы көкке жеттилер.
Қалтасы толылар қутылып кеттилеп,
Пухараға жақсы жағын билмедим»,—

деген шуұмақты алып қарайық. Биз бул шуұмақтың көп нәрсенің сырын ашатуғын мазмунын сөз етпей тек «Жер гүңиренген дауысы көкке жеттилер» — деген қатарын қысқаша талламақшымыз. Себеби бунда жас мөлшерине, ауырыу-сауына қарамастан гилең жарлы-жақыбайлар ғана мәрдикарға алынғанлығы, мәрдикаршыларды Шымбайдан алып шығар алдындағы булардың жақын-жууықтарының, бала-шағаларының, ата-аналарының, аға-инилериниң, апа-сиңдилериниң, улыұма халайықтың қыйналып жыласқан, шуұласқан ақ урған дауысларынан қаланың ишиниң уұда-шуу қымқыуыт болғанлығы нәзерде тутылған. Сонлықтан да мәрдикарға айдалып баратырғанлар менен елде қалып баратырғанлардың өз-ара үн салысып хошласып жылағанлары, әсиресе ата-аналар, қатын, бала-шағалардың өз көз жасларын тыйыуға шамасы келмей ериксиз еңиреп, еңкилдеп, өкирип жылап-сықлап қала ишин азақ-ғаззақ еткенлиги усы «Жер гүңиренген дауысы көкке жеттилер» — деген бир ғана қатардан түсиникли болып тур. Әлбетте, адамлардың уу-шууынан жер гүңиренбейди, қаншама дауыс қатты шыққан менен ол дыбыс көкке (аспанға) жетпейди. Бул жерде шайыр жақыяны өз дәрежесинде емес шеннен тыс улғайтып сүүретлеу арқалы сол ұақыяның халық турмысындағы жәмийеттеги, тарийх бетиндеги әхмийетин анықлап берген, яғный бир ғана керекли жерине тауып қолданылған сүүретлеу қуралы арқалы мәрдикарға кетиу-чилердиң, шығарып салыушылардың, хошласып қалыушылардың көңил-күйлеринде қандай /қыйналыулар, дәртлер, жабырқаныулар, ашыу-ызалар, жәмийетке, ақ қатшаның өзине, сиясатқа, хәмелдарларға деген жек көриушилик сезимлер болғанлықлары белгили болып тур.

Сүүретлей жақ ұақыясының сыр-сыпатын терең хәм жан-жақлы ашыу, оның өз дәуиринде халық арасындағы әхмийетин күшейтип көрсетиу, аз сөзден үлкен мағана шығарыу мақсетинде заттың яки қублыстың, ұақыяның бир бөлегин, тәрәпин шеннен тыс улғайтып сөз етиу усылын Қудайберген шайыр, баста ескертип өткенимиздей-ақ, жийи қолланған. Буған дәстаннан

«Параходтың ишинде бар базары,
Хеш бир адамға жоқ оның хазары,

Жүз жыл емес мың жыл болар жазары,
Бизлер мыңнан бирин айта беремиз.
Қудайбергенниң берик кеуил қаласы,
Налыс етсе көкти еритер наласы,
Биз аралбай қарақалпақ баласы,
Тәғдиримиз ақ патшаға қарап тур» —

деген шуұмақларды мысал етип келтирсек болады. Бул шуұмақлардағы асты сызылған қатарлардан заттың який қубылыстың белгили бир тәрәпиниң шеннен тыс улғайтылып сүүретленилген усылын көрип отырымыз. Мәселен, келтирилген мысалымыздың биринши шуұмағында шайыр орыс параходының әжайыплығына, оның ескек, таяусыз, желқомсыз сонша адамларды, ауыр жүклерди буйым демей сууда тез жүретуғынлығына хайран қалып, өзиниң таңланыуын «Жүз жыл емес мың жыл болар жазары» — деген қатарда баян еткен. Қудайберген минген параход сол гезде шайыр ушын Әжайып нәрсе болып көринген менен бүгинги күнге шекем, яғный сексен жыллық дәуирдиң өзинде-ақ ол маркалы параходлардың пайдаланыудан шығып қалып олардың орнын таза, техникалық жақлардан анағурлым жетилскен, рауажланған заманға сай параходлардың басқанлығы сөзсиз. Сонлықтан да 1916-жылы пайдаланылып турылған пассажирлық параходтың тарийхын мың жыл дауамында тәрийиплеп, мактап жаза бериудиң хеш бир қәжети жоқ нәрсе. Демек, Қудайберген минген, оны таңландырған параход түриниң тәрийипин «жүз жыл емес мың жыл тәрийиплеп жазып тауыса алмас еди адамлар» — деген шайырдың пикири, әлбетте сол заттың тәрийипин шеннен тыс улғайтып сүүретлеу. Буны Қудайбергенниң өзи де жақсы түсинген. Бирақ, орыс халқының хөнерин, сондай параходларды ойлап тапқан, соққан, иске қосқан алымлардың (инженерлердин) ақыл-ойларын, искерликлерин, уқыбың, шеберлигин, көрип турған параходының әжайып жетискенликлерин өз халқына тәрийиплеп жеткеріу нийетинде ол усы шеннен тыс улғайтып сүүретлеу қуралынан шебер пайдаланған хәм сол себепли де шайыр минген параходтың 1916-жыллары сахра адамларын таңландырғандай суу транспорты болғанлығы түсиниледи. Мине, бул шайырдың өз ойын тереңлестирип, айқынластырып бериу, сүүретлейжақ затының який қубылыс ямаса ұақыясының әхмийетин кү-

шейтип көрсөтүү мақсетинде әдебиятта хәр қыйлы жоллар менен қолланылып жүрилген сүүретлеу қуралларынан күтә шебер пайдалана билгенлигинен дәрек береди.

Қудайберген шайыр дәстанын қарақалпақ әдебий тилинде жазған. Деген менен дәстанда «пристав», «командир», «параход», «поезд», «губернатор», «обед», «машина», «начальник», «фабрика», «завод», «телеграмма», «казарма», «книжка» хәм усы сыяқлы бир қатар рус тилинен алынған сөзлер, өз уақтында жиий қолланылып жүрилген бирақ хәзирги дәуиримизде пайдаланыудан шығып қалып архаизмге айналған «қаллаш», «отарба» деген сөзлер пайдаланылған. Лийкин, соны айтыуымыз керек, бул сөзлерди ол қалай болса солай емес, ал күтә керекли, зәрүрли, усы сөзлердин хәр бири арқалы оның қасындағы басқа сөзлердин мәниси күшейип тереңлесетуғын жағдайда ғана қолланған. Бул да шайырдың сөз таңлап қолланыудағы шеберлик усылларын аңлатады.

«Мәрдикар» дәстаны жазып шығарылған менен онда аўыз еки халық дәрәтпелеринде жиий қолланылатуғын айырым баянлау усыллар да пайдаланылған. Мәселен, аўыз еки халық дәрәтпелеринде, әсиресе дәстанларда, қуанышлы хабарды, тойға шақыртууды дәрәдемелеп тәрәпплеу ушын, «жақынына ат жоллады, Алысына (узағына) хат жоллады»—деген турақлы қосық қатарлар жиий ушырасады. Аўыз еки халық дәрәтпелериндеги усы турақлы еки қосық қатарларын Қудайберген де өз дәстанында пайдаланған. Бирақ, ол аўыз еки халық дәрәтпелеринде айтылып жүрилген турақлы нұсқасын көшире салмай «жақынына ат, узағына хат жоллады»—деп оны өзінше айтылажақ пикирине қарай дәрәтиүшилиқ усыл менен өзгертип биринши беттен бир ғана қосық қатарында баянлаған. Аўыз еки халық дәрәтпелеринен дәрәтиүшилиқ усыл менен пайдаланылған бул қосық қатар шуўмақтың басқа қатарларында айтылған шайырдың ойын әри тереңлестирип, әри кеңейтип, әри оның мазмунын күшейтип тур. Бул жағынан алып қарағанымызда аўыз еки халық дәрәтпелери материалларынан Қудайбергенни шебер пайдалана билетуғынлығы сезилип турады.

Улыўма қарақалпақ әдебиятында қолланылып жүрилген усыл сыяқлы Қудайберген шайырдың «Мәрдикар» дәстанының қосық қатарлары да тийкарынан а, а, а, б уйқасында он бир буўыннан ибарат болып жазылған. Буған мысал етип мына төмендеги шуўмақларды келтирсек, жеткиликли болар деп ойлаймыз:

«Зәбердес жетсин деп, хабар келдилер — а, II,
Ақсақаллар елге хабар бердилер — а, II
Жыйналған адамды айдап жүрдилер — а, II
Ел менен хошласып турдық, яранлар — б, II.

«Жан аға» — деп жылап бизди жүргизбей — а, II,
«Сәудигим» — деп кимлер жасын сүрткизбей — а, II,
«Қайтып кел» — деп жаманлықты көргизбей — а, II,
Ерлерге тилеклес болды, яранлар — б, II.

Барлық қаўма-қардаш хәзир болдылар — а, II,
«Тынышлық болғай» — деп жылап турдылар — а, II,
Назалымлар қарап, көзи нурлылар — а, II,
Жанған жүректерди жақты, яранлар — б, II¹⁹⁴.

Келтирилген мысалымыздағы шуўмақлардың хәмме қатарларының а, а, а, б уйқасында он бир буўыннан қуралғанлығын көрип отырмыз.

Буған қарап дәстанның хәмме шуўмақларындағы қатарлар толығы менен тек он бир буўыннан ғана қурылған екен деп түсиниўге болмайды. Өйткени дәстанның бас хәм аяқ бетинде тоғыз шуўмақ а, а, а, б уйқасығы менен сегиз буўыннан қурылған, ал он бир буўыннан қурылған шуўмақлардың да айырым қатарлары я он ямаса он еки буўын болып келеди. Бирақ, бундай он бир буўынға я жетпей қалыу ямаса асып кетиу сыяқлы биргелкиликтин бузылыуы күтә аз ушырасады. Сонлықтан да егерде шығарманың басында хәм аяқ бетинде келтирилген сегиз буўынлы тоғыз шуўмақты есапламасақ, «Мәрдикар» дәстанын тийкарынан а, а, а, б уйқасында он бир буўыннан қурылып жазылған деп толық айта аламыз.

Қудайберген шайырдың «Мәрдикар» дәстаны да өзинен бұрынғы қарақалпақ шайырларының көпшилиқ шығармалары сыяқлы тийкарынан алғанда еки ритми-

¹⁹⁴ Халық шайырлары... 144-145-бетлер.

калық (иркилис) бөлшектен ибарат болып, биринши бөлшек 6, екінші бөлшек 5 бууынлы болып келеді.

	6	5
«Барлық қаума-қардаш//хәзир болдылар,	6	5
Тынышлық болғай деп//жылап турдылар,	6	5
Назалымлар қарап//көзі нурлылар,	6	5
Жанған жүреклерди//жақты, яранлар» ¹⁶⁵ .	6	5

Бірақ, соны да айтыуымыз керек, «Мәрдиқар» дәстанының II бууынлы қосық қатарлары турақты екі иркилис бөлшектен ибарат болғаны менен бәрхәма биринши бөлшек 6, екінші бөлшек 5 бууынлы болып келе бермей, гейде бул тәртип 7-4, 5-7, 8-3 бууынлы болып өзгеріп те тұрады. Лийкин бундай өзгерістер онша көп емес. Дәстанның қосық қатарларының басым бөлегінде биринши ритмалық (иркилис) бөлшек 6, екінші ритмалық (иркилис) бөлшек 5 бууынлы болып келиу тәртіби сақланылған. Сонлықтан да Құдайберген шайырдың «Мәрдиқар» дәстанының қосық қатарлары тийкарынан екі ритмалық (иркилис) бөлшектен ибарат болып, бириншиси 6, екіншиси 5 бууынлы болып келеді деп толық айта аламыз.

Жуумақлап айтқанымызда Құдайберген Жебеген улы 1881-жылы тууылып 1965-жылы Шымбайдың хәзирги Қасым Әуезов атындағы совхоз аймағында қайтыс болған. Өз өмирінде көрген-билген уақыялары тийкарында «Мәрдиқар» атлы атақты дәстанын жазып халық арасына таратқан. Сүүретленілген уақыяларының тарийх материаллары менен сәйкеслиги, дәлме-дәллиги, көркемлігинің күшшилиги жағынан бул дәстан қарақалпақ әдебиятында өз орнына ийе шығарма болып есапланылады, ал оның авторы қарақалпақ әдебиятын рауажландыруға белгили дәрежеде үлес қосқан атақты шайыр сыпатында танылады.

¹⁶⁵ Халық шайырлары. 145-бет.

ӘБДИҚӘДИР БЕКИМБЕТ УЛЫ

(1860—1930)

Әбдиқәдир Бекимбет улы қарақалпақ әдебиятының өсип рауажланыуына өз шығармалары менен салмақты үлесін қосқан ири тулғалардың бири. Сонлықтан да оның әдебий мийрасы республикамыздың мектептерінде, жоқары, орта арнаулы оқыу орындарында программаға сәйкес үйренілмекте.

Шайырдың қосықтарын халық арасындағы билетуғын адамлардан жазып алыуда Н. Жапақов, А. Қәримов, Ә. Хожықбаев жолдаслар көп мийнет етті. Усылардың жазып алған материаллары тийкарында Әбдиқәдирдің 1966-жылы «Қарақалпақстан» баспасынан биринши мәрте таңламалы шығармалар топламы¹⁶⁶ жарыққа шыққан болса, 1982-жылы «Халық шайырлары»¹⁶⁷ деген атамадағы топламда оның улыуыма саны 800 қатарлық 18 қосығы басылған. Әлбетте, баспа сөзде жәрияланылып жүрилген бул қосықтар Әбдиқәдир шайырдың толық мийрасын қамтый алмайды. Өйткени, бул кисинің шығармаларын уақтында халық аузынан жазып алған. Н. Жапақов пенен А. Қәримовтың баянлауларына қарағанда оның улыуыма 1200 қатардан ибарат 25 қосығы қағаз бетине түсірилген. Демек, халық аузынан усы уақытқа шекем жазып алынбаған шығармаларын есапламағанда Әбдиқәдирдин қолда бар қосықтарынан еле де 6-7 қосықтарының баспа сөз бетінде жәрияланбай жүргенлиги белгили болып тұр. Деген менен баспа сөз беттерінде жәрияланылып жүрилген усы қосықтарының өзинен-ақ бул қәлем ийесинің әдебиятымыздағы орнын толық анықлауға болады.

Сонғы жыллары әдебиятшы илимпазлар Әбдиқәдир шайыр мийрасы бойынша пикир жүриткенде көбинесе оның усы «Халық шайырлары» топламында жәрияланған қосықтарына дыққат аударып жүр. Биз де өз гезе-

¹⁶⁶ Әбдиқәдир Бекимбет улы. Таңламалы қосықтары. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис-1966. Баспаға таярлағанлар: Н. Жапақов, А. Қәримов.

¹⁶⁷ Халық шайырлары. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис-1982, 105-130 беттер. Баспаға таярлағанлар А. Қәримов, Ә. Хожықбаев.

гимизде шайырдың усы «Халық – шайырлары» топламында басылған шығармалары бойынша пикир жүритпекшиміз.

Әбдиқәдир Бекимбет улының әдебий мийрасын илимий көз-қарастан үйрениу тийкарынан 80-жыллардан баслап қолға алынды.

Мәселен, «Халық шайырлары» деген топламда Бекимбет улының шығармаларына 1,5 бет көлемінде түсиник берилген, бұнда шайырдың «Қыз кеткен», «Қаттыағардан жыққын кетти» қосықлары қысқа талланған.

1983-жылы Қарақалпақ мәмлекетлик университети-нің филология факультети үшін «Қарақалпақ әдебияты тарийхы» атлы сабақлық баспадан шықты. Бул оқыу қуралында басқа да шайырларымыз қатарында Әбдиқәдир Бекимбет улының шығармалары әдебий портретлик характерде үйренилип сөз етилген.¹⁹⁸ Оқыулықта шайырдың өмиринен азы-кем мағлыұматлар келтирилген, «Қыз кеткен», «Қаттыағардан жыққын кетти» шығармаларына «Халық шайырлары» топламындағы усы қосықлардың текстлерине жүритилген пикирлерге қарағанда бир қанша тереңирек таллау жасалған.

1993-жылы «Билим» баспасынан педагогика илимдериниң кандидаты (хәзирги уақытлары илим докторы). Өсербай Әлеуовтың «Қарақалпақстанда тәлим-тәрбиялық ойлардың қәлиплесиуи хәм рауажланыуы» («Билим» баспасы, Нөкис—1993), 1994-жылы «Қарақалпақстан» баспасынан филология илимдериниң докторы, профессор Юнис Пахратдийиновтың «Сатира-әсирлер сырласы» атлы монографиялық китаплары жарық көрди. Бул еки мийнеттиң екеуинде де Әбдиқәдир Бекимбет улының әдебий мийрасы бойынша арнаулы сөз қозғалған. Бирақ, аталынған китапларда шайырдың мийрасының жекке анық тәреплери ғана сөз етилген. Мәселен, Ө. Әлеуов өз китабында «Әбдиқәдир Бекимбет улының жәмийетлик ағартыушылық

¹⁹⁸ Н. Жапақов, К. Мәмбетов, К. Султанов, А. Керимов. Қарақалпақ әдебияты тарийхы, Нөкис, «Қарақалпақстан»—1983, 307-312-бетлер.

көз-қараслары»¹⁹⁹ деген атамда Әбдиқәдир шайырдың шығармаларынан оның жәмийетлик ағартыушылық көз-қарасларын тауып анықлауды алдына мақсет етип қойған болса, Ю. Пахратдийинов өз китабында «Әбдиқәдир Бекимбет улының қосықларында дидактика менен сатираның байланысы»²⁰⁰ деген атамда оның шығармаларындағы дидактика менен сатираның байланысын тауып анықлауды мақсет еткен хәм усы қойылған атамалар бойынша авторлар терең илимий пикирлерин, дәлииллерин келтирген. Мине, усы көрсетип өткен мағлыұматларымыздан Әбдиқәдир Бекимбет улының әдебий мийрасын үйрениуге бир қанша дәрежеде әдебиятшы алымларымыздың дыққат аударғанлығы, яғнай бул авторлардың изертлеу жұмысларында шайырдың көтерген мәселелериниң бирқаншаларының исенимли дәлииллер менен сөз етилгенлиги мәлим болып тур. Әбдиқәдир шайырдың шығармаларын үйрениуде жоқарыда аталынған жұмыслардың әҳмийети күтә үлкен. Бирақ, бұған қарап Әбдиқәдир шайырдың әдебий мийрасы толық үйренилип, изертленилип болынған екен деп жуумақ шығарыуға хәслан болмайды. Өйткени, жоқарыда көрсетип өткенмиздей-ақ, усы уақытқа шекем Әбдиқәдир шығармаларының тек айырым тәреплери ғана терең изертленилген, усының салдарынан оның мийрасының еле көп тәреплери арнаулы сөз етилмеген. Бул, әлбетте, тәбийий жағдай. Өйткени қайсы шайырдың болмасын әдебий дәретпесин қанша терең изертлеген сайын оның шығармаларының бизге бурын белгисиз болып келген қырлары менен сырлары ашыла бермекте. Сол айтылғандай-ақ Әбдиқәдир шығармаларының еле арнаулы сөз етилмеген қырлары менен сырлары көп. Мәселен, оның өмир баянын тереңирек изертлеу, таза мағлыұматлар менен толықтыруу бүгинги күнге шекем басы ашық мәселелердиң бири болып отыр. Ал, шайырдың әдебий мийрасының хәзирги уақытқа шекемги изертлениу жағдайларына нәзер аударып қарасақ, тема таңлаудағы, уақыяларды сүүретлеудеги, образ жасаудағы—қулласы шығарма дәретпесіндеги шеберлик усыллары, ауызеки халық дәретпелери

¹⁹⁹ Ө. Әлеуов. Жоқарыда көрсетилген китапта, 405-416-бетлер.

²⁰⁰ Ю. Пахратдийинов. Сатира әсирлер сырласы. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис—1994, 120—158-бетлер.

материалларынан пайдаланыу жоллары, мақсетлери, көркем әдебий тили, шығармаларының қосық құрылысы хәм т. б. бир қатар тәреплери күн тәртибинде өз изертлениуин күтип турған мәселелер. Биз жұмысымызда шайырдың шығармаларының усы аталынған тәреплерин, сондай-ақ оның шығармаларын тематикалары бойынша да сөз етип олардың шешимин табыуға хәрекет етемиз. Бизин бул жұмысымыз да Әбдиқәдир шығармаларының бәрин толық қамтый алмайды. Деген менен биз көтерген мәселелер Әбдиқәдир мийрасын изертлеу тарийхына қосылатуғын белгилі дәрежедеги жаңалық екенлигине көзимиз жетеди. Усы көз-қарастан алып қарағанымызда Әбдиқәдир мийрасын теренирек үйрениуде бизин бул жазып отырған жұмысымыздың ис жүзинде жәмийетшиликке келтиретуғын пайдасы зор деп билемиз.

ӘБДИҚӘДИР БЕКИМБЕТ УЛЫНЫҢ ӨМИРИ ХАҚҚЫНДА

Әбдиқәдир Бекимбет улы 1860-жылы Шымбай қаласының қасындағы Тақжап аұылында жарлы хожалықта дүньяға келди. Халық аұзынан жазып алынған мағлыұматларға қарағанда ол күтә шаққан бала болып өскен, мерекелерде жасы үлкен ғаррылардың өз-ара сөйлескен жақсы, қызықлы, тәрбиялық әхмийетке ийе әңгимелерин көп тыңлаған, оқыуға, билим алыуға қызығыушылығы басым болған. Жети жасқа толғаннан кейин ата-анасы оны аұыллық мектепке оқыуға береді. Ол моллада 4-5-жыл оқып сауатын ашады, яғный аұыллық мектепте зейинлиги арқасында Әбдиқәдир «Хафтийек», «Суұпы Аллияр», «Шар китап»ты толық үйренип тауысады, аз да болса араб, парсы тиллерин үйренеди. Бирақ зийрек бала аұыллық мектепте молладан алған билимине қанаатланбай Шымбай қаласының күн шығар тәрепинде он шақырымдай қашықтықта жайласқан, сол гезлери атағы көп жерлерге мәлим болған Әйимбет ийшан мешитине келип оқыуға түседі хәм бул оқыу орнында ол билимин жетилистиреди, көп нәрселерди үйренеди, дүньятаныу сана-сезимин кеңейтеди. Әйимбет ийшан мешитинде оқып жүрип Әбдиқәдир араб, парсы тиллеринде жазылған бирқатар китапларды, араб имласы менен қарақалпақ тилинде жазылған қолжазба қыссаларды, дәстанларды, шежирелерди

қолға түсирип оқыйды, шығыстың уллы шайырлары Хожа Ахмет Яссауий, Сулайман Бақырғаний (Хәким Ата), Науайы, Мақтымқулы, қарақалпақ шайырлары Жийен, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш шығармаларын үйренеди, ретли жерлеринде олардың айырым қосықларының қолжазбасын көпшиликке оқып берип турған. Бизин бул пикирлеримизди Шымбайда туұлып-өскен, Әбдиқәдирди жақсы таныйтуғын хәм көп жыллар даұамында XIX әсирде жасаған қарақалпақ шайырлары туұралы бираз материаллар топлаған, Өзбекстан Республикасына мийнети синген мәденият хызметкери Узақ аға Раметуллаевтың жазғызған мағлыұматлары да тастыйықлайды. Хожа Ахмет Яссауий, Сулайман Бақырғаний, Суұпы Аллияр, Науайы, Мақтымқулы шығармаларын Әбдиқәдирдин жас ұақтынан баслап-ақ күтә жақсы билгенлигин айта келип, «Әбдиқәдир Әйимбет ийшан мешитинен терең билимди, ой-өриси кең шәкирт болып шыққан, мешиттеги оқыуды тамамлағаннан кейин бала оқытып аұыллық мектептерде устазлық еткен»²⁰¹—дейди Узақ аға. Узақ ағаның хәм басқа да бир қатар адамлардың айтыуына қарағанда Әбдиқәдир жаслайынан устазларынан жақсы тәлим-тәрбия алып, ҳадал нийетли, бир сөзли, киши пейил болып өскен. Ол өтирик-өсек айтқанларды, кишиге пәнт берип киши хәқысын жегенлерди, нақақтан биреуге азап бергенлерди, жалатайлық, хийлекерлик пенен исин питиргенлерди жек көрген.

Хадаллықты, адамгершиликти, әдеп-икрамлылықты, ата-ана, туұысқан-туұғанларға, жасы үлкен, жасы кишилерге болған меҳриманлықты жоқары бахалау, оларды өз минез-құлқында, жүрис-турысында тутуу, басқалардан да соларды талап етиу бул Әбдиқәдирдин бойына, қәбилетине синген ең жақсы қәсийетлердин бири болған. Әбдиқәдирди таныйтуғын, билетуғын, ол туұралы ғаррылардан көп әңгимелерди еситкен адамлардың бизге жазғызған мағлыұматларына қарағанда Әбдиқәдир Бекимбет улы күтә мәдениятлы, диншил адам болған, дин көрсетпелерин булжытпай орынла-

²⁰¹ Узақ Раметуллаевтың жазғызған мағлыұматы. Бул киши 1910-жылы туұылған. Мағлыұматты 1993-жылы жаздырды. Өзи Шымбай қаласы, К. Айымбетов көшесинде турады. Дәптер №1, Автордың үй архивинде сақлаулы.

ған, хәттеки кенес хукиметинин динге қарсы сиясатының күшейип турған жылларында да ол бес уақыт намазын оқыуын, ораза тутууын тоқтатпаған, жеке мәпин гөзлеп, дин қағыйдаларын биле-тура бузғанларды әшкаралаған, оларға адамгершиликли болыуға мәсләхәт берип турған.²⁰² Соның ушын да Әйимбет ийшан мешитин питирип ауыллық мектептерде бала оқытқанда ол балаларға бар интасы, ықласы менен дарс берген, оларды өнер-билимге үйреткен, өйткені ең жоқары адамгершилик қәсийетлерди өз бойына сиңириудин бир жағы инсанның сауатлы, билимли болыуына байланыслы деп түсинген. Сонлықтан да

«Алымлық қашады кітап ашпаса,
Шыққан күн батады шугла шашпаса,
Көкке уша кыйынлықтан қашпаса,
Билимдилер қатарынан зор болар»²⁰³—

деп халықты, әсиресе жас әуладты сауатлы, билимли болыуға шақырады.

Ал талабаларға ықлас кеуили менен сабақ бермей, соның нәтийжесинде шәкиртлерин сауатсыз қалдырып жүрген гейпара устазларды қатты сынға алады, ондай устазды «устаз» деп санауға арзымайтуғынлығын ескертеди.

Сүйикли шайырымыздың бундай пикирлери бүгинги күн талапларына толық жууап береді хәм олар елеге шекем өз әхмийетин жоғалтқан жоқ, мәңги жоғалтпайды да. Әйимбет ийшанның мешитин питирип шығып мектепте устазлық етсе де Әбдиқәдир Бекимбет улы әкеси сыяқлы жарлы жасады. Бир жағы усы жарлылығына байланыслы басқа жақларға, басқа елдерге барып бала оқытып, мектеп молла турып напақа табыу нийетинде хәм басқа да айырым себеплер менен Әбдиқәдир шайыр Петро-Александровск қаласында, Хорезм елатында, Сырдарья бойларындағы қазақлар арасында болып, ол жақларда қол ушынан талап ислейди, бала оқытады,²⁰⁴ жергиликли халықлардың турмы-

²⁰² Халық аузынан жазып алынған информациялық материалдар. Дәптер №1. Қол жазба автордың үй архивинде сақлаулы.

²⁰³ Халық шайырлары, 109-бет.

²⁰⁴ Ә. Әлеуов. Қарақалпақстанда тәлим-тәрбиялық ойлардың қәлиплесуін хәм рауажланыуы. Нөкис, «Билим» баспасы, 1993, 406-бет.

сы, салт-санасы, үрип-әдетлери менен танысады. 1910-жылдан баслап Әбдиқәдир молла алысқа сапар шықпай Шымбай қаласында, Шымбай дөгерегинде жасайды, Қызкеткен қазыуының, Қаттағардан кеткен жыққынды байлаудың, 1916-жылы урыс арты жұмысқа (мәрдиқарға) патша хукиметинин Орта Азия халықларынан адам алыуының, усының ақыбетинен Қарақалпақстанда халық көтерилислеринин пайда болғанлығының тиригууасы болды.

Мине, ауыллық мектептерде, Әйимбет ийшанның атақлы мешитинде оқып тыянақлы билим алыуы, өзінше көплеген кітаптар оқып сауатын бурынғыдан да бетер тереңлетиуі, бала оқытып устазлық етиуі, бираз жыллар көп жерлерди аралап өз халқының ғана емес басқа да бир қанша халықлардың өмири, турмысы менен жақыннан танысуы, өз елиндеги, басқа да жерлерде болып өткен тарийхий уақыяларды көриуі, көрмегенлери болса олар тууралы көрген-билгенлерден еситиуі Әбдиқәдирдин мектепте, мешитте оқып жүргенде-ақ сезиле баслаған тәбийий шайырлық талантының өсип-рауажланыуына, сиясий, дүнья таныу түсингинин қәлиплесуине, атақлы шайыр болып жетилисиуине себеп болды.

Әбдиқәдир Бекимбет улы Қарақалпақстанда Кенес хукиметинин орнауын қууаныш пенен қарсы алды. Кенес хукиметине шайырдың бундай көз-қараста болыуы заңлы да еді. Өйткені бурынғы жәмийеттин орнын таза жәмийет ийелегенде бул жәмийеттин унамлы, жақсы, улыуа халық мәпине сәйкес келетуғын тәреплеринин көп болатуғынлығы тәбийий нәрсе. Сол сыяқлы Кенес хукиметинин де улыуа халық мәпин қорғайтуғын жақсы тәреплери көп болды, яғнай таза хукимет Қарақалпақстанда европалық типтеги мектептер ашты, жетим балалар, мүгедеклер үйлерин шөлкемлестирди, хәммени жұмыс пенен тәмийинлеуге, халықлар арасындағы дослықты беккемлеуге, жарлыларды ашлықтың азабынан қутқарыуға хәрекет етти, сауатсызлықты сапластыруу сиясатын жүргизди хәм т. б. Мине, таза хукиметтин усындай ишки хәм сыртқы сиясатларының, заңының, ис-хәрекетлеринин унамлы тәреплери Әбдиқәдир шайырды қууандырды, ол жаңа хукиметтин Қарақалпақстанда орнауын қууанышлы се-

зим менен қарсы алды. Сонлықтан да ол Кеңес хуки-
мети дәуірінде де бір қанша шығармалар дәретти.

Көплеген жалынлы шығармалары менен халқына
хадал хызмет еткен атақлы шайыр Әбдиқәдир Беким-
бет улы 1930-жылы 70 жасында қайтыс болды. Оның
өзи өлгени менен артында өлмес әдебий мийрасы қал-
ды. Ал усы әдебий мийрасы жыллар артынан жыллар
өткен сайын оның атын пүткил республика халқына
белгили етпек те хэм оның исимин мәңгилестирмекте.
Сонлықтан да Әбдиқәдирдің әдебий мийрасын еле де
тереңирек, кеңирек үйрениўди, изертлеўди азаматлық
ұазыйпамыз деп түсинемиз.

ӘБДИҚӘДИР ШЫҒАРМАЛАРЫНДА МИЙНЕТКЕШ ХАЛЫҚ ТҮРМЫСЫНЫҢ СҮҮРЕТЛЕНИҮИ

Кеңес хукиметине шекемги қарақалпақ шайырлары
шығармаларының басым көпшилигинде мийнеткеш ха-
лық турмысы жырланады. Бул бир жағынан заңлы да.
Өйткени ол шайырлардың барлығы дерлик жарлы хо-
жалықларда туўылып өсип, кәмалға келгеннен кейин
өзлери де гедейлик турмыс кеширген. Сонлықтан да
олар улыўма мийнеткеш халық пенен тығыз байланыс-
та болған хэм халық мәпин өзиниң жекке мәпинен
жоқары қойған. Әбдиқәдир шайыр туўралы да тап усы
пикирди айтыўға болады.

Хәр-бир шайырдың шығарма дәретиўде өмирден
керекли ўақыяларды таңлаўы хэм көркем сүўретлеўи
оның билим дәрежеси, өмир тәжирийбеси, ой-сезими-
ниң, дуньятаныў түсинигиниң қандай екенлиги менен
тығыз байланыссы. Сол сыяқлы жоқарыда биз Әбди-
қәдир өмир баянын жазғанда оның ең жоқары адам-
гершилик қәсийетлерге ийе, хадал мийнети менен күн
көриўди алдына мақсет етип қойғанлығын ескерткен
едик. Өмириниң ең соңғы демине шекем шайыр усы
мақсетинен тайған жоқ. Сонлықтан да ол кисини ал-
дап пәнт бергенлерге, басқаның мийнети арқасында
байығанларға, парахорларға т. б. усындай жаман қы-
лыўалар, хәрекетлер менен шуғылланыўшыларға қан-
дай лаўазымда болыўынан қатты нәзер жан-тәни ме-
нен қарсы болды, оларды өз шығармаларында әшкара
лады.

«Патша тахт үстинде әдил болмаса,
«Дат»—деп келгенлердиң кеуили толмаса,
Гәрипти зарлатып, байды қолласа,
Бундай залым патша ол неге дәркар?!

Әззиниң қалынан хабар алмаса,
Сағыйраларға күнде нәзер салмаса,
Алдына барғанды күнде алдаса,
Бәдбақ, бундай басшы ол неге дәркар?!

—деп шайыр елин әдиллик пенен басқармаған, қолын-
да халық тәғдири турғанлығын, ел басшысы болыў-ел
ағасы болыў екенлигин сезбеген, өз қара басының
хәзлигине берилген айырым патшаларды, үлкен лаўа-
зымдағы әмелдарларды, жарлыларға есигинде хызмет
еттирип, бирақ тийисли мийнет хәқысын бермей зар
жылатып жүрген еки жүзли жалатай байларды қатты
сынга алып әшкара еткен.

Қарақалпақстан шараятында хәзирги заманда да,
бурынғы ўақытлары да жер қолдан суўғарылып егиле-
туғын болған. Сонлықтан да егин егилетуғын жерлерге
суў апарыў, оның ушын жап, салма, арналар қазыў
талап етилген. Техниканың жоқ дәуірінде дийқаншы-
лық пенен шуғылланатуғын ел ушын қазыў мәселеси
өмир тиришилигиниң баслы мәселелериниң бири бол-
ған хэм ис жүзинде ол аўыр мийнетти талап еткен.
Халқымыздың күн көрис өмириндеги баслы мәселелер-
диң бири болған қазыў туўралы бираз шайырларымыз
арнаўлы түрде қосықлар дәретти. Мәселен, Аннакул-
дың «Қазыўда», Әбдиқәдирдиң «Қызкеткен» қосықлары
бар. Еки шығармада да биргелки ўақыя-қазыў жұмысы
сүўретленилген. Сонлықтан да бул еки шығармадағы
ўақыяның сүўретлениўинде бир қанша уқсаслықлар да,
өзгешеликлер де гезлеседи. Уқсаслықлары соннан иба-
рат—еки шайырдың шығармаларында да қазыўға пара
берген қурғын хожалықлардан хешким бармай, тек
параға ақша тауып бере алмаған жарлы-жақыбай жи-
гитлер ғана барғанлығы, қазыў басында да тәртиптиң
әдил болмағанлығы, жарлы жигитлердиң ашлықтан,
азық-аўқаттың жетиспеўинен, жұмыстың аўырлығынан
азап-ақырет көргенлери дәл мысаллар менен тәриплен-
ген. «Қазыўда», «Қызкеткен» қосықларында биргелки
ўақыялар сүўретленгенликтен бир қанша уқсаслықлар
болғаны менен, баста ескерткенимиздей-ақ буларда
бир-биринен ажыралып турған бираз өзгешеликлер де

бар. Мәселен, «Қызкеткен» қосығының қай жылы жазылғанлығын, қазыуға неше болыстан хәм қайсы болыстардан улыуа неше мың адам (белдар) қатынастырылғанлығын, қазып питкерилген қазыудың ақыбетиниң қандай болғанлығын шайыр анық сәнелер хәм дәл дәреклер менен көрсеткен. Буған қосықтағы

«Тарийх келди отыз төртке,²⁰⁵

Қалды адамлар мийнетке...

Он бир болыс қалмай барды,

Санап белдарларын салды,

Ким келди, ким келмей қалды?

Барлық хасап тамам болды.

Сексен бес мың белдар салды,

Қызкеткеннен саға алды,

Қазған менен ақпай қалды,

Сууға гәхат заман болды» —

деген қатарлар дәлийил.

Қосықта усы қазыуға қатнастырылған гедей дийқанлардың өмир тиришилиги, турмыс-ауҳаллары Аннақул шайырдың «Қазыуда» қосығындағыға қарағанда бирқанша тереңрек сөз етилген. Егер де Аннақулдың «Қазыуда» қосығында қазыу басында болған ұақыялар сүүретленилген болса,²⁰⁶ Әбдикәдирдин «Қызкеткен» қосығында.

«Болыс буйырық қағаз жайып,

Айдағаны ақсақ, майып,

Дәулет пушык болып найып,

Бул бәринен жаман болды.

Байлар теңге менен қалды,

Бай белдағны ашқа салды,

Қууып айдап кембағалды,

Бийлер жүдә жаман болды.

Он бир болыс барды қалмай,

Қәтерейге белдар салмай,

Жарлының сөзин тыңламай,

Бир зулымлық заман болды»²⁰⁷

²⁰⁵ «Тарийх келди отыз төртке» сөзлер хижири санауы бойынша айтылған. Хәзирги жыл санауымыз бойынша бул сәне 1915—1916-жылларға туура келеди.

²⁰⁶ Халық шайырлары... 111—113-бетлер.

²⁰⁷ Сонда, 42-бет.

деп қазыуға белдар хатлау сиясатының пайда болыу дәуиринен-ақ ұақыяның шийеленисе баслауы көркем сүүретленилген. Келтирген мысалымыздан қазыуға барыуға болыс, бийлерге пара бере алмаған жарлылар ғана хатланып дизимге алынғанлығы көринип тур. Қосықты толық оқып шықсақ 85 мың белдарды жыйнау үшін болыс, бий, хәмелдарлардың тек жер егип жүрген дийқанларды ғана емес көлде ау, қаза, қармақ салып, асымлық балық услап күнин зорға көрип жүрген балықшыларды да, өз хәнери арқасында тамақ асырап жүрген көрикши, темирши, етикши хәттеки дүзде мал бағып жүрген шопанларды да «суу ишесе!»—деген бәне менен зорлап қазыуға айдап әкелгенлиги менен танысамыз. Егерде усы 192 қатарлық «Қызкеткен» қосығының дәслепки шуумақларында қазыуға белдар алыу жағдайлары сүүретленилген болса, қосықтың соңғы шуумақларында қазыу басындағы ауҳаллар дәл мысаллар менен көркем сүүретленилген. Мәселен,

«Қарны қабысып қаны қашқан,

Нешше адамлар өлди аштан,

Тасты аударып таслықтан,

Бир гөристан заман болды.

Күни-түни қазыу қазып,

Жейтуғын жок жүрек сазып,

Алпан семиз кетти азып,

Турмыс қысқан заман болды.

Ауылда да жок хәм азық,

Жарлы болғаның деп жазық,

Ким қыйт етсе қақты қазық,

Басы байлы заман болды»—

деген қатарларда жоқ болғанлықтан үйлеринен оңды азық алып келе алмаған жарлылардың қазыу басында ашықтан әбден хәлсирегенликлери, албырағанлықлары, сонда да олардың үйлерине қайтарылмағанлықлары, гейбиреулериниң хәттеки аштан өлгенликлери анық тәрипленген хәм бул хәр-бир оқыушыда дерлик қазыушыларға деген аяныш сезимин оятқан. Қазыуға келген белдарлардың өз қурал-сайманлары, азығы менен келетуғынлығы шәрт болғанлықтан көплеген қазыушылар үйиндеги бар улықпанын алып шығып нәтийжеде қатын, бала-шағаларының жеуіге нан, ишиуіге тамақ таппай тентиреп посып кетиуіне себепши бол-

ғанлығы, біраз қазыұшылардың тек өзлери ғана қыйыншылық, аш-аптадалыққа ушырап қоймастан сол аш-аптадалықтың себебинен ауылындағы қатын, бала-шағаларынан да айырылып қалғанлығы қосықта анық айтылған.

Қосықтың айырым шуұмақларында Қызкеткен қазыұшына 85 мың адам қатнастырылғаны менен олардың ишинен біраз мындайы ақсақ, майып, ауырыу, сырқаулы хәм азықсыз келген адамлар болғанлықтан, оның үстине қазыұ басындағы хәмелдарлардан өзинин жекке қара басының ғамын, байыуын ойлаушылар да аз болмағанлықтан арнаның бир жерлери ой болса, бир жерлери дөң болып қазылып «питти» деген арнадан дурыслап суу ақпай, аққан суу да Соршаға жетпей пркилип қалып жарлы бийшаралардың егин еге алмай қалыуларына, елде ашлық болыуына себеп болғанлығы баянланған. Шайырдың бул пикирлери қосықтың

«Биразлар шығып ортаға,
Сағаны ашты жортаға,
Сууы жетпеди Соршаға²⁰⁸
Баяғыдан жаман болды.

Арпа, жазлықты себе алмай,
Арба қосып жеге алмай,
Ел азды егин еге алмай,
Посқыншылық заман болды.

Үйлери де калды қаңырап,
Мал жоқ бірақ қалған маңырап,
Аш адамлап көшкен аңырап,
Барар жер жоқ сарсаң болды»¹⁴—

деген қатарларында билдирилген. Қосықтың мазмұнына сер салсаң Қызкеткен қазыұшының барлық ауырмаңлықлары тек кәмбағаллардың мойнына жүкленгенлиги, қазыұдың ауыр-азаплары тек кәмбағаллардың ғана шеккенлиги мәлим болып тұр.

Мийнеткеш халықтың мунын мунлау шайырдың басқа да бир қатар шығармаларында гезлеседи. Мәселен, «Қатты ағардан жыққын кетти» деген қосығында Қаттыағардан кеткен жыққынды байлаудың да ауыр

азапларының мийнеткеш халық мойнына шөккенлигин шайыр.

«Аш халықлар арқаланып,
Ақсақ, майып иши жанып,
Тууған қатын баласын таңып,
Қайшы шабыуға келген екен.

«Соқпақ сол ғой» деп ентелеп,
Қыйсық жолларды төтелеп,
Соқырды саулар жетелеп,
Қаттыағарға келген екен.

Қалмай елге кыз-қатынлар,
Тоғайдан алып отынлар,
Қара буұраны қылып мунар,
Қаттыағарға басқан екен¹⁰⁹ —

деген қосық қатарларында ескерткен. Келтирген мысалымыздан Қаттыағардың жыққынын байлауға тек ер азаматтар ғана емес, ғаррылар да, соқырлар да, кемпирлер де, балалы қатынлар да, қыз-келиншектер де қатнасып қолларынан келген жұмысларын ислегенликлерин көреміз. Қосығында Қаттыағар жыққынын байлаудың күтә ауыр болғанлығын, оны байлауға басшылық еткен, басшылық етиуи тийис болыс, арық ақсақал, бийлердин хак кеуили, жан-тәни менен хадальй жұмыс ислемегенликлерин, олардың айырымларының усындай халық басына күн тууып тұрғанда көкнар ишип хәзликке қашып үйлеринде жатқанлығын шайыр дурыс сүүретлеген.

Минне, «Қызкеткен, «Қаттыағардан жыққын кетти» шығармаларынан алынған мысаллардан Әбдиқәдир шайырдың мийнеткеш жарлы халықтың мунын мунлап, жырын жырлаған, халыққа хадал хызмет етиуди өзиниң азаматлық ұазыйпам деп түсинген сыншыл шайыр екенлигин толық уғамыз.

ӘБДИҚӘДИР ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ФАЛСАФАЛЫҚ ОЙЛАР

Бердақ, Әжинияз шығармаларын оқып отырсақ олардағы терең фалсафалық ойлар менен танысамыз.

¹⁰⁹ Халық шайырлары., 118-бет.

²⁰⁸ «Сорша» — бул әллийешилик, жердің аты.

Усындай фалсафалық ой түсиниклерди биз Әбдикәдир шығармаларынан да көп ушыратамыз. Мысалға оның «Бай менен жарлы айтысы»—деген қосығын алайық. Әлбетте, турмыста бай менен жарлы Әбдикәдир алдында бір бирине сорау, жууап берип айтыспаған. Бундай айтыс шайырдың фалсафалық ой-сезиминен дөреген.

—«Бай аға, илтмас әйлейин сизден, Бийпәм дийин, тийне әйлемең бизден, Бай менен гедалық бинадур неден, Билермисен, бул гедаға бер хабар?!»—

деп берген гедейдің сорауына

—«Хабарымды тыңлан, пәм еткіл геда, Бизди бай, сизди геда әйлеген қуда, Байлар менен бір хызметти ет әда, Берер алла яки бермес шул хабар»—

—деп жууап қайтарған бай. Бирақ байдың қайтарған жууабына қанаатланбаған гедей

—«Сизге берсе, бизге неге бермейди, Гәрибиу—сәгирди яшын көрмейди, Бизлерди көрмейин, сизлерди көрди, Гәп мәниси несе? Аннан хабар бер»—

деп тағы да сорау береді гедей. Бұған бай мынандай деп жууап қайтарған:

«Хабарлар әйлейин, шүкир етпейсиз, Садақа, қайырны көплеп бермейсиз, Етерсизіу, бәлкі жәнли етмейсиз, Нақайырды қуда сүймес, шул хабар»²¹⁰

Келтирилген мысаллардан гедей менен байдың хәр қайсысында хәр қыйлы түсиник бар екенлигин көрип отырмыз. Гедейде тек гедей болғанлығына налынуу, «маған қудай да, бай да хеш нәрсе бермеді»—деген өкпе бар. Ал байдың сөзлеринен «сен аянбай ықлас кеуилиң менен жумыс исле, мийнет ет, есабын тауып байы, яғнай көзин билип жумыс ислесең, мийнет етсең, бирди еки етиуге умтылсаң қудай да саған қарасады,

²¹⁰ Халық шайырлары... 120-бет.

байысаң, егер истин көзин билмесең, мийнет етпесең, бирди еки қылыуға умтылмасаң, әлбетте, қудай да саған хеш нәрсе бермейди»—деген түсиникти байқаймыз.

Шынында халықта «Талаплы ерге нур жауар», «Мийнет етсең еринбей, тояды қарның тиленбей», «Мийнеттин түби рәхәт», «Мийнет еткен адам қудайға да жағады»—деген нақыл-мақаллар бар. Байдың гедейге қайтарған жууабының мәниси (идеясы) бүгинги күнги ис билерменлерге қойылатуғын жәмийетлик сиясаттың талаптары менен үнлес. Бул жерде Әбдикәдир шайырдың фалсафасы соннан ибарат, «гедеймен, маған қудай да, бай да хеш нәрсе бермейди»—деп қур өкпелеудің кереги жоқ, хешким хешкимге себепсиз хеш нәрсе бермейди, «қудайдың айдап жүрген малы жоқ, биреуден алып биреуге береді»—дегендей-ақ тек өзін ушын истин көзин тауып ислеуин, мийнет етуин, исбилермен болыуың керек, сонда ғана қурғынласыуың, байыуың мүмкин, бирақ байлығыңды өли дунья сыпатында хәрекетсиз сақлама, хәрекетке келтир, табысыңнан закат та берип тур, гәрин-қәсер, жетим-жесир, майыпларға қәуендерлик етип қарас»—деген мәнини аңлатады.

Әбдикәдирдің фалсафалық ойлары оның басқа да шығармаларында терең берилген. Мысалға «Мегзер» қосығын алайық. Бунда шайыр

«Шул дуньяда бирдей муңсыз бай болса, Ийшан, болыс яки белли бий болса, Әлем хыраж, төрт түлиги сай болса, Дозақма, бейишме, қайсыға мегзер?»²¹¹

деп о дуньядағы бейиш пенен дозақтың бар екенлигин бийкарламай сондай дәрежедеги бейиш пенен дозақтың усы тиришилик дуньясында да барлығын, яғнай ұайым-қайғысыз, дунья-малы, ишим-жеми мол, «төрт жағы қубла болып, «демине нан писип» турған адамдар бу дуньяның бейишинде, ал жерине нан таппай бәрхәма күн көристин қайғы-ұайымында, ауыр азапта жүргенлер бул дуньяның дозағында жасайды»—деген түсиникти билдирген. Сонлықтан да ол бул қосығын

²¹¹ Халық шайырлары... 110-бет.

«Бейнш байды, дозақ жарлыны көрди,
Бирадарлар, шул гәп туураға мегзер»—

деген қатарлар менен тамамлаған.

Бул еки қатарды шайыр «Мегзер» қосығында айтылған фалсафалық ойларының жууғағы, бәнтбасары, дәл мысалы ретінде келтірген.

Әбдиқәдир байларды тек бай болғаны үшін ғана жаман, ал жарлыларды тек жарлы болғаны үшін ғана жақсы деп түсінбеген. Ол байлардың да, жарлылардың да арасында жақсылардың да, жаманлардың да болатуғынлығын жақсы билген. Сонлықтан да ол

«Патша тахт үстінде әдил болмаса,
«Дат»—деп келгенлердің кеуіли төлмаса,
Ғәрипти зарлатып, байды қолласа,
Бундай залым патша ол негедәркар?
Сыйырлары атауларға сыймаса,
Жауұхар алтынлардың бәрін жыйнаса,
Ғәриптерге бір тислем нан қыймаса,
Бундай бай-бәтшалық ол неге дәркар?»

(Ол неге дәркар?)»

«Халқынан ғарғыссыз, қайырсыз ханнан,
Малына мийиримли шопан жақсыды,
Елинен айрылған биіуі, болыстан,
Бирин бири сүйген гедей жақсыды.

Елин аямастан тонағанлардан,
Ғарамнан мал-дүнья жыйнағанлардан,
Жұрттан өзін артық санағанлардан,
Үйін қорған тұрған көпек жақсыды»—

(«Жақсыды»)

деп тек әдилсиз патшаларды, ғарамнан дүнья жыйнаған, жалланба дийханларының мийнет жақысын бермеген, қайыр сақауатсыз байларды, халыққа зулымлығын өткерген хәмелдарларды, нәпсиси үшін дин қағыйдаларын биле тура бузған уламаларды ғана әшқара еткен. Сонлықтан да

«Пуқараға бейим, мийрим-шәпатлы,
Бир-бирине бағлы иззет-хұрметли,
Мейли ол болсынуу қайсы миллети,
Пуқарасы менен болар ер керек.

Дуйым пуқараны ертсе ізине,
Хәрбир инсан уйысқандек сөзине,
Досыу-душпаныны анықлап көрсе,
Шуныидек ақыллы дана шәр керек.

Көз яшлы мухмийинди көрип шад етсе,
Белди беккем, көзди шамшырақ етсе,
Ғәриптерге қара түнди күн етсе,
Ел қәдирин билгендей мехрибаң керек»—

деп Әбдиқәдир халық қәдирин билиуши, халық ғамын ойлаушы, хақ нийетли ел басшыларының болыуын тиледи, яғний оның фалсафасынан ел, халықты басқаруу үшін сол елди, халықты шын жүреги менен сүйген, халыққа хызмет етиуді әдиули ұазыйпам деп түсінген ақыллы, тәжирийбели, келешекти ойлай билетуғын ер жүрек дана болыуы керек, сонда ғана ол елди, халықты жақсы, дұрыс басқара алады деген ойларын уғамыз. Шайырдың бул ойлары бүгинги күнге шекем өз әхмийетин жоғалтқан жоқ, келешекте де жоғалтпайтуғынлығына ийманымыз кәмил.

ӘБДИҚӘДИР ШЫҒАРМАЛАРЫНДА АДАМҒЕРШИЛИК, БИЛИМ ХАҚҚЫНДА АЙТЫЛҒАН ОЙЛАР

Адамгершилик хаққында әйем заманлардан берли сөз болып киятыр хәм келешекте де сөз бола береді. Усы мәселелер бойынша Әбдиқәдир де өз пикирлерин айтқан. Әбдиқәдир түсинигинде ең жоқарғы адамгершилик қәснийетлер—булар биреуіге биреудің жазықсыздан азап бермеуі, биреуді биреудің алдамауы, биреудің жақысын биреуі жемеуі, жетим-жесир, ғәрип-қәсерге қәуендерлик етиуі, мийнет етиуге жарамлы хәрбир инсанның өзиниң хадал мийнетинен табыс табуы, сол тапқан табысынан оның үсир, питир, закат берип тұрыуы, қудайға хақ кеуіли менен құлшылық етиуі, аманатқа қыянет етпеуі, үлкенди сыйлау, қанаатшыл, үәдеге, мухаббатқа садық болыу, ғарам-хадалдың парқын айыра билиуі, ашыуды ақылға жеңдириуі хәм т. б. усы сыяқлылар.

«Әззиниң ҳалынан хабар алмаса,
Сағыйраларға күнде нәзер салмаса,
Алдына барғанды күнде алдаса,
Бәдбақ, бундай басшы ол неге дәркар?»

Қәстелердің кеулиі сорап келмесе,
Бала-шағасының қалын билмесе.
Барын жоқ деп хешкимге ұғж бермесе,
Дүнья кәнізлери ол неге дәркар?»

(«Ол неге дәркар?»)

«Көзи яшлы мухминди көрип шад етсе,
Белди беккем, көзди шамшырақ етсе,
Ғәриплерге қара түнди күн етсе,
Ел қәдирин билгендей меҳрибан керек»

(«Керек»)

«Сала қулаш халақаны таслаған,
Нәпсиқәулық сум қыялға баслаған,
Қайыры жоқ тек те хаса услаған,
Бундай пирден қара дийқан жақсыды»—

(«Жақсыды»)

дейди шайыр. Бул келтирилген мысалларда ең жоқары адамгершилик қәсийетлердің қаншама-қанша түрлери айтылған десеңши?! Бунда биз жоқарыда атап көрсеткен ең жоқары адамгершилик қәсийеттің барлығы дерлик бар. Әбдиқәдир тәриплеген ең жоқары адамгершилик қәсийетлердің түрлери мусулманлардың қәсийетли китабы қуранда хәм хәдисет ұағызланған ең жоқары адамгершилик қәсийетлердің түрлери менен үйлес болып келеди.

Әбдиқәдир шайыр оқыу-билим жөнинде де күтә жақсы пикирлерди айтқан адам.

«Дана болсаң надан менен таласпа,
Әбдиқәдир ақмақларды аласла,
Билгир, әдил жигит болсаң жол басла,
Билимлинің етер иси сол болар»—

деп ол билимли адамның дана, искер, ақыллы, парасатлы болатуғынлығын, оның усы билимливиги арқасында ел, халық басқара алатуғынлығын ескертеди. Әбдиқәдир шәкирттің тыянақлы, терең билим алыуын нәсихатлайды. Оның ушын ол устаздың өзи билимли, билимин бәрхә жетилистирип барыуы, шәкиртлерине қылапсыз, бар ықлас кеуили менен билим бериуи керек деген пикирлерди билдирген.

Әбдиқәдирде бундай пикирлердің болғанлығы оның

«Алымлар хор болар халықты алдаса»...
«Алымлық қашады, китап ашпаса»...²¹²—

деген қосық қатарларынан да байқаймыз.

Халқымызда «Мийӯеси көп болған сайын ағаштың шақалары төмен ийилгиш келеди»—деген мақал бар. Сол айтылғандай-ақ Әбдиқәдирдің түсинигинше билимли устаз күтә әлпайым, әпиуайы болыуы керек. Сонлықтан да ол

«Сизден үйренбей-ақ хеште бир хәрип,
Халық алында устаз деймен мен ғәрип»
«Қалаларда ахун болған улама,
Билимли адам шыррайыуға болама?!»²¹³

—деп устаздың «устаз»—деген хұрметли атаққа тұрарлық болыуын талап етеди хәм билимли устаздың небарынша кишипейил болыуының керек екенлигин ескертеди.

«Әлбиу—әлип болар билим,
Бир яқшы сөз десе устаз,
Хөнер-билим ургәтсе ким,
Сол болардур бизге устаз,
Қашма-қашма болып надан,
Устаз айтса ургән мудам,
Надандықта қалған жаман,
Ким ургәтсе болар устаз»²¹⁴—

—деп шайыр билимли, хәк нийетли устаздың хәр бир сөзи шәкиртлер ушын өнеге, үлги, тәлим-тәрбия, ондай устазды хұрметлеу, пир тутыу керек деп есаплайды. Әбдиқәдирдің оқыу, билим жөнинде айтқан бул пикирлери елеге шекем өз әхмийетин жоғалтқан жоқ хәм бүгинги күн талапларына толық жууап берип тұр. Сонлықтан да адамгершиликтің ең жоқары жақсы қәсийетлери, оқыу, өнер, билим хәққында айтқан Әбдиқәдирдің пикирлериниң бүгинги жәмийетлик турмысымыз ушын әхмийети оғада зор деп билемиз.

²¹² Халық шайырлары... 109-бет.

²¹³ Халық шайырлары... 127-бет.

²¹⁴ Сонда, 128-бет.

ӘБДИҚӘДИРДИҢ ШЫҒАРМА ДӨРЕТИУДЕГИ ШЕБЕРЛІК УСЫЛЛАРЫ

Хәр-бир шайырдың шығарма дөретиүде өзіншелік нешше түрлі шеберлік усыллары болады. Шеберлік усыл менен жазылмаған шығарманың өмири келте болады, ол оқыушының ықласын өзине тартпайды, оқыушыны жалықтырады, сонлықтан да бундай шығарма узақ ўақыт ядта сақланбайды, тез умытылады. Әсири-миздин басында, сондай-ақ өткен әсирлерде жасаған шайырымыздың бизге жеткен хәр-бир шығармасының жазылыуында, дөретиінде авторға тән шеберлік усыл-лардың болғанлығы сөзсиз. Ол қандай шеберлік усыл-лар, мине, бизиң ўазыйпамыз оларды сол шығармадан таба билиу хэм анықлай билиу.

Биринши нәубетте Әбдиқәдирдин дөретиушилик ше-берлиги соннан ибарат деп түсинемиз, ол өмирдеги, тур-мыстағы ең баслы мәселелерди, ўақыяларды таңлап сөз етеди, оларды анаў ямаса мынаў шығармасының өзеге, арқауы етеди. Мәселен, оның хэмме шығармаларында келтирилген мәселелердин өмиршең мәселелер, сөз бол-ған ўақыялардың турмыста болып өткен ең баслы ўа-қыялар екенлигин көремиз.

Әбдиқәдир айырым шығармаларын жазғанда ямаса аўызша дөреткенде оқыушыға өз атынан риториялық сораў бере отырып, сол берилген сораўдың шешимин өзи таўып отырады. Мәселен оның

«Патша тахт үстинде әдил болмаса,
Дат деп келгенлердин кеўили толмаса,
Ғәрипти зарлатып байды қолласа,
Бундай залым патша ол неге дәркар?!»—

деп оқыушысына қойған сораўының өзинен-ақ усы со-раўға жуўап қайтарыулы турғанлығын аңғарамыз. Өйт-кени, егерде шуўмақта көрсетилгеніндей-ақ ҳақ болса да жарлыны гиналап байды қоллайтуғын, арза етиўши-лердин арзасын дұрыс шешпейтуғын, елди, халықты әдиллик пенен басқармайтуғын залым патшаның кереги жоқ болса, демек, буннан ел, халықты басқаратуғын патша, хан әдалатлы, ақыллы, обал-саўапты билетуғын адамгершиликли, пухарасын өз перзентиндей сүйетуғын ғамхоршы болыуы керек деген түсиниң шығып тур. Мине, бир шуўмақтың өзінде өмирге байланыслы сораў да қойылып тур хэм ол сораўдың жуўабы да қайтары-

лып тур. Мине, бир шуўмақтың өзінде хэм сораў қойы-лыуы хэм сол сораўға жуўап қайтарылыуы—бул ша-йырдың көтерген мәселесин шешуідеги өзіншелік ше-берлік усылы. Тап усындай шеберлік усылды биз усы «Ол неге дәркар?» қосығының басқа шуўмақларынан ғана емес «Мегзер» қосығының барлық шуўмақларынан да байқаймыз. Бизиң бул пикиримиздин дұрыслығына усы қосықтың биринши шуўмағында

«Шул дүньяда бирдей муңсыз бай болса,
Ийшан, болыс яки белли бий болса,
Әлем хыраж төрт түлиги сай болса,
Дозақма, бейишме, қайсыған мегзер?»

—деп қойылған сораўға «Әлбетте, төрт түлиги сай, «төрт жағы қубла», «демине нан писип турған» муңсыз бай, болыс, бийлер ушын бу дүнья бейиш яңлы да, ал нанын таппай, ертенги күни ўайым болып жүрген, жұмыссыз ғәрип-қасерлер ушын бу дүнья дозақ яңлы»—деген сыяқ-лы жуўап қайтарылып турғанлығы дәлийил.

Әбдиқәдирдин гейпара қосықларын оқып отырсақ олардың қосық қатарларында ашықтан-ашық сораў қойылмаған болса да ўақыяның сүүретлениуинен онда белгили бир сораў туўып турғанлығы хэм ол сораўға сол шуўмақта айтылған пикирлердин қайтарылған жуўап болып турғанлығын түсинемиз.

Мәселен шайырдың

«Дүньяға шыққан соң ашылса бахтың,
Душпаныңнан хеш ўақ сынбаса сақтың,
Ели-журтың менен хош болса ўақтың,
Ғош жигиттиң бир әрманы сол болар.

Ашықлық ышқының ўапасын көрсе,
Мерекде күлип, кеселер берсе,
Теңине қосылып шад болып жүрсе,
Бахытлы дәўранды сүрген сол болар.

Пуқараның тамақлары тоқ болса,
Бахыты ашылып қайғы-ғамы жоқ болса,
Балалары искер, жанған шоқ болса,
Халық сүйген бахытлы азамат болар»²¹⁵—

(«Болар»)

²¹⁵ Халық шайырлары. 108-109-бетлер.

деген қосық қатарларында оқыушыларға сораулар қойылмаған, бірақ, усы қосық қатарларының мазмунынан «Эрман» деген не?, «Бахыт»—деген не? Қандай дәрежеде жасаған адам өзін «эрмансызбан», «бахытлыман»—деп айта алады?—деген сораулардың берилип турғанлығы сезиледи хәм ол сорауларға қайтарылған жууапты оқыушы сол қатарлардың өзнен таба алады. Мине, бул да уақыяны анық етип сүүретлеуінде, мәселени шешиуінде Әбдиқәдир қолланған шеберлик усыл.

Әбдиқәдир бир затты сүүретлеу арқалы екінши бир заттын ямаса турмыс тиришилигиниң сырын ашады. Мәселен, Қызкеткен арнасын қазыуға таярлық жұмыстарын сүүретлеу арқалы ол жәмийеттеги заңсызлықтың, гейпара хәмелдарлардың паракорлығын, өз жекке мәпин халықлық мәптен артық санауын, гедейлердиң ауыр турмыс ауҳалын көрсете билген. Мине, бул бир затты сүүретлеу арқалы турмыслық, өмирлик әхмийети бар екінши бир заттың сырын ашыудағы Әбдиқәдир шайырдың шеберлик усылы екенлиги анық. Болмаса мысалға шайырдың «Жигирма беш»²¹⁶ атлы қосығын алайық. Бул қосықта адам өмириниң белгили бир жас мөлшери сөз етилген. Бірақ шайыр усы белгили бир жас мөлшерди сүүретлеу арқалы адам бойындағы күш-қууаттың ең толысып турған шағын, адамның минез-құлқындағы, қасийетиндеги тәуекелшилик, көбинесе хеш нәрседен сескенбейтуғын батыллық гезин ашып берген. Мәселен, усы қосығында

«Жигирма беш алғыр лашын,
Парқ әйлемей дағы дашын,
Қорғап қалмай ялғыз башын,
Елин қорыр жигирма беш.

Бул яш белли бир гүлистан,
Арзыр арнап язса дөстаң,
Болса да қандай зимнестан,
Қуп атқарар жигирма беш»—

деп шайыр жигирма бес жасқа келген адамның бойында, ишки сезиминде, қыймыл-хәрекетинде болатуғын тәбийий өзгерислерди көрсеткен. Мине, бул да Әбдиқәдирдиң бир затты сүүретлеу арқалы екінши бир зат-

тың қыры менен сырын анықлаудағы шеберлик усылы. Әбдиқәдир шайырдың шеберлик усыллары тууралы бундай хәм буннан басқаша да мысалларды көппеп келтириуимизге болады.

ӘБДИҚӘДИР ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ПАЙДАЛАНЫЛҒАН АҰЫЗЕКИ ХАЛЫҚ ДӨРЕТПЕЛЕРИ МАТЕРИАЛЛАРЫ

XVIII — XIX әсирлерде хәм XX әсирдиң бас гезинде жасаған қарақалпақ шайырларының хәммеси дерлик, солардың бири сыпатында Әбдиқәдир шайыр да, өз шығармаларын дөретиде аұзыеки халық дөретпелери материалларынан азлы-көпли дәрежеде пайдаланған. Мәселен, аұзыеки халық дөретпелеринде бир затты екінши затқа теңеп сүүретлегенде сол сөз етип отырған затын ямаса оның әхмийетин шамадан тыс улғайтып көрсетиу көбирек ушырасады. Аұзыеки халық дөретпелеринде жийи қолланылатуғын усы усылдан Әбдиқәдир шайыр да өз шығармаларында жийи пайдаланған. Бірақ аұзыеки халық дөретпелериниң бундай усылдан Әбдиқәдир көбинесе хаял-қызлар бейнесин жасауда пайдаланып отырған. Мәселен, «Екен» атлы қосығында шайыр Қосымбет деген супының Зийба исимли қызының көркем бейнесин жасау ушын оның бетиниң ақлығын он төртине тууған айдын, биринши жауған ақша қардың ақлығына теңеген. Әлбетте, қандай сулыу қыз болса да оның бетиниң ақлығы хеш уақытта да он төрт кешесинде тууылған айдын ямаса ақша қардың ақлығындай болмайды. Бул тек аұзыеки халық дөретпелеринде қыялай бейнелерди жасауда қолланылатуғын теңеулер. Усы фольклорлық теңеулерди қолланыу арқалы аұыллас нәуше қыздың жүзиниң ақлығына, сулылығына, келискен келбетине оқыушының нәзерин айрықша аударыуы Әбдиқәдир мақсет еткен хәм ол усы мақсетине жете алған.

Аұзыеки халық дөретпелеринде турпаты үлкен затты турпаты күтә кишкене затқа теңеу усылы да жийи ушырасып отырады. Аұзыеки халық дөретпелери материалларында жийи қолланылатуғын усы усылдан да Әбдиқәдир шайыр өз шығармаларында пайдаланған. Бундай теңеуди ол көбинесе қызлардың сырт келбетин, мүсиниң көркем сүүретлеуде қолланған. Мәселен, усы «Екен» қосығында Зийбаның сырт келбетин, оне бойын

²¹⁶ Халық шайырлары... 129-130-бетлер.

тәриплеуде шайыр «Мисли әдиптек қаўметин» — деген қатарды келтирип бунда ол қахарманының тулғасын, тула бойын (қәдди қаўметин) араб алфавитиниң биринши ҳәриби әлипке (алиф — I) тенеген. Әлип (алиф) ҳәриби араб алфавитинде тик бир сызықты (I) билдиреди. Демек, шайыр қыздың тулғасын, сырт көринисин сүүретлеу ушын аўызеки халық дәрәтпелери материалларынан пайдаланып турпаты үлкен затты турпаты күтә киши затқа тенегенде ол тенеўди қалай болса солай емес ең керекли, утымлы, зәрүрли жеринде пайдалана билген хәм сол арқалы сүүретлеп отырған қахарманын келбети келискен шырайлы, сулыў етип көрсете алған. Өйткени, Зийбаның сырт келбетин, қәдди қаўметин тик бир сызықтан ибарат болған арабтың, әлип (алиф) ҳәрипине тенеў отырып, ол қыздың тик, узын бойлы, минсиз, келбети келискенлигинен түсник берип тур. Демек, аўызеки халық дәрәтпелеринде жиий қолланылатуғын тенеўлерди шайырдың күтә зәрүрли, утымлы жерлерде, яғный сүүретлеп отырған бейнесиниң көркемлик сыпатын арттырып көрсетиў мақсетинде пайдаланғанын көрип отырмыз. Аўызеки халық дәрәтпелери материалларының бир түри — нақыл, мақаллар, халықта «Түйени түги менен жутып (жутады)» — деген нақыл бар. Бул көбинесе инсапсыз, қанаатсыз паракорлардың қылығын әшкаралау ушын айтылған нақыл. Усы нақылды шайыр дин көрсетпелерин бузып нәпсиқаўлыққа берилген айырым уламаларды әшкаралау ушын азғана дәрәтиўшилиқ өзгерис пенен «Түйени түги менен жиберер асап» — деп пайдаланған. Бул нақылды қолланыў арқалы Әбдиқәдир ашкөз, инсапсыз, нәпсиқаў, тек «алсам!» — деп умтылатуғын айырым ийшанлардың жағымсыз, динге де, халыққа да жат минез-құлқын әшқара еткен. Минен буннан аўызеки халық дәрәтпелериниң қайсы түрлеринен пайдаланса да Әбдиқәдир оларды тек керекли, утымлы жерлеринде ғана пайдалана билгенлигин уғамыз.

ӘБДИҚӘДИР ШАЙЫР ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ҚОСЫҚ ҚУРЫЛЫСЫ

Кенес ҳүкимети дәўирине шекем өмир сүрген басқа да қарақалпақ шайырлары сыяқлы Әбдиқәдир шайыр да өз қосықларын сегиз хәм он бир буўынлы, олардың ҳәр-бир шуўмағын төрт қатардан ибарат етип дәрәт

кен. Шайырдың сегиз буўынлы қосықлар қатарына оның «Қызкеткен», «Қаттыағардан жыққын кетти», «Қазыўда», «Ийшаным», «Екен», «Устаз», «Суўпы», «Молла Асқар», «Неғып барар Шам шәхәрине», «Жигирма беш» атлы, ал он бир буўынлы қосықлары қатарына «Ол неге дәркар?», «Болар», «Керек», «Мегзер», «Бай менен жарлы айтысы», «Жақсыды», «Көрдим», «Устазым» атлы шығармалары жатады. Мысаллар келтирип өтейик:

«Белдар салды Тас Өзекке—8
Аш-жалаңаш өзи жекке—8
Болыс, ақсақал жемекке—8,
Қазыў сылтаў қолай болды—8

(«Қыз кеткен»)

«Суў басқыны жаман болды—8
Бийдай, арпа сабан болды—8
Бесжап, Нәўпир аман болды—8,
Басқаларын алған екен—8 хәм т. б.

(«Қаттыағардан жыққын кетти»)

Әлбетте, Әбдиқәдирдин сегиз буўынлы деп есапланылған қосықларында жети ямаса тоғыз буўынлы болып келетуғын қатарлар да табылып қалады. Лийкин, бундай қатарлар күтә аз, сийрек ушырасады. Сонлықтан да жоқарыда көрсетилген шайырдың 8 буўынлы қосықларының хәммеси дерлик сегиз буўынлы қатарлардан ибарат деп айта аламыз. Жоқарыда «он бир буўынлы қосықлары» — деп биз атаған шайырдың алты қосығында да айырым қатарлар он бир буўыннан 1-2 буўын я зият, я кем болып келеди. Бирақ, бундай я он, я он еки буўынлы қосық қатарлар шайырдың «Ол неге дәркар?», «Болар», «Керек», «Мегзер», «Бай менен жарлы айтысы», «Жақсыды» атлы шығармаларында күтә сийрек ушырасады, яғный бул қосықлардың хәмме қатарлары дерлик толығы менен 11 буўынлы болып келеди:

«Ғәрип-қәсерлерди көзи көрмесе, — 11
Журт ағасы болып жолдан жүрмесе, — 11
Сүргизбесе, өзи дәўран сүрмесе, — 11
Дыянетсиз дәўлет ол неге дәркар? — 11
Дыянатсыз дәўлет ол неге дәркар? — 11

«Журтына ким етсе зулым жәбирин, — 11
Азап берип орынлатса хәмирин, — 11
Ылайласа елдің тынық өмирин, — 11
Бунындай басшының қуны не болар? — 11

(«Болар»)

«Хәмелдарлар пухараны қыйнаса, — 11
Жерди, суұды саған көзи қыймаса, — 11,
Қабы толы, сениң қабың толмаса, — 11
Кимге бейиш, кимге дозаққа мегзер — 11 уәм т. б

(«Мегзер»)

Шайырдың барлық қосықтарының хәр-бир шуұмағында төрт қатарлар а, а, а, б уйқасығында болып келеди. Мысаллар келтирейик:

«Сыйырлары атаұларға сыймаса — а,
Гәуҳар алтындардың бәрин жыйнаса — а,
Ғәриплерге бир тислем нан қыймаса — а,
Бундай бай-бәтшелік ол неге дәркар? — б.

(«Ол неге дәркар?»)

«Жыйған-тергенинди қолынан алса — а,
Уғлы-қызың қара пулға зар болса, — а
Кийер кийим яне пана болмаса, — а
Ойлан елим, булар қайсыға мегзер» — б.

(«Мегзер»)

«Болыс буйрық қағаз жайып — а,
Айдағаны ақсақ, майып, — а
Дәулет пушық болып найып — а,
Бул бәрinnen жаман болды» — б

(«Қыз кеткен»)

«Хау қалай болды деп халлар — а,
Шыдамастан кемпир-шаллар, — а,
— «Бәрекелла, күш сал, баллар! — а
Деп нәсият берген екен — б хәм т. б.

(«Қаттыағардан жыққын кетти»)

Биз бул жерде шайырдың 8 хәм он бир буұынлы қосық қатарларынан еки-екиден мысаллар келтирдик. Әбдиқәдирдің 8, 11 буұынлы басқа да қосық қатарла-

рының хәммеси дерлик усы а, а, а, б уйқасығында болып келеди.

Әбдиқәдир шайырдың сегиз хәм он бир буұынлы қосықтарының хәр-бир шуұмағының қатарлары бир биринен парқ ететуғын еки түрли дауыс толқыны ырғағынан ибарат болып, сегиз буұынлы қатарлардың биринши хәм екнши ырғақларындағы сөзлер, улыұма алғанда төрт-төрт буұыннан құралған болса, он бир буұынлы қатарлардың биринши дауыс толқыны ырғағындағы сөзлер тийкарынан алты буұыннан, ал екнши дауыс толқыны ырғағындағы сөзлер бес буұыннан құралған болып келеди. Бирақ, шайырдың сегиз буұынлы қосық қатарларының айырымларының биринши дауыс толқыны ырғағында бес буұын, екнши дауыс толқыны ырғағында 3 буұын, ал 11 буұынлы қосық қатарларының айырымларының биринши дауыс толқыны ырғағындағы буұын сан бес, екнши дауыс толқыны ырғағындағы буұын сан алты болып та келеди. Бирақ, бундай ауытқыу өзгерислер күтә аз. Тийкарынан алғанда шайырдың сегиз буұынлы қосық қатарларының биринши хәм екнши дауыс толқыны ырғақларындағы сөзлерге төрт-төрт буұынлылық тән болса, 11 буұынлы қосық қатарларының биринши дауыс толқыны ырғағындағы сөзлер алты, екнши дауыс толқыны ырғағындағы сөзлер бес буұын болып келеди.

4 4
Турып етти//ерте талап, — 8
4 4
Ишкенлери//айран—шалап, — 8
4 4
Жас балалар//қалды жылап, — 8
4 4
Бала бағыу//жаман болды — 8,

(«Қыз кеткен»)

6 5
«Ашықлық ышқының//уапасын көрсе — 11
6 5
Мерекеде күлип//кеселер берсе — 11
6 5
Теңине қосылып//шад болып жүрсе — 11
6 5
Бахытлы дәуранды//сүрген, сол болар — 11

хәм т. б.

Жуумақлап айтқанымызда Әбдиқәдир Бекимбет улы 1860-жылы тууылып 1930-жылы қайтыс болған. Ол өз өмирінде көплеген қосықлар дәретіп өз шығармалары менен әдебиятымыздың өсип-рауажланыуына салмақлы үлесін қосқан. Оның қосықларында өмірдегі турмыс тағы баслы, күн тәртібіндегі мәселелер көтеріліп өзінің дұрыс шешімлерін тапқан. Оның қосықларының хәр-бір шууағының қатарлары тийкарынаң а, а, а, б уйқасында болып, сегіз хәм он бір бууынлы болып келеди. Әбдиқәдир Бекимбет улының шығармаларын бул изертлеу жұмыс пенен шекленип қалмай еле де тереңірек хәм кеңірек изертлеу талап етиледі. Бирақ бул келешектің иси.

ЖУУМАҚ

Аннақул шайыр тууралы биринши болып мағлыұмат берген филология илимлериниң докторы Нәжим Дәуқараев. Ол өзиниң «Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарийхы» атлы докторлық диссертациясының қолжазбасында Аннақулдың өмір баяны бойынша күтә қысқа мағлыұмат келтирген. Автордың бул мағлыұматы 1961-жылы «Қарақалпақ Мәмлекетлик Баспасы» нан жарық көрген «Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклері» атлы кітабында ярым бет (204-бет) көлемінде басылған. 1982-жылы XIX-әсирдиң екінши ярымы XX-әсирдиң басында жасаған бир топар қарақалпақ шайырларының қосықлар топламы жарыққа шықты¹⁹⁶. Бунда басқа да шайырлар менен бир қатар Аннақул Мәмбетхожа улының (40-55 б.), Бегжан Нұрым улының (78-88 б.), Қудайберген Жебеген улының (142-153 б.), Әбдиқәдир Бекимбет улының (105 — 130-б) қысқаша өмір баянлары менен қосықлар қатарлары, сондай-ақ қарақалпақ қызы Дәме шайыр менен қазақ ақыны Мансурдың ауызша айтыс тексти (163-182 б.) орын алған. Бирақ кітапта бул шайырлардың әдебий мйраслары илимий көз-қарастан талланбаған, өмір баянлары тууралы мағлыұматлар да күтә қысқа көлемде берілген.

Нөкис Мәмлекетлик унвирсетитениң филология факультети ушын 1983-жылы Н. Жапақов, К. Мәмбетов, К. Султанов, А. Қәримовлар авторлығында «Қарақалпақ әдебияты тарийхы» атамасында сабақлық басылып шықты¹⁹⁷. Бул сабақлықта «Аннақул шайыр» (291-296

¹⁹⁶ Халық шайырлары. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис-1982 ж. 3-182 б. Баспаға таярлаушылар: филология илимлериниң кандидатлары: А. Қаримов, Ә. Қожықбаев.

¹⁹⁷ Қарақалпақ әдебияты тарийхы. Университет ушын сабақлық, Нөкис-1983 ж. «Қарақалпақстан» баспасы. Авторлары: Н. Жапақов, Қ. Мәмбетов, К. Султанов, А. Қәримов

б.) «Бегжан шайыр» (298-302 б.) «Қудайберген Жебеген улы» (230-332 б.), Әбдиқадир Бекимбет улы (307-312-б.) деген бөлімлер (разделлер) бар. Бірақ бұл бөлімдерде атлары көрсетілген шайырлар тууралы мағлұматтар уығымалық хәм күтә қысқа түрде келтирилген.

XIX әсирдин екінши ярымы XX әсирдин бас гезинде жасаған қарақалпақ шайырларының әдебий мийрасын үйреніуде филология илимлериниң докторы Ю. Пахратдиновтың «Сатира-әсирлер сырласы» атлы монографиясы үлкен әхмийетке ийе. Себеби Аннақул Мәмбетхожа улының, Бегжан Нурым улының, Қудайберген Жебеген улының, Әбдиқадир Бекимбет улының әдебий мийрасларын бурынғы изертлеулерге қарағанда бұл китапта бирқанша тереңрек изертленілген. Деген менен аталынған монографияда көрсетілген шайырлардың әдебий мийраслары жан-жақлы изертленілмей, олардың жекке тәрепи изертленілген, яғнай бұл қәлем ийелериниң шығармаларындағы сатиралық сүүретлеу усылларды табыуды, анықлауды, дәлийиллеуді автор алдына мақсет етип қойған хәм сол мақсетине ол толық жете алған. Мине, бұл келтирген мағлұматларымыздан Аннақул, Бегжан, Қудайберген, Әбдиқадир шайырлардың өмири хәм әдебий мийрасларының еле жетерли дәрежеде изертленілмегенлиги, еле де олардың шығармаларының сөз етилмеген тәреплериниң баршылық екенлиги мәлим болып отыр. Усы жағдай Аннақул, Бегжан, Дәме, Қудайберген, Әбдиқадир шайырлардың өмирин, әдебий шығармаларын бүгинги күни көз-қарасынан бизиң қайта изертлеуимизге себеп болды. Биз бұл мийнетимизде өзимизге шекемги мийнетлерге қарағанда, бириншиден, жоқарыда атлары көрсетілген шайырлардың өмир баянларына көбирек тоқтадық, оларды таза пикирлер, мағлұматтар менен толықтырдық, биз бұл кисилердин анау ямаса мынау шығармаларының шығарылуы себеплериниң олардың өмир жоллары менен тиккелей байланысы болғанлығын анықладық.

Екиншиден, биз бұл изертлеуимизде Аннақул, Бегжан, Дәме, Қудайберген, Әбдиқадир шайырлардың шығармаларының жекке тәреплерин бөлип алмай оларды улығма түрде объект етип алып, өзимизге дейинги илимий мийнетлерге қарағанда бирқанша терең, хәртәреп-леме, кең көлемде пикир жүриттик, сөз еткен шығарма-

ларымызға илимий таллау жасадық, хәр бир изертлеген шайырымыздың шығармаларының жазылуындағы жекке авторға тән өзіншелік шеберлік усылларды мысаллар менен дәлийиллеп анықладық, ол шайырлардың шығармаларының қосық қурылысын хәм т. б. тәреплерин сөз еттик. Жумысты оқып шығып өзлериниң қалыс пикирлерин айтқан Қ. Мақсетов, Ә. Пахратдинов, А. Муртазаев, А. Қаримов, Б. Қалимбетов хәм басқада бир қанша жолдасларға автор шын кеуилден миннет-даршылық билдиреди.

МАҚАЛАЛАР:

ӘЖИНИАЗ ҚОСЫБАЙ УЛЫ ТУУРАЛЫ ЖАҢА МАҒЛҰМАТЛАР

Әжинияз Қосыбай улы қарақалпақ халқының уллы классик шайыры. Оның туылғанына 170 жыл толыу мерекеси 1995-жылы жәмийетшилигимиз тәрепинен кең түрде белгиленилип өтилди.

Соңғы жыллары Әжинияздың өмири хәм әдебий мийрасы бойынша бирқанша монографиялық китаптар, көплеген илимий мақалалар баспа сөзде жәрияланды. Бірақ, Әжинияз шайырдың уллылығы сонда, мийрасын қанша терең үйренген сайын оның бурын ашылмаған, көпшиликке мәлимленбеген тәреплериниң қырлары менен сырлары белгили бола бермекте. Былайынша айтқанда сөз етип отырған шайырымыздың шығармаларының үйренілген, изертленілген тәреплеринен гөре еле үйренілмеген, изертленілмеген тәрептери көп. Мәселен, шайырдың әдебий тилин, қосық қурылысын изертлеу бүгинги күнге шекем күн тәртибинде турған баслы мәселелердин бири болып турған болса, қосық дәретіу-деги Әжинияздың шеберлік усыллары еледе тереңрек изертлеуді талап етип тур. Өйткени Ә. Пирназаровтың «Мастерство Ажинияза», деген 6 баспа табақлық китабы шайырдың көп санлы хәр қыйлы шеберлік усылларын толық қамтый алмаған. Усы жағдайдың өзи әдебиятшы илимпазларымыздың бұл мәселеге көп тайынлықтар менен қайта оралуын талап етпекте.

Әжинияздың өмири хәққында да усындай пикирлерди айтыуға болады. Өйткени әдебияттануы илимимизде бұл шайырдың өмир жолы еле толық изертленілмей

атыр, яғный Әжинияздың өмір баяны жөнінде усы ғақытқа шекем баспа сөзлерде айтылып жүрилген пикирлердин биразлары дурыс, шынлыққа сәйкес болса, биразлары надурис, қәте хәм бир бирлерине қарама-қарсы келтирилген мағлыұматлар. Соның ушын да биз бул мақаламызда Әжинияз шайырдың өмір баянына тийисли азы-кем жаңа мағлыұматлар келтирмекшимиз. Бундағы мақсетимиз уллы көркем сөз шебериниң өмір баянын үйрениўдеги олқылықларды усындай таза мағлыұматлар менен аз-аздан болса да толықтырыў хәм айырым надурис айтылып жүрилген пикирлерге дурыс тусиник ендириў. Әжинияздың өмири жөнінде бурын баспа сөзде айтылмаған таза мағлыұматларды келтириў хәм олар менен жәмийетшилигимизди таныстырыў—бул, әлбетте, Әжинияз шайырды изертлеўдеги жаңалық. Орта мектеплерде, орта арнаулы, жоқары оқыў орынларында қарақалпақ әдебиятынан сабақ беретугын муғаллимлердин, устазлардың оқыўшыларға, талабаларға Әжинияз өмір баянын хәм әдебий мийрасын тереңирек үйретиўинде биз келтирмекши жаңа мағлыұматтың ис жүзиндеги пайдасы күтә зор. Бирақ, соны ескертиўимиз керек, Әжинияз өз қолы менен өмір баянын жазып кетпеген. Бул хәммеге мәлим. Сонлықтан да оның өмір жолы туўралы мағлыұматларды биз шайырдың өз шығармаларынан излестирип табамыз ямаса оны көрген-билгенлердин, болмаса сол көрген-билгенлердин сөзлерин еситкенлердин айтқан сөзлеринен аламыз. Усындай Әжиниязды көрген-билгенлердин сөзлерин еситкенлердин бири Республикамызға, хәттеки Өзбекстан Республикасына кеңнен белгили атақлы режиссер, драматург, илимпаз, Өзбекстан халық артисти, Бердақ атындағы Мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты Төреш аға Алланазаров. «Сөзден сөз шығады»—деп халқымыз даналық пенен айтқанындай-ақ рети келген күнлердин биринде Төреш аға менен әңгимелесип отырғанымызда әңгимемиз кем-кемнен Әжинияздың өмір баянына аўысып, бул тараўда оның көп таза мағлыұматларды билетугынлығына көзим жетти. Бул кисиниң Әжинияз туўралы көп нәрселерди билетугынлығына бираз себеплер де бар екен. Мәселен, арасынан Әжинияз шыққан ашамайлы, қыят руўлары Қоңырат қаласы аймағында бурынғы дәуірлерде де, хәттеки жақын жылларға шекем де араласып татыў жасаған, Әжиниязды пир билген, хұрмет еткен,

ол өлгеннен кейин бул руўлардан көрген-билгенлер, сөзин еситкенлер оның түр-түси, хәр-бир қылығы, минез-құлқы, ис-хәрекетлери, жүрис-турыслары, адамлар, жақын-жуўықлары менен қарым-қатнаслары жөнінде өзара әңгимелери отырыспа, жыйынларда, басқа руўлар, халықлар адамлары арасында айтып жүрген. Ал Төреш аға болса усындай әңгимелерди жас гезлеринде көп еситкен хәм зийрек, қаты қулақ бала сыпатында оларды есинде сақлаған, усы ғақытқа шекем умытпаған. Төреш ағаның өзи де қыят руўынан, Әжинияздың жерлеся.

«Әжиниязды көрген, бирге жүрген, сөзлерин еситкен адамлардың айтыўына қарағанда,—деп баслады Төреш аға сөзин,—Әжинияз күтә сыпайы, мәдениятлы, соның менен бирге суслы адам болған. Ол кисини бизиң жақта көбинесе «Әжинияз ақун»—деп атап оның ақунлығын үлкен хұрмет пенен тилге алар еди. Қыз Меңеш пенен аўызша айтысыўында Меңештиң жеңилуїне Әжинияздың суслы да тәсир еткен болуўы итимал.

Әжинияз Қазақстаннан өз аўылына қайтып келгеннен кейин Меңеш елиндеги жасы үлкен, жасы кишилери менен ойласып, ақырында салтанатлы түрде Әжинияздың аўылына келип, турмысын көрип, күн көрис турмыслары баяғы айтыстағы мақтағанларына туўра келеме, егер келмесе өтиригин бетине басып «Әззи жеринен тутып», қайтадан айтысып сөзден жеңип қайтыў нийетинде тоғыз түйеге жүк артып Жетес бийди басшы етип салтанат қурып жолға раўана болады. Бул туўралы Әжинияз еситип қыят, ашамайлылардың әри бийи, әри байы, әри кәтқудасы Өтепбергенге келип усы мәселе бойынша ойласады, Меңештиң сөзге шешен, абройлы, көп жерлерге белгили атақлы бийди алдына басшы етип, тоғыз түйеге саўға артып киятырғанда пүтин бир ел атынан пүтин бир елге арнап киятырғанын, сынаса тек Әжиниязды ғана емес пүтин руўды, елди сынайтуғынлығын билдиреди. Өтепберген бай Әжиниязды ықласы менен тыңлап, оның айтқан жүйели сөзлериниң тийкарғы мәнисине толық түсинип, ел атынан киятырған салтанатлы қонақларды ел атынан салтанатлы түрде күтип алатугынлықларын айтқан. Бирақ Өтепберген бай Әжиниязға «Шырағым, Әжинияз, Қыз Меңештиң арнаулы салтанат дүзип киятырғанын келин

еситпей-ақ қойсын, илажы болса келинди бала-шағасы менен төркинине қыдыртып жибер, себеби «мин табаман» — деп киятырған Меңеш келинди саған ылайық көрмей, келиннен мин тауып бетине басып сөзден утып жүрмесин» — депти. Усы усынысқа байланысly Әжинияз хаялын бала-шағалары менен төркинине қыдырып келиуіге жиберипти. Әжинияздың хаялы бала-шағасы менен төркинине қыдырып кеткеннен кейін Өтепберген бай еки руудың бас көтерген кәтқудалары менен ойласып, көп керекли баслы мәселелерди шешкен. Әжинияз отырған ауылды жақсы жайлауға көширген, гилең ақ үзикли үйлерди тиктирген, көплеген үйлердиң ишки дүнья-дәскелерин де жаңалаған. Әжинияз хожалығына бираз мал жыйнап берилген, ауыл малларының да санларын көбейткен, ауыл бай ауыл дәрежесине жеткерилген, қонақларды қалай күтип алыу, кимлердиң үйлерине бөлип түсириу, қандай қонақлар бериу, егер үш күн болатуғын болса усы үш күнди қалай өткериу, қай жақларға оларды қыдыртыу, ҳәр күни қандай сый-сыпатлар көрсетиу керек мине, булардың бәри де алдын ала пухталық пенен жобаланған хәм усы жоба бойынша ауыл ақсақаллары, жигитлери, сыйлы қонақларды қарсы алып үш күн удайы «тик аяқтан» тұрып хызмет еткен, үшінши күни үйрек ушып ғазлар қонып атырған көлине қайық пенен қыдыртқан. Келген қонақлар Әжинияз ауылынан да, көрсеткен сыйынан да хеш мин таппаған. Үшінши күни кешқурын Жетес бий Меңешке «Шырағым, келген жумысыңды не қылажақсан?» — деп сорағанында «Ағаеке, барлығын өз көзимиз бенен көрдик ғой, Хожаекеңнің елин мақтағанындай бар екен, ели баяғы оның мақтағанына сай екен, айтыспай-ақ тым-тырыс кете берейик» — депти Меңеш. Жетес те қыздың бул сөзин мақуллапты. Төртінши күни Меңешлер елине қайтып кетеди. Меңешлер елине қайтып кеткеннен кейін Әжинияздың хаялына ким де болса биреу «Сизди төркинине жибергенде тек қыдырып, ата-анасын көрип қайта койсын деген мақсетте емес, Меңешке көрсетпеу, сиздиң бойыңыздан табылатуғын минди Әжинияздың бетине салық қылмау мақсетинде алдын ала ойластырылып жиберилдиңиз» — деп айтып барған. Буған қатты қапа болып намысланған хаялы балаларын әкесиниң үйине таслап «Үйге қайтаман» — деп жалғыз қайтып жолда өзин ағып турған

терең өзенге таслап өледи. «Үйге қайтаман» — деп кеткен хаялдың өз үйинде де болмауы, әкесиниң үйине де қайтып келмеуі, хеш жерде жоқ болып шығыуы хаялдың төркин журтының «Әжинияз өлтирген» — деген күдигин туудырған. «Меңеш себебли екеуиңиздиң араңызда жәнжел, урыс болған, усы урыста ашыу менен қызымды сен өлтиргенсең» — деп хаялдың әкеси, туысқанлары Әжиниязды айыплап, оннан күн талап етеди. Араларында болған бираз айтыс, даудан кейін «Хаялым төркинине кеткеннен кейін үйге қайтып келмеди, келгенин хешким көрген жоқ, егерде оның өлиси ямаса тириси хеш жерден табылмаса, демек, ол тири, ашыу менен жолаушыларға ямаса көруаншыларға илесип басқа бир елге өтип кеткен болуы итимал, мен оны издеп табаман» — деп Әжинияз көп халықлар арасына, солардың ишинде Қазақстанға барып излейди, бирақ хеш жерден хаялының дәрегин таппайды. «Шықты жан» шығармасын сол Қазақстанда хаялын излеп, хеш жерден хабарын таппай жүргенде жазған. Бирақ, Әжинияз жоғалып кеткен келиншегин өзиниң хадал нийети менен көп излеуиниң арқасында оны хешқандай өлтирмегенлигин, оның өлиmine пүткиллей қатнасының жоқ екенлигин ис жүзинде дәлиллеп қайын журтын исендире алған. Мине, мен Әжиниязды көрген, билген, әңгимелерин еситкен, Әжинияз басынан кеширген көп уақыялардан хабардар адамлардан усы мағлыұматларды еситим» — деп сөзин тамам етти Төреш аға.

Төреш аға 1916-жылы Әжинияз жасаған аймақта тууылып өскен, ол сол Әжиниязды көрген, бирге болған, жүрген, әңгимелерин еситкен адамларды көрген хәм олардың Әжинияз шайыр тууралы айтқан әңгимелерин өз құлағы менен еситкен, усы уақытқа шекем ядында сақлаған. Төреш ағаның бул айтқан мағлыұматлары бизиң шараятымызда архивлық материаллар дәрежесинде әхмийетке ийе десек те арзыйды. Өзимиз бенен бирге ислесип атырған адамнан Әжинияз тууралы билетуғынлықларын усы уақытқа шекем жазып алмағандығымыз бизиң кеширилмес кемшилигимиз болып

1. Т. Алланазаров жазғызған мағлыұматлар. Қолжазба автордың үй архивинде сақланыулы. Төреш ағаның өзи хәзирги уақытлары хұрметли дем алыста, Нөкистиң «Халқабат» көшеси, №10-жайда турады.

саналады. Мен бұл мағлыұматтарды 1994-жылы-ақ жазып алып едим, бірақ Төреш аға «еске түсириулеримди өзим баспа сөзде жәриялайжақпан»—дегеннен соң иркилип жүрдім. Ол кисиниң Әжинияз тууралы еске түсириулерин баспа сөз бетлеринде көре алмағанымнан кейин бұл мағлыұматтарды журналда жәриялауды макул көрдим. Себеби, бұл келтирилген мағлыұматтардан Әжинияздың өмир баянына тийисли бираз дереклердин сыры анықланылмақта. Мәселен, усы ўақытқа шекем баспа сөзлерде жәрияланылып жүрилген материалларда Әжинияз Қазақстанға жоғалып кеткен бала-шағалы ҳаялын емес, ал еле әкесиниң үйинде жасап атырған қалыңлығын излеп кеткен болып көрсетилип жүр.² Бундай көрсетпелер, әлбетте, шынлыққа сәйкес келмейди. Өйткени, қалыңлық болғаны менен өз әкесиниң үйинде жасап атырған, еле турмысқа шықпаған, атастырылған жигитиниң үйине келин болып түспеген қыздың жоғалып кетиуине Әжинияздың қандай қатнасының болыуы, қалай оған оның қун төлеуге мәжбүрлениуи мүмкин?! Бундай мағлыұматлар ақылға муўапық емес. Бұл мәселениң бир тәрәпи. Мәселениң екениши тәрәпи де бар. Халқымыздың санасында динниң беккем орын алып турған дәуиринде, яғний Әжинияз заманында, ийшан, ақунлардың қәраматынан адамлар сескенетуғын болған, бир жаман пығалы, ис-хәрекетлери менен белгили болып қалған айырымлары болмаса улыўма саўатлы уламаларды олар қатты сыйлаған, уламаларға наҳақтан жала, қарамет жабыўға тартынған. Мине, Әжинияз да көпшиликтең хәттеки байлардың да қолы жетпей жүрген Хийўадағы диний медресени питкерип заңлы түрде ақун атағын алып келген зиялы, саўатлы адам. Бундай уламаға кимлердин бас қосысып биригип наҳақтан дөҳмет, жала жаўып жаманлық ислеуи мүмкин?! Былайынша айтқанда еле әкесиниң үйинде «оң жақта» отырған қалыңлығын қәлемегени ушын өлтирген етип биреу емес бирнеше адамлардың бас бириктирип ақунға жала жапты деп тастыйықлау да Әжинияз дәуиринде мүмкин емес нәрсе. Ал қыдырып келген төркининиң үйинен

² Қ. Байниязов. Қосықтың күши. «Қарақалпақстан» баспасы. Нөкис-1977, 37-38-бетлер; А. Муртазаев. Шайырдың муҳаббаты. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис—1988, 23-24-бетлер; К. Мәмбетов. Әжинияз. «Билим» баспасы, Нөкис—1994-ж. 14-15-бетлер.

қайтқан бала-шағалы ҳаялдың ҳеш жерден я өлисиниң, я тирисиниң дәрегиниң шықпауы, баста көрсеткенимиздей-ақ, ақун болса да байына гүман туўдырыўға мол мүмкинлик береди. Бұл турмыстағы ҳақыйқатлық.

Тереңирек ойланып қараған адамға Төреш ағаның бизге жазғызған мағлыұматтарының шынлыққа сәйкес келетуғынлығын түсиниў қыйын емес. Өйткени, Әжинияздың Хийўа қаласында оқыуда жүрегининде әкешелери тәрәпинен қалыңлық атастырылғанлығы, онша ажарлы болмаса да оның сол қалыңлығына үйленип, оннан бала-шағалы болғанлығы, соннан кейин қазақ халқының елине талап ислеп кетип, ол жақта Қыз Меңеш пенен айтысқанлығы, Меңештиң де келеси жылы Әжинияз аўылына салтанатлы түрде хабарсыз келгенлиги хәм келген аўылынан ҳеш мин таппай қанаатланыўшылық, сүйсиниўшилик пенен қайтқанлығы тууралы халқымыз арасына кең таралған мағлыұматлардың болғанлығы хәм олардың елеге шекем умыт болмай бар екенлиги көпшилигимизге мәлим. Демек, Әжинияз тууралы Төреш аға жазғызған мағлыұмат ол тууралы халық арасына кең таралған мағлыұмат пенен күтә сәйкес. Буның өзи де Әжинияздың қазақ халқы арасына, баспа сөзлерде жәрияланылып жүрилгениндей-ақ, 22-23 жасларында жоғалып кеткен қалыңлығын излеп емес, қырық жасларында (буны «жылым қой, жасым қырықта ақ Меңеш»—деп Әжинияздың өзи де Қыз Меңеш пенен айтысында қырық жаста екенлигин ескерткен) жоғалып кеткен ҳаялын излеп барғанлығының онда да, баспа сөзлерде ескертилип жүрилгениндей-ақ, ол жаққа биринши барыуы емес, Меңеш пенен айтысынан кейин барғанлығының дурыс екенлигин тастыйықлайды. Усы жерде тағы бир ескертейик дегенимиз, Әжинияздың «Шықты жан» атлы шығармасының жазылыу тарийхының оның қазақ халқы арасына қалыңлығын излеп барып таба алмау дәрдасары менен байланыстырылғанлығынан бұл шығарма автордың жигирма жасында шығарған дөретпеси болып есапланылып жүр. Әлбетте, бұл шығарманы шайырдың жоғалған адамын излеп таба алмай жүргенинде Қазақстанда дөреткени анық, лийкин оның тағы қайталап айтыўға туўра келеди, оны жигирма жасларында емес, қырық жасларында жоғалған ҳаялын излеп жүрип шығарғанын хәм бұл Әжинияздың дәслепки шығармаларынан емес, ал қәлеми әбден төседип белги-

ли шайырлық атаққа ийе болғаннан кейін жазылған шығармасы екенлігін айтыуымыз қажет.

Мине, Әжинияз өмирі тууралы Төреш аға берген мағлыұматлардан қанша нәрселердің сыры ашылып, мәлім болғанлығы белгили болып тур.

Усы мақаламызда Әжинияздың өмирине байланысты тағы бір мәселені қозғауды мақұл көріп отырмыз. Бул уллы шайырымыздың қолдан салынған сүүретлери жөнинде. Әжинияздың тири гөинде түсірилген ямаса жүзине қарап отырылып қолдан салынған сүүрети қолымызда жоқ. Сонлықтан да хәзирги заман сүүретшилери-римиз оның сүүретин яддан қолдан сызып салып жүр. Бунысы дурыс. Бирақ, бир келисүүге болмайтуғын жери хәр сүүретши Әжинияздың сүүретин хәр қыйлы етип өз билдигинше салып жүр. Буған қосымша олар бар дереклерге де тийкарланып жүрген жоқ. Усының салдарынан Әжинияздың сүүрети, бириншиден, хәр сүүретши тәрәпинен хәр қыйлы болып салынып жүрилген болса, еккиншиден, ол салынған сүүретлердің хәммеси дерлик Әжиниязға ұксамайды, қәте салынған. Н. Дәуқараев атындағы тил хәм әдебият институты жайласқан имараттағы сүүретши Қ. Бердимуратов тәрәпинен гипстен исленген Әжинияздың бюстин хәм шайырдың 1988-жылы баспадан шыққан қосықлар топламының муқабасындағы Қ. Нәжимов тәрәпинен салынған оның сүүретин алып қарайық. Бул аталынған еки сүүретте де Әжинияз сақалы ғауқыйған, көкирегине түскен ғарры сыпатында етилип көрсетилген. Шынлығында Әжинияз сүүреттегидей сақалы көкирегине түскен ғаррылық түрінде болды ма екен? Бизинше, Әжинияз бундай болған жоқ. Олай болатуғын болса дерекли материалларға жүгинип көрейик:

Әжинияздың 1824-жылы тууылып, 1878-жылы қайтыс болғанлығы жәмийетшилигимиз тәрәпинен қашшан-ақ бирден бир дурыс мағлыұмат ретинде қабылланылып, мақулланылып жүр. Олай болатуғын болса уллы шайырымыздың 54 жасында дуньядан өткенлиги анық. Ал сол елиу төрт жас Әжинияз заманында әсиресе ақун ретинде халықтың ардақлы, сүйикли, зиялы улы болып қәдирленип жүрилген хәм құрғын хожалық ийеси Әжинияздай инсанға ғаррылық жас па? Алпысқа еле шықпаған адамды халқымыз бурында да, хәзирде «ғарры» деп есапламаған, оны «егеде киси» деп санаған. Ал егеде

киси ғаррылықты мойынламаған, ғауқыйтып, көкирегін жауып туратуғындай узын сақал қоймаған, яғный сақал қойса да келтелеу, көрер көзге шырайлы сақал мурт қойып өз бойын дүзеп, жигитликке тән минез-қулық, ис-хәрәкетлерден арылыңқырамай жүретуғын болған. Әжинияз тууралы да усы пикиримизди айтыуымызға болады. Бул бир. Екиншиден, қарақалпақ халқының уллы классик шайыры Өтеш Алшынбай улы Әжиниязды өз көзи менен көрген адамлардың бири. Ол

«Жийен, Бердақ, Қунхожа хәм Әжинияз,
Солардың тәрйипин Өтеш сен бир жаз,
Дуньяда өмирди булар сүрди аз,
Әрман менен мен де өтермен дуньядан»³—деп,

«Өтти дуньядан» деген шығармасында Жийен, Бердақ, Қунхожа, Әжинияз тууралы көрген, билгенлерин, басқалардан еситкенлерин хатқа түсирип келешек әулад ушын тарийхый мағлыұмат етип қалдырууды мақсет еткенлигин ескерткен. Усы қосығында Әжинияз тууралы айта келип

«Қырға шыққанын көзлерим көрди»—деп

Өтеш Әжиниязды өз көзлери менен көргенлигин, таныс, биллигин айтқан. Шынында да булардың таныс, биллигине хәшқандай гүман жоқ, өйткени егерде Әжинияз 1824-жылы тууылған болса, Өтеш 1928-жылы тууылған хәм жүдә қашық емес аймақларда жасап бирини ауылына бири барып қарым-қатнаста болып тұрған. Мине, Әжинияз бенен бир рет емес жыл сайын хәрдайым ушырасып жүрген, хәттеки оның қайтыс болған күнинен де хабардар Өтештиң мағлыұматларына жүгинсек оның айтқанларынан мына қатарларды оқыймыз:

«Буның кейнин (Қунхожанның—П. А.) басқан
Әжинияз болды,

Отырған жеринде улама толды,
Қазақ, қарақалпақта мереке қылды,
Өзбекке хәм бирдей өтти дуньядан.
Өзи талып-илим алған ер жигит еди,
Қызыл шырай жүзли нур жигит еди..
Қырға шыққанын көзлерим көрди,
«Нигарым»—деп бул да өтти дуньядан,

³. Өтеш Алшынбай улы. Таңламалы шығармалары. Қарақалпақ Мәмлекет баспасы, Нөкис-1962. 144-бет.

Заманында жигитликти ол сүрип,
 Гәпке келсе көпшиликти жыйдырып,
 Анау-бақсыларды қойдырып,
 Эрман менен бул да өтті дүньядан.
 Әжинияз еди шайыр сарасы,
 Мегзес еди баҳадырға мүшеси,
 Қосық айтар моллалықта пешеси,
 Нешше сөзлер айтып өтті дүньядан»⁴.
 Әжинияз айтты сөз саралап...»⁵

Келтирилген мысалымыздан Әжинияздың өз заманының ең алдыңғы қатарлы билимдар адамларының бири екенлиги, сөзге шешен, тилге бай дилуар, лирик шайыр, анау-мынау бақсыларды басылдыратуғын хош қауаз қосықшы, сазенде, барған жери уақ-шаққа айланатуғын, қарақалпақ, қазақ, өзбекке де тендей қадирли, сыйлы, нағыз отырыспа адамы болғанлығы белгили болып тур. Бундай дәли адамның елиу төрт жас ишинде гауқыйған узын сақал қойып ғаррылықты мойынлауы мүмкин емес нәрсе. Жоқарыда көрсетилген мысалда Әжинияздың ишки дүньясы менен бир қатар оның сырт көриниси, түр-түси, келбети жөнинен де мағлыұмат берилген. Мысалдағы «Қызыл шырай жүзли нур жигит еди», «Мегзес еди баҳадырға мүшеси»—деген қатарлар бизиң бул пикиримизди тастыйықлайды. Бул қатарларда Әжинияздың кең жауырынлы, баҳадыр мүшели, «бетинен қаны тамып турған» қызыл шырай нур жүзли, сын-сымбаты келискен киси болғанлығы анық айтылған. Өтештиң усы мағлыұматлары Әжинияздың өз қосықларында өзи туұралы берген мағлыұматлары менен сәйкес келеди. Мәселен, туұған ұатанынан алыста жүргенинде сол жерден елине қайтқан Абдулла деген таныс жигиттен ата-анасы, улқызы, аға-инилерине сәлеп айтып жазған «Сәлем дегейсең» атлы сәлемнама қосығында Әжинияз өзи туұралы былай деп келтирген:

«Қашыма бир молла келип қой көзли,
 Мизна кәд сушик тилли нур йүзли,
 Ләбизи қандыұ набат хәм шийрин сөзли,
 Мәндиң саңа сәлем деди дегейсең»⁶

⁴ Өтеш Алшынбай ұлы. Таңламалы шығармалары. Қарақалпақ мәмлекет баспасы, Нөкис-1962, 135-бет.

⁵ Бул да сол топламда, 95-бет.

⁶ Әжинияз-Зийуар. Таңламалы шығармалары. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис-1988 жыл, 66-бет.

Көрип отырғанымыздай-ақ, егерде Өтеш Әжиниязды «Қызыл шырай нур жүзли жигит еди» деп сыпатласа Әжинияздың өзи өзін «Нур йүзлимен» деп сыпатлаған. Еки шайырда да бир мағлыұмат. Буған таңланыуға болмайды, өйткени Әжинияздың да, Өтештиң де берген мағлыұматлары бир хәм хақыйқый бар нәрсе, яғный Әжинияздың бет-жүзи туұралы болғанлықтан еки мағлыұматтың да бирдей болып шығыуы тәбийий. Әжинияздың түр-түси, сырт көриниси туұралы усы келтирген мағлыұматларымыз ол жөнинде бизге жазғызған Төреш ағаның жоқарыда келтирген мағлыұматлары менен де бирдей болып тур. Буларға қосымша Өтеш шайырдың Әжинияз туұралы

«Заманында жигитликти ол сүрип,
 «Нигарым»—деп бул да өтті дүньядан»—

деген сөзлеринде де үлкен мәни жатыр. Егерде Өтеш айтқанындай-ақ дүньядан өткенинше «Нигарым»—деп мухаббат қосықларын айтып, мухаббат сөзларын шертип жүрген болса, демек, нашарлардың ышқы хәсеринде болыу ушын Әжинияздың өз бойын, үсти-басын күтил, жас жигитше болып жүргени анық. Бул да Әжинияздың ғаррыларша гауқыйған узын сақал қоймағанлығынан дәрек береді.

Мен бул пикиримди бурынырақта «Қарақалпақ әдебияты бойынша гейпара ойлар («Билим» баспасы, Нөкис-1991) атлы китабымының 75-77 бетлеринде де көрсеткен хәм сүүретши-мүсинши Қәуендер аға Бердимуратовқа да, «Қарақалпақстан» баспасының графика бөлимин басқаратуғын белгили сүүретши Исмайыл Қыдыровқа да айтқа едим. И. Қыдыров мениң айтқан кенеслеримнен жуумақ шығарғанға усайды, себеби ол соңғы жыллары Әжинияз сүүретин биз айтқан дерекли материалларға сүйенип салып жүр. Буған оның Әжинияздың 1994-жылы «Қарақалпақстан» баспасы тәрәпинен жарық көрген таңламалы қосықлары топلامының муқабасына салған сүүрети дәлил. Лийкин, тилекке қарсы басқа сүүретшилеримиз еле баяғы түсиниклери менен Әжинияз сүүретин мәпилик ғарры сыпатында салыуын тоқтатпай жүр. Әжинияз буннан бес жүз ямаса

мың жыл бұрын жасаған шайыр емес, өткен әсирде ғана өмір сүрген адам. Әжинияздың өзінің хәм басқа да заманлас шайырлардың қосықларында ушырасатуғын мағлыұматларды есапламағанда оны көрген-билгенлердің сөзлерін тыңлағанлардан тирилери еле арамызда бар. Мәселен, солардың бири Төреш аға.

Әлбетте, бир адамның сүүретин хәр сүүретши хәр-қыйлы характеринде (ишки дүньясында), көз-қарасында салыуы мүмкин. Бул сүүретшилерге тән тәбийий қәсиейет. Соның ушын биз де хәмме сүүретшилеримизге Әжинияздың сүүретин бирқыйлы характеринде (ишки дүньясында) сал деп усыныс қоя алмаймыз. Ондай усыныс ақылға муапық болмас та еди. Бирақ, Әжинияздың кескин-келбетин, сыртқы көринисин, түр-түсин, сақал-мурт қойыуын хәр сүүретшиниң хәр қыйлы етип өз ойлауынша сала бериуине болмайды. Өйткени, Әжинияз ертеклердеги ядтан ойлап табылған қахарман емес, XIX әсирде арамызда жасаған, өмирде болған адам. Сонлықтан да Әжинияздың сүүретин салғанда шынлыққа сәйкес етип оның өзине усатып салыуымыз керек. Оның ушын шайырдың өз қосықларында өзиниң түр-түси жөнинде айтқанларын, Өтеш шығармаларындағы Әжинияздың түр-түси, бет-әлпети сыпатланылған қатарларды басшылыққа алыу хәм Әжиниязды көрген билгенлердің, олардың айтқан сөзлерин еситкенлердің жазғызған материалларындағы уллы классик шайырымыздың түр-түси жөнинде көрсетилген мағлыұматлардан пайдаланыу керек.

Жуұмақлап айтқанымызда бириншиден, Әжинияздың Қазақстанға, баспа сөзлерде көрсетилип жүрилгениндей-ақ, жигирма жасарында жоғалып кеткен қалыңлығын емес, ал қырық жасарында, яғный Қыз Менешпенен айтысынан кейин 3-4 балалы хаялын излеп барғанын ескертсек, екиншиден, елиу төрт жас өмириниң ишинде отырыспа, жыйынлардың гүли, үлкен абырой-атаққа ийе болып ғаррылыққа мойын бермей, уақты хошлықта жасаған ғурғын хожалық баслығы, дәли Әжинияздың сүүретин сүүретшилеримиздің енди буннан былай сақалы ғауқыйған мәпилек ғарры сыпатында етип салыуларына қарсы екенлигимизди билдиремиз.

Н. ДӘУҚАРАЕВ ХӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ КЛАССИКАЛЫҚ ӘДЕБИЯТЫ

Нәжим Дәуқараев қарақалпақ ауыз еки халық дәретпелери-фольклорын, қарақалпақ совет әдебиятын изертлеу менен бир қатар қарақалпақ классикалық әдебиятын да терең хәм кең көлемде биринши болып изертлеген алым. Ол қарақалпақ классикалық әдебияты бойынша өз дәуиринде бай материаллар жыйнады, айырым шайырларымыздың шығармаларын халық аузынан жазып алды. Халық арасынан жыйнаған, жазып алған материаллары тийкарында қарақалпақ классикалық әдебияты тарийхы бойынша докторлық диссертациясының белгили бир бөлимин жазды хәм оның қысқартылған түри 1959-жылы өзи қайтыс болғаннан кейин жарық көрген «Очерки по истории каракалпакской литературы дореволюционного периода»—деп аталынған рус тилиндеги китабында хәм сол китаптың қарақалпақша нұсқасы болып 1961-жылы «Қарақалпақ мәмлекет баспасы» төрепинен басылған «Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарийхының очеркleri». атлы китабында басылды. 1970-жыллары Н. Дәуқараев мийрасының үш томлығы баспадан шықты. Соның үшінши томы Жаңабай Нарымбетов, Қырықбай Байниязов, Исмайыл Қурбанбаевлардың баспаға таярлауында 1979-жылы жарық көрди. Бул томның II-бөлими «Революцияға дейинги қарақалпақ әдебияты»—деп аталынып бунда қарақалпақ классикалық әдебияты бойынша бирқатар проблемалық мәселелер көтерилип өз шешимин тапқан. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарийхының очеркlerini жазғанда әсиресе классикалық әдебият тарийхын изертлегенде Дәуқараев, өзи көрсетип өткениндей-ақ, Ташкенттеги Науайы, Ленинградтағы Щедрин, Москвадағы Ленин атындағы китапханаларда, СССР илимлер Академиясының фундаменталь китапханасында, Шығысты изертлейтуғын институтлардың китапхана хәм архивлеринде бирнешше күнлеп отырып, қарақалпақ әдебияты тарийхына, фольклорына байланыслы бай материаллар менен танысып олардың зөрүрлилерин өз жумысын жарда пайдаланған. Нәтийжеде Н. Дәуқараевтың қарақалпақ классикалық әдебияты тарийхы бойынша изертлеу мийнетлери 30-жыллардың бас гезинен баслап-ақ жарық көре баслады. Мәселен, оның «Қарақалпақ поэзиясы хәққинда» мақаласы «Қызыл Қарақалпақстан» газета-

сының 1936-жылғы №301, 302-санларында, «Қарақалпақ поэзиясы» мақаласы «Қарақалпақ әдебияты хәм искусствосы» журналының 1939-жылы 3-номеринде, «Дружба народов» деген атама менен Москвадан шыққан сериялы кітаптардың 3-кітабында, «Литература и искусство Узбекистана»—деген журналдың 1939-жылғы №7, 8-санларында, «Қарақалпақ әдебиятының тарийхы жөнінде» мақаласы «Қызыл Қарақалпақстан» газетасының 1940-жылғы №298-санында, «Бердақтың қосықлары» мақаласы «Қарақалпақстан әдебияты хәм искусствосы» журналының 1939-жылғы №5-санында басылып шыққан. Усы гезлерден баслап Дәуқараев қарақалпақ классикалық әдебияты тарийхын терең хәм кең көлемде изертлеуге шынтлап кириседи. Мәселен, ол 1946-жылы «XIX әсирдеги қарақалпақ әдебияты» деген темада кандидатлық, 1951-жылы «Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарийхы» деген темада докторлық диссертация жақлады. Нәжим аға Дәуқараев көзи тирисинде өзи баспаға таярлаған «Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклері» атлы монографиялық кітабының «Кирисиу» бөлімінде бириншилерден болып қарақалпақ классикалық әдебиятының пайда болуы, қәлиплесиу, өсип рауажланыу тарийхын, әдебий орталығын илимий көз-қарастан тарийхий материаллар тийкарында сөз етип анықлаған. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятын изертлеу жұмысында алымның классик шайырларымыздың өмири хәм әдебий мийрасларын изертлеу тарауы үлкен дыққатты аударады. Мәселен, Жийен жыраудың жасаған дәуирин, оның әдебий орталығын бириншилерден болып анықлаған, әдебиат таныу илиминизде ол биринши болып «Посқан ел» дәстанына кең түрде таллау жасаған, дәстанның тематикалық көркемлик өзгешеликлері, идеясы, образ дәретиүдеги шайырдың шеберлик усыллары жөнінде бирқанша кеңірек түсиник берген.

Классик әдебиятымыздың тағы бир ири ўәкили Күнхожа Ибрайым улы. Бул шайырдың әдебий мийраслары жөнінде де дәслепки пикир айтыушылардың бири усы Дәуқараев болды. Ол 1939-жылы қарақалпақ совет жазыушыларының екінши съездинде қарақалпақ классикалық әдебияты бойынша доклад жасап бунда Күнхожаның «Күн қайда?», «Шопанлар», «Ел менен», «Умытпаспан», «Орақшылар», «Неге керек?» деген қосықлары-

на қысқаша таллау жасайды, шайырдың әдебиятымызда тутқан орнын дәлийиллеп көрсетеди, «Бердақ, Әжинияз бенен бирге Күнхожа қарақалпақ поэзиясының тийкарын салыушы болды»—деген пикирди айтады. Соңғы жыллары Күнхожаның өмири хәм әдебий мийрасларын арнаулы түрде терең изертлеп кандидатлық диссертация жақлаған хәм усы мийнетин 1961-жылы салдамлы кітап етип шығарған Бабаш Исмайылов та Дәуқараевтың «Күнхожа қарақалпақ поэзиясының тийкарын салыушылардың бири»—деген пикирин толық қоллап қууатлаған. Н. Дәуқараев 50-жыллардың өзінде-ақ, докторлық диссертациясында Күнхожаның тууылған, өлген жылларын анықлаған, өмир баяны бойынша бираз дерекли мағлыұматлар келтирген, оның «Жарымадым», «Жайлауым», «Өлген балық», «Ақ қамыс», «Сазан ау», «Ярым хош енди», «Қим билер» «Шопанлар», «Орақшылар», «Күн қайда?», «Сөк санар», «Мениң балам», «Бай баласы», «Түйе екенсең», «Неге керек», «Әрманда», «Қызыл құм» хәм тағы басқа бирқатар қосықларына тереңірек таллау жүргизип бул шығармалардың хәр бириниң қарақалпақ әдебияты тарийхындағы әхмийетин дурыс көрсеткен. Алымның Күнхожа тууралы айтылған бул пикирлері жоқарыда көрсетілген оның рус хәм қарақалпақ тиллеринде жарық көрген кітабында басылған.

Қарақалпақ классикалық әдебиятында өзиниң дәретиушилиқ өзгешеликлерине ийе атақлы лирик шайырларымыздың бири Әжинияз Қосыбай улы. «Нәжим Дәуқараевтың «Революциядан бурынғы қарақалпақ классиклериниң дәретпелери»—деп аталған кандидатлық диссертациясы 1946-жылы жақланды. Бунда әсиресе Әжинияз бенен Бердақ мийрасларына айырықша орын берілген. Соның ушын да ол Әжинияздың ең дәслепки изертлеушилериниң бири болып қалды»—деп дурыс көрсеткен профессор Камал Мәмбетов өзиниң «Әжинияз» атлы кітабында («Билим» баспасы, Нөкис-1994, 6-бет). Шынында да Дәуқараев бириншилерден болып Әжинияз мийрасы бойынша материаллар жыйнаған, терең илимий пикирлер айтқан алым. Мәселен, 1941-жылы 86 жасар қәндекли Яқыя молладан, 92 жасар терис тамғалы Қутлымурат беглер бегиден Әжинияз тууралы бираз дерекли материаллар жазып алғанлығын алымның өзи бирқатар илимий мийнетлеринде атап өткен. Усы ха-

лық арасынан жыйналған, жазып алған материаллары тийкарында Н. Дәуқараев «Әжинияз творчествосына қысқаша характеристика»— деген мақала жазып 1939-жылы «Қарақалпақ әдебиаты хәм искусствосы» журналында (1939-жыл, № 3, 57—61-бетлер) бастырып шығарды. Оның Әжинияз туұралы да пикирлері бар «Қарақалпақ поэзиясы» атлы мақаласы 1939-жылы «Қарақалпақ әдебиаты хәм искусствосы» журналында басылған болса, «Қарақалпақская поэзия» мақаласы сол жылы Москвадан шығатуғын «Дружба народов» журналында рус тилинде жарық көрди. Н. Дәуқараев Әжинияздың таңламалы шығармалар топламын баспаға таярлап, оған алғы сөз жазып 1949-жылы Қарақалпақ Мәмлекет баспасынан бастырып шығарған. Егерде алымның 1959-жылы баспадан шыққан «Очерки по истории каракалпакской дореволюционной литературы» атлы монографиясын оқып қарасақ оның биринши болып Әжинияз мийрасына кең таллау жасағанлығын көреміз. Бул китапта Дәуқараевтың Әжинияз шығармаларының көркемлик жақларын анықлағаны, шайырдың патриотлық сезимлери, көпшиликти, әсиресе жасларды Уатанды сүйиуге, бир-биреуге қайырқом, мейирман болыуға, халыққа хадалай хызмет етиуге шақырыу идеясы менен танысамыз. Дәуқараевтың докторлық диссертациялық жумысының үлкен бир бөлими Бердақ мийрасын үйрениуге, изертлеуге арналған. Усы диссертациясының Бердаққа арналған бөлими бирқанша қысқартыулар менен 1950-жылы «Бердақ шайыр» деген (Нөкис, Қарақалпақ мәмлекет баспасы, 1950-жыл, рус хәм қарақалпақ тиллеринде) атама менен 1950-жылы рус хәм қарақалпақ тиллеринде өз алдына жекке китапша болып басылып шықты. Бул китапша тексти алымның өзи өлгеннен кейин басылып шыққан «Очерки по истории каракалпакской дореволюционной литературы» хәм буның қарақалпақша нусқасы болған «Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиаты тарийхының очерклері» атлы китаптарына және үш томлық болып жәрияланған оның томларының еккинши томына енди. Алымның усы еккинши томында Бердақ туұралы айтылған пикирлерин үйренип қарасақ, оның Бердақтың әдебий мийрасының жыйналыу, баспадан шығарылыу, изертлениу жағдайларына тоқтағанлығын, «Бердақтың өмир баяны жөнинде», «Бердақтың дәуири», «Бердақтың творчествосы», «Бер-

дақ хаял-қызлар теңлиги жөнинде», «Бердақтың поэмалары», «Бердақтың көркем тили»—деген бөлимлерге бөлип изертлегенлигин көрип отырымыз. Мәселен, ол жумысының «Бердақтың поэмалары» деген бөлиминде шайырдың «Хорезм», «Шежире», «Ақмақ патша» дәстанларын өзинен бұрынғыларға қарағанда терең хәм кең көлемде талқылап олардың тек Бердақ мийрасында ғана емес улыуға қарақалпақ әдебиатында тутқан орнын, әхмийетин, бағасын исенимли мысаллар менен дәлийиллеп берген. Бердақ туұралы жазған мийнетинин соңында алым «Халықты жақсы турмыс ушын гүреске шақырды. Халыққа хызмет еткен, халық исине, хақлық, әдиллик ислерге басшылық еткен халықтың әдиули улларын ардақлады. Жасларды әдепли икрамлы, билимли, кишипейил болыуға, халық ушын хызмет етиуге шақырды»—деп дурыс жуумақ ислеген.

Н. Дәуқараев Бердақтың досты, заманласы Өтеш Алшынбай улы туұралы да дыққатқа турарлық пикирлер жазып қалдырды, шайырдың қай заманда, қайсы жерлерде жасағанлығын, өлгеннен кейин қайсы әулийеге жерленгенлигин, хәттеки қәбирин де барып анықлаған, бирқанша шығармаларына илимий көз-қарастан таллау жасаған. Алымның илимий мийнетлеринин бир бөлегин XIX-әсирдин ақыры, XX-әсирдин басындағы қарақалпақ әдебиаты тарийхын сөз етиу қурайды. Бул дәуирди сөз еткенде алым Құлымбет шайыр, Құлмурат шайыр, Гүлмурат шайыр, Сарыбай шайыр, Аннақул шайыр, Омар шайыр, Сыдық шайыр, Бекмухаммед улы Мәулик шайырлардың өмир баянынан қысқа болса да мағлыұмат келтирген, олардың айырым шығармаларына таллау жасаған. Автордың келтирген пикирлері илимий көз-қарастан дурыс, дәлийилли хәм исенимли. Улыуға алғанда Нәжим аға Дәуқараев Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиаты тарийхы соның ишинде классикалық әдебиатымызды үйрениу, изертлеу исинде тыцнан бизге соқпақ жол салып берди. Сол соқпақты кейинги дәретиуши әуладлар үәкиллери кенейтип, узайтып, нығайтып келмекте. Келешекте де солай бола бермек те. Соның ушын да классикалық әдебиатымызды үйрениуге, изертлеуге сиңирген Дәуқараевтың мийнети оғада зор деп исенимли жуумақ шығара аламыз.

Н. Дәуқараевтың 90 жыллығына бағышланған илимий-теориялық конференцияда жасалған баянаты,

Мақалаларды есапламағанда Бердақтың әдебий мийрасы бойынша жазылып жарыққа шыққан кітаптардың да саны аз емес. Бұған мысал етип С. Бассиннің «Бердах шаир—великий поэт, патриот» (Қаракалпакское госиздательство, Нукус—1943 г.), Н. Дәўқараевтың «Бердақ шайыр» (Қарақалпақ Мәмлекет баспасы, Нөкис—1950 ж.), И. Сағыйтовтың «Бердақ уллы патриот шайыр» (Қарақалпақ Мәмлекет баспасы, Нөкис—1943 ж.), «Сахра бүлбили» («Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис—1974 ж.), К. Худайбергеновтың «Мировоззрение Бердаха» (Изд-во «Қаракалпақстан», Нукус—1987 г.), М. Нурмухамедовтың «Бердах великий поэт каракалпакского народа» (изд-во «Фан» АН УэССР, Ташкент—1977), М. Тилеумуратовтың «Бердақ шығармаларындағы тарихый дереклер» («Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис—1988 ж.), Ж. Орынбаев, Ө. Әлеўовлардың «Бердақтың жәмийетлик, педагогикалық көз-қарастары» («Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис—1978 ж.), Ө. Пахратдиновтың «Бердақ шайыр творчествосының жыйналыуы, баспада шығарылыуы хәм изертлениу тарихынан» («Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис—1990), «Бердақ шайырдың дәстанлық шығармалары» («Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис—1987 ж.) хәм т. б. бир-қатар кітаптарды көрсетсек болады. Әлбетте, бул кітаптарда Бердақтың әдебий мийраслары кең, терең, хәртәреплеме сөз етилди. Бирақ, бұған қарап бул аталынған кітаптарда Бердақ мийраслары толық үйренілген деп айтыуға хаслан болмайды. Өйткени, Бердақтың бирнеше ири дәстанлары, жүзге шамалас қосықлары бар, буларда өмир тиришилигиндеги хәр қыйлы баслы мәселелер көркем сүүретленилген. Сонлықтан да Бердақтың хәр-бир дәстанлық шығармасы өз алдына арнаўлы монографиялық изертлеуге турарлық. Бул тараўда биринши болып ийгиликли ис ислеген Айдар Муртазаев екенлигин айтыуымыз қажет. Ол Бердақтың «Ақмақ патша» дәстанын 1964-жылы кандидатлық диссертациялық тема етип алып, бул шығарма бойынша үш жүз бетлик жумыс жазды, оның қысқартылған нұсқасын «Бердақтың «Ақмақпатша» поэмасы» деген атама менен 1979-жылы өз алдына жекке кітап қылып «Қарақалпақстан» баспасынан бастырып шығарды. Бул

Бердақтың хәр-бир жекке шығармасын арнаўлы изертлеудеги биринши көлемли жумыс еди. Усы кітап жарыққа шығамаң дегенше шайырдың «Ақмақпатша» дәстанында көтерилген мәселелер бойынша хәр қыйлы, гейде бир бирлерине қарама-қарсы пикирлер баспа сөз бетлеринде жәрияланып жүрилген еди. А. Муртазаев кітабының «Кирисиу» хәм «Ақмақпатша» ны үйрениу» — деп аталынған биринши бабында Бердақтың сөз етилип отырылған дәстаны тууралы усы өзине шекемги айтылған пикирлердин жетискенлик, кемшилик жақтарына әдил баха бере билген, дәстанның жазылыу себеплерин анықлаған, баспада жәрияланыу, илимий көз-қарастан үйренилиу жағдайларына тоқтаған. Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының (хәзир «бөлим» деп аталынады) илимий кітапхана фондында Р—23 инв. 1176 сәнеси менен 1930-жыллардан берли сақланыулы оның қолжазба текстин тауып буның тийкаргы нұсқаға жақын екенлигин дәлийиллеген, «Ақмақпатша» ның баспада жәрияланған текстлерин өз ара хәм усы қолжазбадағы текст менен муқият салыстырып, нәтийжеде шайырдың бираз сөзлериниң хәр баспада хәр қыйлы оқылатуғынлығын мысаллар арқалы көрсеткен. Алымның болжаулары, текстологиялық салыстырыулары, дәлийиллери, келтирген мысаллары исенимли, тийкарынан дурыс.

Кітаптың екинши бабында А. Муртазаев исенимли дәлийиллер, болжаулар, мысаллар менен шығарманың идеялық бағдарын анықлаған. Бул бапта Шығыстың уллы тулғалары Фердаўсий, Физулий, Науайы, Хапыз, Мақтымқулы, XIX әсирдеги қарақалпақ шайырлары Күнхожа, Әжинияз шығармаларынан, аўызеки халық дәретпелеринен, усылларынан Бердақтың дәретиушилик уқып пенен пайдаланғанлығы, соның менен бирге өмирде жүз берген баслы мәселелерди, мәселен, көпшилик патшалардың тахтқа миниуден-ақ қудайды, обал-саўапты пүткиллей умытып, ериксиз қырық, хәттеки оннан да көп қатын алып, бұған қосымша ғәремде кәнизеклер сақлап жынысый ләпсиге берилгенлигин, даў-жәнжеллерди, өтиниш арзаларды әдил шешбей халықты езип қойдай шуўлатқанлығын ақмақ патша бийнеси арқалы шайырдың көркем сүүретленгенлиги илимий пикирлер менен дәлийилленилген. Әсиресе кітаптың «Ақмақпат-

ша» хэм шеберлик» — деп аталынған үшінши бабы оқырман қауымның ықласын ерекше өзине тартады. Буның да, әлбетте, себеби бар. Өйткени бул баптың атамасынан-ақ мәлим болып турғанындай-ақ бунда уллы шайырымыздың «Ақмақпаша» дәстанын жазыудағы мәселелерди қозғаудағы, олардың шешимин табыудағы, көркем бейнелер жасаудағы, ұақыяларды бир-бири менен сабақластырып сүүретлеудегі шеберлик усыларды дәлийилли мысаллар арқалы көрсетилген.

Орта арнаулы хэм жоқарғы оқыу орынларында, мектептерде қарақалпақ әдебияты бойынша «Ақмақпаша» дәстанын хәттеки улыма Бердақ мийрасын оқыушы талабаларға үйретиуде бул китап қәнигели муғаллимлер, устазлар ушын қосымша оқыу қуралы хызметин атқарып киятыр. Усының өзи А. Муртазаевтың бул китабының халық ийгилигине жарағанлығынан, қарақалпақ әдебияттануы илиминиң өсип-рауажланыуына қосылған бир жаңалық екенлигинен дәрек береди.

А. Муртазаев көп жыллардан берли Бердақтың таңламалы шығармалар топламларын баспаға таярлауға да қатнасып киятыр. Буған мысал ретинде Бердақтың 1977, 1987-жыллары жарық көрген таңламалы шығармалары топламларын келтирсек арзыйды. Бул топламларды бираз жаңалықлар, өзгерислер менен баспаға қайта таярлаушылардың бири А. Муртазаев. Ол хәттеки шайырдың 1987-жылы баспаға қайта таярланған таңламалы шығармалар топламына еки баспа табақ көлеминде алғы сөз жазып, онда Бердақтың әдебий мийрасы жөнинде салдамлы таза пикирлер айтқан, бердақтануы илиминде биринши болып шайырдың шығармаларының дәрелиу, жазылуы жылларын шама менен болса да анықлап хронологиялық тәртипте үйрениу кереклигин хэм ондай усылдың пайдалылығын ортаға қойған. Соның ушын да бул топламға кирген шайырдың шығармалары биринши мәрте хронологиялық тәртипте жайластырылып берилген. Бул да А. Муртазаевтың бердақтануыға киргизген кишкене болса да жаңалық өзгериси еди.

Бердақ мийрасын жан-тәни менен сүйиуши А. Муртазаев оның шығармаларының жекке тәреплерин де илимий көз-қарастан үйрениу исин шынтлап қолға алды. Ол «Бердақтың шеберлиги» деген теманы доктор-

лық диссертация етип алып 1994-жылдың январь айында табыслы жақлап шықты хэм усы үлкен жумысының бир бөлимшесин «Бердақ шығармаларындағы заманәйлик хэм шеберлик» деген ат пенен 1993-жылы «Қарақалпақстан» баспасынан өз алдына китапша етип бастырып шығарды. Бул мийнет те Бердақ шығармаларын арнаулы түрде терең хэм хәртәреплеме үйрениудегі бердақтануы илиминне қосылған жаңалық еди.

Қарақалпақ халқының көркем әдебият тарийхындағы тағы бир байтерек шынар Әжинияз Қосыбай улының әдебий мийрасларын үйрениуде де А. Муртазаевтың еткен мийнети зор. Ол 1965, 1975, 1988-жыллары бирқанша өзгерислер, толықтырулар менен қайта басылған шайырдың қосықлары топламын баспаға таярлаушылардың, бастырып шығарушылардың бири болды. Баспаға қайта таярланған бул топламларға түсиник сөзлер дүзип, шайырдың шығармаларында ушырасатуғын бирқанша араб, парсы, түркий сөзлердиң мәнисин анықлады. Соңғы жыллары Әжинияз мийрасы бойынша бирқанша монографиялық китаптар жарыққа шықты. Мысалға Қ. Байниязовтың «Қосықтың күши» («Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис—1977), Ә. Пирназаровтың «Мастерство Ажинияза» (изд-во «Қарақалпақстан», Нукус—1983), Б. Қалимбетовтың «Әжинияздың лирикасы» («Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис—1981. Бул китап «Лирика Ажинияза» деген ат пенен рус тилинде де басылды), К. Мәмбетовтың «Әжинияз» атлы монографияларын келтирсек болады. Усылар қатарында А. Муртазаев та Әжинияздың мийрасын тереңнен үйренип, изертлеп шайырдың шығармаларының бурын арнаулы түрде сөз етилмей киятырған тәреплерин анықлап, олар тууралы илимий таллаулар жүргизип өзиниң жекке дәлийилли пикирлерин жәмийетшиликке белгили етип «Шайырдың мухаббаты» («Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис—1988) — деген атамадағы монографиясын жарыққа шығарды. Бул китабында алым Әжинияздың өмир баянына кең тоқтаған, бурынғы айтылып жүрген пикирлерди исенимли дәлийиллер, дереклер менен толықтырған шайырдың лирикалық қосықларының биразына терең таллау жасаған, шайырдың булардағы аруз өлшемин, хәр-бир қосықтың дерлик дүзилсиндеги шеберлик усылларды, «Бозатау» поэмасының жанрлық өзгешеликлерин, көркемлик

белгилерин анықлаған. Айдар аға бұл мийнетінде қазақ ақын қызы Меңеш пенен Әжинияздың айтыс текстине де кең тоқтаған, екі шайырдың да тапқырлығына, төкпе шайырлығына, сөз қолланыу тәсілдеріне, шеберліктеріне әдил баға берген, айтыс барысында социал-жәмийетлік, экономикалық мәселелердің қозғалғанлығын, хәр ел, хәр халықтың турмыс-тәғдирін дұрыс түсінуге Меңеште субъективтік, ал Әжиниязда объективтік пикирлер болғанлығын дәлелілеген. Әсіресе кітаптың «Әжинияздың әдебий орталығы хәм Шығыс классик поэзиясының тәсири» атлы бабы оқыушы қауымның нәзерін ериксіз өзине аударды. Өйткені бунда Әжинияз мийрасын үйрениуде жаңа пикирлер, болжаулар айтылған, бұрын көтерілмеген таза проблемалық мәселелер сөз етилген.

Қарақалпақ классикалық әдебиятының басқа тараулары, әсіресе Орта Азия, улыұма Шығыс халықтары әдебияттарының қарақалпақ әдебиятының өсіп-рауажланыуына тийгизген тәсири бойынша да А. Муртазаевтың бираз илимий мийнетлери бар. Алымның бұл тараудағы жазған илимий мийнети «Фан» баспасынан 1995-жылы жарық көрген «История каракалпакской литературы с древнейших времен до 1917 года» атлы коллективтік мийнетке жети баспа табақ көлемінде бир бап болып киргизилген. Шығыс халықтары әдебияттарының қарақалпақ әдебиятының өсіп-рауажланыуына еткен тәсири хәққындағы дерекли мағлұматлар менен жәмийетшилигимиз А. Муртазаевтың усы жоқарыда аталынған мийнети арқалы бирқанша кеңірек таныса алады. Қарақалпақ әдебиятының хәрқыйлы мәселелери бойынша А. Муртазаевтың жүзге шамалас илимий мақалалары бар. Булардың көпшилигинде әдебиятымыздың күтә актуаль баслы мәселелери көтерілген хәм өз шешимлерин тапқан. Мәселен, қарақалпақ әдебияты тарийхында Айдар аға бириншилерден болып Асан қайғының өмири хәм әдебий мийрасы бойынша арнаулы мақала жазып онда оның шығармаларының хәзирги қарақалпақ, қазақ, өзбек, ноғай халықтарына ортақ ғазийне екенлигин илимий көз-қарастан дәлеліллеп көрсетти.

А. Муртазаев кадр таярлау исине де белсене араласып киятыр. Мәселен, ол аспирантурада иштен оқып

атырған Г. Нуратдинова хәм Қ. Пахратдиновлардың кандидатлық диссертацияларына илимий басшылық етпек те. Булардың бириншиси диссертациясын жазып питкерип жақлау алдында тур. Әлбетте, Г. Нуратдинованың диссертациялық жұмысының уақтында табыс-лы жазылып питкерилиуінде устазы Айдар аға Муртазаевтың айтарлықтай үлесинің бар екенлиги сөзсіз. Әдебияттануу илимимиздің буннан былай да өсіп-рауажлана беріуине оның еле де салмақлы үлес қосатуғынлығына гүман жоқ.

1964-жылдан бүгинги күнге шекем қарақалпақ классикалық әдебияты бөлиминде (бұрын бұл бөлим «сектор» деп аталынып келинди) жұмыс илеп дәрежесіз киши илимий хызметкерликтен филология илимлеринің докторы дәрежесин алыуға шекем көтерілген (хәзир бұл киши усы бөлимди басқарады) А. Муртазаевтың халқына еткен хәдал хызмети менен жәмийетшилигимизди таныстырыуды мақсет етиуимиз усы мақаланың жазылыуына себеп болды хәм усындай инсанлардың жапақешлик өмир жолынан жасларымыз үлги алады деп түсинемиз.

ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТТАНУУ ИЛИМИНИҢ РАУАЖЛАНЫУЫНА САЛМАҚЛЫ ҮЛЕСИН ҚОСҚАН АЛЫМ

Қарақалпақ әдебияттануу илими жас илим. Оның «ирге тасын қалап» қәлиплестириушилер Н. Дәуқариев, И. Сағыйтов, Қ. Айымбетов, О. Кожуровлар болса, 50-жыллары М. Нурмухамедов, С. Ахметов, Б. Исмаилов, Қ. Мақсетов, З. Насруллаева хәм т. б. талантлы жаслар өзлеринің илимий дәретпелери менен әдебияттануу илимимиздің рауажланыуына үлкен үлеслерин қосты. Усы әдебияттануу илимимиздің рауажланыуына 50-жыллары белсене араласқанлардың бири Артық Кәримов болды. Бұл алым қарақалпақ халқының әдебият нұсқаларын, ауыз еки әдебий мийрасларын ел арасынан жыйнау, билетуғын адамлардан жазып алыу мақсетинде шөлкемлестирилген илимий экспедицияларға 1954-жылы қатнасып, соннан берли илимнің небир қыйыншылықтарын, «ашшы-душшыларын» бастан кеширип, соларға төзим берип, қырық жыл дауамында бир тарауда, бир мәкемеде дәретиушилик жұмыслар илеп халқының ийгилигине хәрмай-талмай табыс-лы

хызмет ислеп келмек те. Өзине қалыс хызмет еткен хақ нийетли мийнеткеш ул, қызларын халықтың өзи қәдирлейди, сыйлайды. Мәселен, Өтеш «Өтті дүньядан» деген шығармасының Бердақтың өлимине арналған бөлімінде

«Ол өлгенде қазақ та, өзбек те келди,
Бердақтың қәдирин барлық халық билди,
Өлгенне қатты қапада болды,
Әрман менен Бердақ өтті дүньядан.
Нәрсе қалмай қарақалпақ, қазақтан,
Келип атыр жақын менен узақтан,
Қудайым сақла деп отлы дозақтан,
Бәршени жылатып өттің дүньядан,
Қалмай келди халықлары Қоңыраттың,
Есабы жоқ ашамайлы-қыяттың,
Адамларды зар еңиретип жылаттың,
Өттің шайыр әрман менен дүньядан.
Келипти ығылып қыпшақ, қытайдан,
Барма деп ойладым орыс, ноғайдан,
Не шара бар келген иске қудайдан,
Достым, әрман менен өттің дүньядан.
Көп адамлар келди дайың мүйтеннен.» —

деп келтирген.

Сүйикли ул-қызларын халықтың қәдирлеуі, сыйлауы, ардақлауы деген усы. Үзиндиден көріп отырғанымыздай-ақ, Бердақ қайтыс болғанында қарақалпақтардың хәмме руларынан дерлик жолдың жақын алысына, шақыртылуы-шақыртылмауына қарамастан еситкенлер топар-топары менен ығылып келе берген. Сондағы олардың нийети Бердақтың намазында хызмет етиуі, сүйикли шайырын ақырғы жолға хошласып шығарып салуы. Хәмме адамның өлимине ямаса намазына халық усы дәрежеде ығылып келе ме? Келмейди. Халық тек өзине хызмет көрсеткенди, мийнети сингенди ғана қәдирлейди. Хәзирде солай. Мениң өзим де «Халыққа ҳадал хызмет етиуден, халық алғысына миясар болыудан артық бахыт жоқ» — деп есаплайман. Мине, усы көз-қарастан 40-жыл дауамында бир мәкемеде илим менен шуғылланып жемисли жұмыс ислеген Артық аға Қәримовтың халық мәпине жаратқан дәретиушилиқ хызметине шолуы жасап оны кең қәуимге белгили етиуди өзимнің азаматлық ұазыйпам деп билдим. Усы түсинигим бул мақаланың жазылуына себеп болды. Мақалада өзинің барлық саналы өмирин илим-

ге бағышлаган А. Қәримовтың дәретиушилиқ хызметлери жөнинде қысқаша баянлап өтиуди мақсет еттим.

Жийен жырау XVIII әсирде жасаған қарақалпақ миллий әдебиятының уллы классик шайыры. Бул шайырдың шығармаларын халық арасындағы билетуғын адамлар аузынан жазып алыу хәм ески қолжазба китапшалардан көширип Қарақалпақстан жазыушылар ауқамына тапсыруы 1934-жылдан басланды. Мәселен, 1934—1935-жыллар аралығында әдебиятымыздың жан ашырлары Сәдирбай Мәуленов пенен Шәмшет Хожаниязовлар шайырдың «Посқан ел» дәстанын, «Бер түйемди», «Ылағым», «Хош болың дослар», «Қайтпасам болмас» қосықларын сауатлы адамлардың көпшилиқ алдыларында оқып жүрген қолжазба қисса китапшаларынан көширип алып, Қарақалпақстан жазыушылар ауқамына әкелип тапсырған. Соннан баслап бул шығармалар Жийеннің хәрдайым толықтырылып қайта басылып турылған шығармалар топламларынан орын алып киятыр. Жийен жыраудың шығармалар топламы Қарақалпақ Мәмлекетлик Баспасы тәрәпинен (Жийен Тағай улы «Посқан ел», Нөкис 1959) 1959-жылы жарыққа шығып, оған тек «Посқан ел» дәстаны менен үш қосығы кирген болса, соңғы жыллары «Посқан ел» аты менен оның қайта басылған топламларына 16 шығармалары енген. Бул топламлардың ишиндеги ең толығы шайырдың 1981-жылғы топламы. Бундағы «Посқан ел» дәстаны, «Әй, жигитлер, жигитлер», «Бер түйемди», «Хош болың дослар» қосықларынан басқаларының хәммесин дерлик халық арасынан жазып алған, топламды да «Көрнекли халық шайыры хәм жырауы» деген алғы сөз бенен баспаға таирлап бастырып шығарған Артық Қәримов. Бул изертлеуши 1955-жылы Қарақалпақ ком-плексли илим-изертлеу Институтына киши илимий хызметкер болып киргеннен баслап Жийен жырау тууралы мағлыұматлар жыйнауға шынтлап киристи. Өйткени ол филология илимлериниң кандидаты атағын алыу ушын «Жийеннің өмири хәм творчествосы» деген диссертациялық тема алып Қарақалпақстанның арқа районларына шөлкемлестирилген экспедицияларға қатнасып, Жийеннің бұрын бизге биймәлим қосықлар текстлерин хәм оның ағайын-тууғанларынан шайырдың өмир баянына тийисли қолда жоқ таза мағлыұматлар жазып алды. Егерде бұрын қарақалпақ әдебияттануы

илиминде Жийеннің әкесінің аты дәлйилсиз «Тағай» болса А. Қәримов таза мағлұматларына сүйене отырып оның әкесінің Аманлық деген киші екендігін, шайырдың 1784-жылы қайтыс болғанын дәлйиллеген. А. Қәримов 1963-жылы «Жийен жыраудың өмирі хәм творчествосы» деген атпен 6 б/т (116 бет) көлемінде монографиясын баспадан шығарды. Бул Жийеннің өмирі хәм дәретіушилик хызметлери тууралы жарыққа шыққан биринши хәм усы күнге шекемги көлемли илимий мийнет. Бул китабында автор шайырдың жасаған заманына, әдебий орталығына, өмир жолына илимий көз-қарастан түсиник берген, қысқа қосықлары, «Уллы тау» толғауын, «Посқан ел» дәстанын жан-жақлы, терең таллаған ол шығармалардың көркемлик өзгешеликлерин анықлаған. Алымның бул китабы ұақтында сыншыларымыз тәрепинен унамлы бахасын алды хәм елеге шекем мектептерде, арнаулы орта, сондай-ақ жоқары оқыу орындарында қарақалпақ әдебиетін оқытатуын муғаллимлер, устазлар, көп санлы студенттер үшін Жийен шығармаларын үйрениуде қосымша оқылық хызметин атқарып келмек те.

Жийен жыраудың ақлығы Өтеш Алшынбай улы. Бердақтың бирге жүрген көңиллес, сырлас досты. Екеуи бир-бирине қосық шығарып жазып хат арқалы айтысқа да түскен. Өтеш те өз заманында ең алдыңғы қатардағы сауатлы зиялылардың бири болды. Ол қарақалпақ әдебиетин таза темалар, пикирлер, көркем бейнелер, сөз таңлап қолланыу, халық ауыз еки дәретпелеринен пайдаланыудағы өзіншеллик шеберлик усыллар менен байытты. Соған қарамастан Өтеш шайырдың әдебий мийрасларын илимий көз-қарастан изертлеу иси көп жылларға шекем қолға алынбай келинди. Минне, классиклеримиздиң изертлениуиндеги бул олқылықты да А. Қәримов толықтырды деуге болады. Өйткени ол Өтештиң өмирі хәм шығармалары жөнинде көплеген илимий мақалалары менен бир қатар 1984-жылы «Өтеш шайырдың өмирі хәм творчествосы» («Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис—1984-жыл) деген монографиясын бастырып шығарды. Бул Өтеш мийрасы бойынша жарыққа шыққан биринши көлемли мийнет еди. Бунда автор Өтеш жасаған дәуирге сыпатлама берген, шайырдың өмирине тийисли бираз дерекли материалларды келтирген, шығармаларындағы оның

халықлық, демократиялық пикирлерин, мийнеткеш халыққа, хаял-қызлар тәғдирине, жәмийетлик дүзимге көз-қарастарын исенімли дәлйиллер менен анықлаған.

Қарақалпақстанда әдебиеттануы илиминің өсип рауажланыуының арқасында қарақалпақ жазба әдебиеті тарихының сағасының ең әйемги дәуірлерден басланатуғынлығы мәлим болды. Бул тараудағы мәселени шешіуде М. Нурмухамедовтың «Қарақалпақ жазба әдебиетінің дәреуи хақында» («Әмиүдәрья» журналы 1968, № 6), И. Сағыйтовтың «Әдебиет тарихын қайсы дәуірден баслау керек?» («Әмиүдәрья» журналы, 1968, № 11) деген арнаулы мақалаларының, әсиресе К. Мәмбетовтың айырым мийнетлеринің әхмийети оғада күшли. Деген менен әдебиетімыздың жақын жылларға шекем белгисіз болып келген тарихий тамырларын изертлеуде А. Қәримовтың «Әдебиетімыздың гейпара мәселелери» (Нөкис, «Қарақалпақстан» баспасы, 1988, 160 бет) атлы мақалалар топламы да үлкен әхмийетке ийе. Бул китап алымның мақалалар топламы болғаны менен буған оның соңғы жыллары жазылып еле баспа сөз бетинде жәрияланбаған бираз изертлеу жумыслары кирген. Солардың бири етип «Қарақалпақлардың әйемги әдебий естеликлері», «Тарихий жырлар» хәм «Ормамбет бий» толғауы хақында» атлы көлемли мақалаларын атасақ арзыйды. Топламдағы биринши мақаласында алым түркий тиллес халықлардың улыума ата-бабаларының әйемги замандарда дәреткен Хорезм халқының пайда болыуы, Фердаусийдиң «Шахнама» дәстанына қахарман болып пайдаланылған Рүстем, Сияуиш, сондай-ақ Шыңғыс хақындағы әпсаналары «Аяз қала», «Гүлдирсин», «Төк тауы», «Хаяллар патшалығы» легендалары, «Тумарис», «Шырақ» халық дәстанларының идеялық мазмуны, жазба естеликлерден «Қорқыт ата китабы», Орхон-Енисей дәрьялары бойынан табылған қулпы таслардағы жазыулар естеликлері, Махмуд-Қашғарийдиң «Түрк сөзлиги топламы», Хорезмийдиң «Мухаббатнама» шығармалары илимий көз-қарастан терең сөз болған. Әлбетте, бул легендалар, жазба естеликлер, шығармалар жөнинде басқа да алымлардың илимий мийнетлеринде сөз етилип жүр, деген менен А. Қәримов әйемги замандардағы ата-бабаларымыз дәреткен ауызеки және жазба естеликлерине таллау жүргизгенде

өзинің жекке ой-пикирлерин ортаға салған. Усы жағынан алып қарағанымызда қарақалпақ әдебиятының тарихый сағаларын анықлау мәселелерин шешиүдеги алымның дәлийиллери, жуўмақлары, мысаллары дыққат аударуға сөзсиз турарлық деп есаплауға болады. Топламдағы «Тарихый жырлар хәм «Ормамбет бий» толғауы ҳаққында» деген мақаласында автор бул толғаудың халықлығын, пайда болуы себеплерин, дәуирин, идеясын, қарақалпақ әдебиятынан алатуғын орнын анықлаған.

Усы китапта басылған А. Қәримовтың «Әжинияз хәм Мақтымқулы», «Әжинияз хәм XVIII әсирдиң ақыры, XIX әсирдиң басындағы түркмен шайырлары» атлы мақалалары да бурын аз изертленилген мәселелерге арналған. Бул мақалаларында автор Әжинияздың дәретийшиликти ой-өрисиниң кеңейюине, руўхый байлығының раўажланыюына, өмирдеги турмыс тәшюишлерин еле де тереңрек түсинюине XVIII—XIX әсирлердеги түркмен әдебиятының уллы классик шайырлары Мақтымқулы, Сейди, Кемине, Шейдайы, Молланепес, Фәрипнияз шығармаларының белгили дәрежеде тәсир еткенлигин исенимли мысаллар менен дәлийиллеген.

Қарақалпақ халқының халық болып қәлиплесюу дәуиринен, яғный XVI әсирден оның миллий әдебиятының басланатуғынлығы, XIV—XV әсирлерде Ноғай Союзы аймағында хәзирги қазақ, ноғай, қарақалпақ халықларының тийкарын қурған уруў-тайпалардың аралас жасағанлықтан усы аймақта бул дәуирлерде пайда болған әдебий естеликлерге, өмир сүрген шайырлардың дәретпелерине усы үш халықтың, ал оннан арман кеткен дәуирлерде улыўма ата-бабаларымыз жасаған жерлерде пайда болған ауыз-еки хәм жазба естеликлерге барлық түрки тиллес халықлардың тендей ортақ екенлиги әдебиятшы-илимпазларымыз тәрепинен дәлийиленип отыр. Бул мәселе әсиресе Камал Мәмбетовтың «Әйемги қарақалпақ әдебияты» («Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис — 1976), «Ерте дәуирдеги қарақалпақ әдебияты» (Нөкис, «Билим» баспасы, 1992), «Қарақалпақ шежиреси» (Нөкис, «Билим» баспасы, 1993) монографияларында, «Қарақалпақ әдебияты тарихы» («Қарақалпақстан» баспасы Нөкис — 1983 ж. Авторы коллектив) атлы жоқары оқу орынлары ушын жазылған оқулықта терең хәм жан-жақлы сөз етил-

ген. Бирақ, «қарақалпақ әдебиятының тарихый дереклерин үйрениу, анықлау, дәлийилеу, таллау тек усы жоқарыда аталынған 2—3 китапларда сөз етилиюи менен тамам болады» — деп ойлау шынлыққа тууры келмейди. Өйткени, қарақалпақ әдебиятының тарихый дереклери қаншама көп жан-жақлы изертленген сайын олардың қыры менен сырының белгисиз жақларының еле де терең хәм анығырақ ашыла беретуғынлығы сөзсиз. Мине, усы көз-қарастан алып қарағанымызда бул мәселени шешиүге арналған «История каракалпакской литературы с древних времен до 1917 года» деген үлкен, 30 б /т. ибарат мийнеттиң де (авторлары И. Сағыйтов, А. Муртазаев, А. Қәримов, А. Пирназаров, Б. Исмайллов изд-во «Фан», Ташкент—1995 жыл) әдебиятымыздың тарихын үйрениуде үлкен әҳмийетке ийе екенлиги даўсыз. Буның себеби, басқа авторлардың китапларында хәш қозғалмаған ямаса тар мәнисте қозғалған бирқанша мәселелер бул илимий мийнетте сөз етилип жетерли дәрежеде өз шешимин тапқан. Ал усы алты үлкен баптан ибарат бул монографияның ең әйемги дәуирлердеги қарақалпақ әдебияты тарихый тамырлары менен XVIII әсирде жасаған Жийен жыраудың өмири, дәретийшиликти хызметлери талланған биринши, үшинши баплары, сондай-ақ XIX әсирдеги хәм XIX әсирдин ақыры XX әсирдин бас гезиндеги әдебиятымыз сөз етилген төртинши, бесинши баплардың айырым бөлимлери, яғный китаптың тең жартысы дерлик А. Қәримов тәрепинен жазылған. Буның өзи қарақалпақ әдебияттануы илимине белгили дәрежеде қосылған жаналық болып есапланылған хәм жәмийетшилигимиздин ийгиликли талабына толық жараған бул жәмәәтлик илимий мийнеттиң жүзеге келиюине А. Қәримовтың қандай үлес қосқанлығы өзинен-өзи айқын.

1976-жылы қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институттың тийкарында Нөкис Мәмлекетлик Университети ашылды. Университетте қарақалпақ әдебияты факультети болды. Бунда, егерде сырттан оқуытуғын студентлерди де қоссақ, мыңлаған студентлер билим алатуғын, көплеген қәнигели устазлар сабақ беретуғын еди. Бирақ, усыған қарамастан 1980-жылларға шекем Совет хәкиметине дейинги қарақалпақ әдебияты тарихый бойынша жоқары оқу орынлары ушын сабақлық болмады. Бул жағдай талабалардың терең билим

алыуын, устазлардың кең түрде тыянақлы билим беріуін қыйынластырды. Міне, усы аұхалларды есапқа ала отырып хәзирги илим докторлары, профессорлары Камал Мәмбетов, Қәлимбет Султанов, илим докторы мархум Наурыз Жапақов, илим кандидаты Артық Қәримовлар «Қарақалпақ әдебияты тарийхы» деген атамада («Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис—1983, 343 бет) Университетимиздиң қарақалпақ әдебияты факультетиниң оқытушы хәм талабалары ушын оқыулық жазып 1983-жылы баспадан шығарды. Бул оқыулықта Орта Азия хәм Қазақстан халықларына ортақ болған әдебий мийраслардан баслап XIX әсирдиң аяғы XX әсирдиң басындағы онша көп изертленилмей атырған қарақалпақ шайырларының дәретиушилик хызметлери илимий көз-қарастан сөз етилген. Сабақлықтың «Сарыбай», «Гүлмурат», «XIX әсирдиң ақыры хәм XX әсирдиң басындағы әдебият», «Омар», «Сыдық», «Әбдиқәдир», «Бегжан», «Аннакул», «Қудайберген», «Қазақбай» хәм «Жаңабай шайыр» бөлимлери Артық Қәримов Н. Жапақов пенен биригип жазған. Хәзирги күнлери Республикамызда қарақалпақ әдебияты сабақ болып өтилетуғын бирнешше жоқары хәм орта арнаулы оқыу орынлары болғанлықтан буларда «Қарақалпақ әдебияты тарийхы» кітабы усы ўақытқа шекем қолдан түспейтуғын зәрүрли сабақлықлардың бири сыпатында пайдаланылмақта.

А. Қәримов қарақалпақ тилинде оқытылатуғын мектептин IV-класслары ушын дүзилген «Уатан әдебияты» («Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис—1970—1989)», V-класслар ушын «Уатан әдебияты» («Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис—1990) атлы сабақлықлардың авторларының бири (А. Қәримов, С. Файзуллаев, Ж. Пирниязов). Бул сабақлықлар елеге дейин пайдаланылып киятыр.

Орта мектептерде билим беріу сапасын еле де жақсартыу ушын 80-жыллары факультатив сағатлар деген қосымша сағатлар сабақлар кестесине киргизилди. Бирақ, бул сағатлар қалай өтиледі, қалай пайдаланылады—мине бул жағы көпшилик оқытушылар ушын түсиниксиз еди. Усы жағдайға байланыслы А. Қәримов бул мәселени шешиўге де белсене қатнасты. Мәселен, ол 1990-жылы қарақалпақ тилинде оқытылатуғын мектептердиң V—X-классларына арналып дүзилген факультатив

курс программасының авторларының бири болды.

XVIII—XIX әсирлердеги, сондай-ақ XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң бас гезинде жасаған қарақалпақ шайырларының хәммесиниң хәмме шығармалары дерлик қолжазба нұсқасында ямаса баспа сөз арқалы бизиң қолымызға түскен жоқ, яғный олардың шығармаларының айырымларынан басқасы Совет хәкимети дәуиринде билетуғын адамлардың аұзынан хәм бурыннан биреуден биреудиң көширип оқып жүрген қолжазба қысса кітапшаларынан жазып алынып жәмийетшилигимизде усы гезге шекем пайдаланылып жүрилмекте. Бул тараўда Сәдирбай Мәўленов пенен Шәмшет Хожаниязовлардың еткен мийнетлери айтарлықтай гиреўли. Әлбетте, 1930-жыллардың аяғында бул жигитлер Совет армиясы қатарына алынғаннан кейин де әдебий мийрасымызды жыйнау жұмысы үзил-кесил тоқтап қалған жоқ. Халқымыздың аұыз еки, шайырларымыздың жекке дәретиушилик мийрасларын жыйнау, жазып алыу ислери менен Нәжим Дәўқараев, Орынбек Кожуров, Қалли Айымбетов, Асан Бегимов, 50-жыллардан баслап Қабұл Мақсетов, Артық Қәримов хәм т. б. жолдаслар жедел шуғылланды. Мәселен, А. Қәримов халық аұыз еки дәретпелерин, шайырларымыздың мийрасларын жыйнау исине, жоқарыда көрсеткенимиздей-ақ, 1954-жылдан берли араласып киятыр. Усы дәуир ишинде ол Қазақстан, Өзбекстан Республикаларында жасайтуғын қарақалпақлар арасынан халқымыздың әдебий мийрасына тийисли материаллар жыйнау ушын шөлкемлестирилген илимий экспедицияларға да қатнасты, өз республикамыздың аймағында хәр жыл сайын дерлик айлап экспедиция ағзасы сыпатында ямаса жекке командировкаларда болып әдебиятымыз бойынша материаллар жыйнады, халық аұзынан жазып алды. А. Қәримов жазып алған әдебият нұсқалары Ө. Р. Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлиминиң илимий кітапхана фондында хәзир Р—133 а инв. 28527 (машинкада басылған), Р—143 инв. 37438 (бул қолжазба томда М. Нурмухамедов, Г. Есемуратов, С. Ниетуллаев, Нуржановлардың да материаллары бар, экспедиция 1954-жылы шөлкемлескен), Р—89 инв. № 37493, 37494 (бул қолжазба томда Қ. Айымбетов, Г. Есемуратовлардың да қолжазбалары бар, 1956-жыл), № 24513 (1957-жыл), № 37588 (бунда А. Пахратдинов, А. Төреевтың да қол-

жазба материаллары да бар, 1958), № 37593, 37588 (буларда С. Ниетуллаев, А. Пахратдиновлардың да қолжазбалары бар, 1957-жыл), №17166 (бұл қолжазбада Қ. Байниязовтың да материалы бар, 1957-жыл), 37594 (1954-жыл), № 35587 (1960-жыл), № 37436 (1957-жыл), №35587 (1960-жыл), №37436 (1957-жыл), №37484 (27/VIII—1956), №37484 (2-сентябрь, 1956), №37455 (1959-жыл), №28527 (2-сентябрьден 30-декабрьге шек, 1959-жыл), №37578, №37575 (1956-жыл) сәненер менен сақлаулы тур. Әлбетте, булар А. Қаримовтың кітапхана фондына тапсырған қолжазбаларының бәрі емес. А. Қаримовтың халық аузынан жазып алған материалларынан «Алпамыс» (1958-жыл), қарақалпақ халық ертеклери (1956-жыл, көлеми 12 б/т), «Мәспатша» (1958, 1982), «Аманбай батыр» (1992) дәстанлары баспадан шығып жәмийетшиликмиздің ийгилигине асты. Мәселен, баспадан шыққан «Мәспатша» дәстаны бәйишиша бирнешше мақалалар, кандидатлық диссертация жұмысы да жазылды. (Абат Әлийев). Илимий кітапханамыздың фондындағы өзіннің хәм басқа да жолдаслардың, әсиресе С. Мәуленов, Ш. Хожаниязовлардың қолжазба материаллары тийкарында А. Қаримов Жийен жыраудың («Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис—1981, 1990), Өтеш Алшынбай улының (Қарақалпақ Мәмлекет баспасы, Нөкис—1962; «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис—1978), Әбдикәдир шайырдың (Нөкис—1966-жыл) таңламалы шығармалар топламын баспаға таярлап бастырып шығарды, оларға алғы сөзлер жазды, Бердақтың («Қарақалпақстан» баспасы, 1977, 1987), Әжинияздың («Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис—1965, 1975) таңламалы шығармалар топламларын, Аяпберген Муўсаевтың шығармаларының толық жыйнағын (1960) баспаға таярлаушылардың, бастырып шығарушылардың бири болды. Бердақтың (1987), Әжинияздың (1965, 1975), Өтештиң (1982) топламларындағы шығармаларының хәр қайсысының қайсы жерден, кимнен, ким тәрәпинен жазып алынғанлығы жөнинде түсиник сөзлер жазды.

XIX әсирдеги қарақалпақ әдебияты сол XIX әсирдің ақыры XX әсирдің бас гезинде жасаған бир топар талантлы шайырларымыздың шығармалары менен байыды. Өйткени, олардың хәр бири әдебиятқа өз жекке сезими, түсиниги, шеберлиги, мәселе көтере билиў, дәуирине, заманына, жасаған сиясий, әдебий, мәдений орга-

лығына сай тема таңлап алыў уқыбы хәм т. б. өзгешеликлери менен келген еди. Бирақ, тилекке қарсы, әдебиятымыздағы усы дәуир аз изертленилип, бул дәуирде өмир сүрген, шығармалар дәрәткен, халқымызға әдебий мийрасы менен хызмет еткен бир қанша шайырларымыздың тек аты мәлим болып өмири, дәрәтиўшилик хызметлери ҳаққында күтә аз дереклер, ал айырымларының атлары да көпшиликке мәлим емес еди. Усы олқылықты 1982-жылы «Қарақалпақстан» баспасынан жарыққа шыққан «Халық шайырлары» деп аталынған топлам бирқанша толықтырған сыяқлы. Бул топламға жоқарыда көрсетилген дәуирде жасаған Сарыбай, Гүлмурат, Аннакул, Құлмурат, Бегжан, Сыдық, Әбдикәдир, Жаңабай, Худайберген, Қазақбай, Нурлыбай, Гүлқатийша шайырлардың шығармалары кирген. Бул шайырлардың шығармаларын жыйнаған, халық аузынан жазып алған, оларды баспаға таярлап бастырып шығарғанлар А. Қаримов пенен Ә. Қожықбаев. Бул топлам жоқары хәм орта арнаулы оқыў орынларында қарақалпақ әдебиятынан сабақ беретугын устазлар, муғаллимлер, студентлер, илимий мәкемелерде ислеўши алымлар ушын «қолдан түспейтуғын» ең пайдалы материал сыпатында пайдаланылмақта. Бир мысал келтирип өтейик. Н. Дәўқараев атындағы тил хәм әдебият институты қарақалпақ классикалық әдебияты бөлиминин хызметкерлери 1993-жылдан баслап XIX әсирдің ақыры хәм XX әсирдің басындағы қарақалпақ шайырларының өмири хәм дәрәтиўшилик хызметлерин изертлеўди үш жыллық планлы жұмыс етип алды. Бул көрсетилген илимий жұмыстың жазылыўында тийкарғы сүйенетуғын хәм пайдаланылатуғын материалымыз усы А. Қаримов пенен Ә. Қожықбаев таярлап баспадан шығарған «Халық шайырлары» топламы болатуғынлығы айтпаса да түсиникли. Усының өзи-ақ бул топламның қандай дәрәжеде әҳмийетке ийе екенлигинен дерек бермекте.

Қарақалпақлар ауыз еки дәрәтпелердің барлық түрлерине, әсиресе дәстанларға бай халық. Тек дәстанлардың санының өзи жүзге шамаласып қалады. Олардың көпшилиги жыраў, бақсылардан хәм олардан үйренген талантлы қатықулақ адамлардан жазып алынып илимий кітапхана фондына тапсырылған еди. Бирақ, бул материаллар көп ўақытларға шекем көпшиликке мәлим болмай фондта шаң басып жатты. Усы жағдай

ды есапқа алып институтымыздың директоры, профессор Қабыл Мақсетов, филология илимдерінің докторы, фольклор секторының баслығы Наурыз Жапақов хэм сектор (хәзир бөлім деп аталады) хызметкерлері 1970-жыллардың басында ақ халықтың әдебий маржаларын ретлеп, бир жүйеге келтирип, тазадан жазып алынған нұсқалар, материаллар менен толықтырып баспаға таярлап, бастырып шығарып көпшиликтің, жәмийеттің мәніне айландырыуды нийет етип көп жұмыслар иследи. Соның нәтижесинде, хукимет басшыларының қоллап-қууатлауы арқасында 1977-1990 жыллар аралығында «Қарақалпақ фольклоры» — деген сериялы ат пенен жигирма том баспадан шықты. Хәзир бул томлар республикамызда қарақалпақ аңыз еки халық дәретпелері менен қызығыушы хәр-бир хожалықтың үй китапханасында, буфет, стенка текшелеринде қатара дизилип халқымыздың өтмиштеги мәдениетлылығының, даналығының, рухый байлығының гүүасы сыпатында көзимиздің жауын алмақ та, хәр-биримиздің мақтаныш сезимимизди оятпақта. Бул жигирма томлықтың жарыққа шығыуының Орта Азия хэм Қа-

қалған томларының да бирқаншаларының баспаға таярланыуына, басылып шығыуына тиккедей араласты.

Жуумақластырып айтқанымызда Артық аға Қаримов Институтымызда қырық жыл үзликсиз жұмыс ислеп, илим менен шуғылланып, усы дәуир ишинде халық аңыз еки дәретпелерин, өткен әсирлерде жасаған шайырларымыздың шығармаларын жыйнауға оларды баспаға таярлауға, бастырып шығарыуға, әдебиеттаныу илимимиздің өсип-рауажланыуына үлкен үлес қосқан алым. Илимпаздың халқына өткен дәретіушлик мийнети халқы тәрәпинен де, хукимет тәрәпинен де ылайықлы баҳаланды. Ол Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Совети Президиумының «Хурмет грамотасы» (бирнеше рет), «Бердақ атындағы Мәмлекетлик сыйлық» (1993-жыл) ларын, «Қарақалпақстан Республикасына мийнети синген илим ғайраткери (1989) атағын алыуға миясар болды.

Илимпаздың «Күнхожа хэм фольклор» «Шәрьяр» дәстаны хэм оның тууысқан халықлар әдебиаты менен байланысы атлы монографияларының қолжазбасы жарыққа шығыуға күтип тур. Булардың биринчисинде Күнхожаның кендей фольклорлық материалдардан қа-

халқына еткен зор ҳадал мийнетлери менен танылган инсанлардың бири Турдыбай Мәмбетниязов быйыл алпыс жасқа шықты. «Жигитликтің соңы, ғаррылықтың алды» — деп халқымыз айтқандай-ақ, 60 жасқа шыққаннан кейін «Усы жасқа келемен дегенше халыққа қандай пайдалы ислер иследим, артыма умтылмастай қандай пайдалы естеликлер қалдырдым?» — деп адам өз-өзине сорау қойғанында сол ислеген ислериниң нәтижелериниң көпшиликтиң, жәмийеттиң, пүткіл халықтың мәлине жарап пайда келтиргенлигин көрип, өмириниң босқа өтпегенлигине қууаныудан артық бахыт жоқ екенлигин түсинип, өткен жылларының қолға киргизген табысларына қанаатланып өзін бахтияр санаушылардың бири усы юбиляр достымыз Турдыбай екенлигине дау жоқ.

Ол (1933-жылы Тахтакөпир районының 9-ауыл кенесинде дүньяға келген) 1953-жылы Қарақалпақ мәмлекетлик институтының қарақалпақ тили хәм әдебияты факультетин питкергеннен кейін, егерде алты жыллық мектептеги устазлық, хызметин есапламасақ, 1959-жылдан баслап тап бүгинги күнге шекем Н. Дәуқараев атындағы тил хәм әдебият институтында дәслеп киши илимий, соңғы жигирма жыл дауамында аға илимий хызметкер, ал хәзирги дәуирде жаңа қарақалпақ әдебияты бөлиминиң баслығы болып ислеп киятыр. «Илим ийне менен қудық қазғандай» — деп халқымыз айтқандай илимий мәкемелерде илим менен шуғылланыу, илимпаз болыу қай жағынан алып қарағанда да қыйын талап.

Т. Мәмбетниязов илимий мәкемеде ислеген отыз төрт жыллық хызметлеринде «Хәзирги заман қарақалпақ лирикасы» деген темада диссертация жақлап (1966) филология илимлериниң кандидаты атағын алыуға миясар болды, оннан аслам китаптар, 140 тан аслам мақалалар жазып бастырып шығарды. Мәселен, ол «Қарақалпақ совет әдебияты тарийхының очеркleri» (ӨЗССР «ФАН» баспасы, Ташкент-1968-Самарканд, көлеми 547 бет), «Развитие жанра поэмы в каракалпакской Советской литературе» (издательство «ФАН» Узбекской ССР, Ташкент-1976, 168 стр), «Қарақалпақ совет әдебияты» («Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис-1979. Жоқары оқыу орынларындағы қарақалпақ тил, әдебият факультетлериниң оқытыушы, студентлери

ушын оқыу қуралы, көлеми 25 б — т.), «История Каракалпакской Советской литературы» (Издательство «ФАН» Узбекской ССР Ташкент 1981, 436 стр) атлы үлкен оқыулықтың хәм монографиялардың жетекши авторларының бири болды. Бул жоқарыда көрсетилген коллективлик мийнетлердеги өзине тийисли бапларда, бөлимлерде Т. Мәмбетниязов тийкарынан тың, актуаль, күн тәртибинде изертлеуин күтип турған баслы мәселелерди қозғап тыянақлы, тужырымлы пикирлер, исенимли дәлийллер, болжаулар, мысаллар менен олардың шешимин таба билген. Т. Мәмбетниязов өзиниң жекке авторлығында бир неше китаптарын баспадан шығарды. Оның дәслепки китабы «Дәли Назбергеновтың творчествосы», — деген атама менен 1977-жылы «Қарақалпақстан» баспасынан жарық көрди. Бунда автор Дәлинин жүзге шамалас қосықларын, поэмаларын, фельетон, очерк, гүрриңлерин таллап шайырдың өмир баяны хәм әдебий мийрасларынан бирқанша толық мағлыұмат берген. Мәселен, монографияда шайырдың әдебий орталығы, оның творчествосының қәлиплесийи, өсип-рауажланыуы, қарақалпақ совет әдебиятындағы маңызы, салмағы, шығарма дәретиүдеги шеберлик усыллары, замандас хәм өзинен соң жетилискен шайырларға еткен руұхый тәсири илимий дәлийллер, тужырымды жуұмақлар, исенимли мысаллар менен баянланған.

1989-жылы «Қарақалпақстан» баспасынан «Поэзия хәққында ойлар» деген ат пенен алымның мақалалар, изертлеулер жыйнағы жекке китап болып басылып шықты. Бул китабында Т. Мәмбетниязов Н. Жапақов, Х. Сейтов, У. Хожаназаров, А. Киркабаковлардың бирқатар шығармаларын таллап олардың көркемлиги, буларда көтерилген мәселелердин, уақыялардың сүүретлениу усыллары жөнинде өз пикирин ортаға салған. Китапқа изертлеушиниң баллада, рубаят жанрлары туұралы жазылған мақалалары да кирген. Бул мақалаларында ол қарақалпақ әдебиятында баллада, рубаят жанрларының пайда болыу, қәлиплесийи, өсип-рауажланыу жолларын дерекли мысаллар менен дәлиллеп көрсеткен. Автордың шығармаларды таллаулары, келтирген мысаллары, дәлийллери, жуұмақлары, айтқан таза пикирлери исенимли, қоллап қууатлауға толық турарлық.

Арадан көп уақыт өтпей-ақ илимпаздың тағы бир китабы жарық көрди. Бул «Қарақалпақ Совет лирика-

сы» («Қарақалпақстан» баспасы Нөкис-1989) деген монографиясы еді. Автор монографиясында қарақалпақ лирикасын «Сиясий лирика», «Мұхаббат лирикасы», «Пейзаждық лирика», «Философиялық лирика» — деген бөлімлерге бөліп усы бағдарда 1950-1960 жыллар аралығындағы лирикалық жанрға терең хәм кең түрде таллау жасаған, соның менен бирге ол усы дәуірдеги лирикалық қосықлардың идеялық мазмунын, көркемлік өзгешеликтерин, уақыяларды сүүретлеудеги, образ дөретиудеги, сөз таңлап қолланыудағы шеберлік усылларын, шығармаларын тұрмыс тиришиликлери менен байланыстырыуларын исенимли дәлиллер менен көрсетген.

1992-жылы Т. Мәмбетниязовтың «Қарақалпақ балалар поэзиясы хәм оның машқалалары» — деп аталған тағы бир мақалалар хәм рецензиялар жыйнағы басылып шықты («Билим» баспасы, Нөкис-1992 ж). Буған алымның «Балалар поэзиясы хәм мәселелери», «Қарақалпақ балалар поэзиясының тууылыу хәм рауажланыуы», «Шайырлық үлкен жүк, үлкен мәртебе ямаса 1988-жылғы балалар поэзиясы», «Бүгинги күнги балалар поэзиясы», «Дөретиушилик жолында», «Балалар поэмалары» атлы бурын баспа сөз бетлеринде жәрияланып көпшиликке унаған мақалалары бирқанша қайта ислениулер, толықтырыулар менен кирген. Кітапқа енген мақалаларды оқып отырып қарақалпақ әдебиятында балалар поэзиясының пайда болыу, қәлиплесу, рауажланыу жоллары менен тереңирек танысамыз хәм олар тууралы кең түсиникке ийе боламыз.

Усы биз көрсеткен 1992-жылдан басылап Т. Мәмбетниязовтың ҳәр жылы бир кітабы биринен соң бири жарыққа шығып турды. Мәселен, 1993-жылы оның «Поэзия — тұрмыс, гүрес хәм талпыныу», — деген атама менен әдебий сын мақалалар топламы «Қарақалпақстан» баспасынан басылып шықты. Алымның аталынған топламында 1963-1969-жыллардағы қарақалпақ поэзиясы, 1970-жыллардағы жаслар поэзиясы, Ж. Аймурзаевтың Уллы Уатандарлық урыс жылларындағы поэзиясы, А. Дабыловтың, Б. Исмайловтың өз шығармаларында уақыяларды шийеленистирип сүүретлеудеги өзіншелик дөретиушилик усыллары хәм т. б. мәселелер изертленип дурыс шешимин тапқан.

Изертлеушиниң изертлеулер хәм сайланды мақала-

ларының тағы бир үлкен жыйнағы 1994-жылы «Билим» баспасынан басылып шықты. Алым бул кітабында 1950-1970-жыллардағы қарақалпақ поэзиясында поэма, юмор, сатира, тымсал жанрларының рауажланыу, эпиграмма, пародия, әдебий шарж, хәзил қосықларының пайда болыу, қәлиплесу жолларын илимий көзқарастан анықлаған, өз пикирлерин дәлилләу үшін И. Юсуповтың «Жолдас мұғаллим» (1949) «Акация гүллеген жерде» (1952), «Ески фонтан ертеги» (1957), «Актрисаның ығбалы» (1956), «Гилемши хаял хәққында хәқыйқатлық» (1955-1959), «Дала әрмандары» (1964), Т. Сейтжановтың «Зийба» (1958), Мәккеши азамат» (1960), Шегинген сахра» (1960), М. Сейтнизовтың «Жигирма ски» (1966), Н. Жапақовтың «Суушы» «Дослық дәстаны» поэмаларына, Т. Жумамуратовтың «Тап берди», «Мәспәмбеттиң түси», «Алламурат әлпайым», «Бир дүканшы жөнинде», «Шақырылмаған қонақ», Б. Исмайловтың «Сыр шашқышлар», «Өсекши өзине жағар қараны», «Сөзинде сууы көп еди» юмор-сатиралық қосықларына, Д. Айтмуратовтың «Май қабақ», «Асқар хәм қаңбақ» атлы тымсалларына терең таллау жасаған, олардың жетискенлик, кемшилик жақларын мысаллар менен дәлиллеген.

Т. Мәмбетниязовтың Г. Есемуратов пенен бирликте жазған «Уатан үшін гүрескен қосықлар» («Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис-1990) атлы монографиялық кітабы да жәмийетшилигимизде үлкен қызығыушылық тууғызды. Кітаптағы «Уатандарлық урыс дәуиридеги қарақалпақ совет әдебияты» — деген бөлим Т. Мәмбетниязов қәлемине тийисли. Бул жұмысында автор 1941-1945-жыллар аралығындағы қарақалпақ поэзия, проза жанрларының өсип-рауажланыу жағдайларын мысаллар, дәлиллер, тыянақлы, исенимли таза пикирлер менен ашып бере билген.

Мине, Т. Мәмбетниязовтың жоқарыда аталған кітаптарының мазмунына қысқа шолыу жасауымыздың өзинен-ақ бул алымның жаңа қарақалпақ әдебиятын үйрениуде, изертлеуде қаншама-қанша тер төгип мийнет еткенлиги күн тәртибинде сөз етилиуин күтип турған қаншама-қанша баслы мәселелерди көтерип шешимин тапқанлығы белгили болып тур.

Т. Мәмбетниязов тек үлкен алым ғана емес, ол белгили шайыр да. Оның жас балаларға арнап жазған

қосықлары хәрдайым газета, журналларда жәрияланып, балалардың сүйіп оқытуғын шығармаларына айналды. Ал 1981-жылы «Қарақалпақстан» баспасынан Турдыбайдың бір поэмасы енген «Қарлығаш» атлы қосықтар топلامы жарық көрді. Шайырдың бұл аталған топلامына ұақтында сыншыларымыз тәрепинен баспа сөзде унамлы пикирлер де айтылып, буның қарақалпақ балалар әдебиятының өсип раўажланыуына қосылған кишкене болса да бір жаңалық пикирлер екенлиги көрсетилди.

«Жууа терип жүргенде» поэмасында ауыл бақшасында тәрбияланып атырған Сәрсен, Муслат, Муратлардың образлары арқалы автор мектепке шекемги ауыл балаларына улыуа тән минез-қулықты, түсиникти, ишки сезимди, характерди, психологияны ашып берген. Соның менен бирге ол өзимизди қоршаған тәбият көринислерин, хайуанат түрлерин, анадағы перзентке деген меҳир-муҳаббаттың тек адамларда ғана емес, хайуанатларда да болатуғынын өзіншелік усыл менен дәлиллеп көрсете алған.

Кишкентайларға тәбият сырларынан түсиник бериуде Турдыбайдың аталмыш поэмасының әҳмийети күшлі.

Хәзир арамызда жоқ белгили алым, жазыушылардың мийрасларын баспаға таярлауда да, оларды бастырып шығарыуда да Т. Мәмбетниязовтың мийнети зор. Мәселен, Ол Н. Дәуқараевтың, А. Шамуратовтың, Д. Назбергеновтың, Н. Жапақовтың, С. Қурбаниязовтың, Ж. Хабийбуллаевтың мийрасларын баспаға таярлап солардан Н. Дәуқараевтың толық жыйнағының I томын (1970), А. Шамуратовтың шығармалар топلامын (1987), Ж. Хабийбуллаев, С. Қурбаниязовлардың шығармаларының бір томлық топلامын баспадан шығарды.

Усы ұақытқа шекем илимде ерискен табыслары менен Т. Мәмбетниязов ҳаслан шекленип қалғысы келмейди, ол қарақалпақ әдебиятындағы таза тың проблемалық мәселелер үстинде тынбай ислеп атыр.

Турдыбайдың дәретиушилик жумысларында буннан былай да табыслар бола берсин! — деп тилек билдиремиз.

МАЗМУНЫ

Кирису	3
Аннақул Мәмбетхожа улы	6
Аннақулдың өмири ҳаққында	13
Аннақул шығармаларында мийнеткеш халық турмысының жырланыуы	23
Аннақулдың қызлар ҳаққындағы қосықлары тууралы	36
Аннақулдың дәретиушилик шеберликлери	40
Аннақул қосықларының қурылысы ҳаққында	47
Қарақалпақ қызы Дәмениң қазақ шайыры Мансур менен айтысы	52
Дәмениң өмири ҳаққында мағлыуат	61
Айтыс барысында Дәмениң қозғаған мәселелери хәм олардың бүгинги күн ушын әҳмийети	67
Бегжан шайыр Нурым улы	81
Бегжан шайырдың өмири ҳаққында	84
Бегжан шығармаларында жалланба мийнеткеш халық турмысының сүүретлениуи	97
Бегжан шығармаларының қосық қурылысы ҳаққында	114
Қудайберген Жебеген улы. Қудайберген Жебеген улының өмири ҳаққында	119
Қудайберген шайырдың «Мәрдиқар» дәстаны	122
Әбдиқәдир Бекимбет улы	137
Әбдиқәдир Бекимбет улының өмири ҳаққында	140
Әбдиқәдир шығармаларында мийнеткеш халық турмысының сүүретлениуи	144
Әбдиқәдир шығармаларындағы фалсафалық ойлар	149
Әбдиқәдир шығармаларында адамгершилик, билим ҳаққында айтылған ойлар	153
Әбдиқәдирдың шығарма дәретиудеги шеберлик усыллары	156
Әбдиқәдир шығармаларында пайдаланылған ауызеки халық дәретпелери материаллары	159
Әбдиқәдир шайыр шығармаларының қосық қурылысы	160
Жууақ	165
Мақалалар	167
Әжинияз Қосыбай улы тууралы жаңа мағлыуатлар	167
Дәуқараев хәм қарақалпақ классикалық әдебияты	179
Белгили Бердақтаныушы алым	184
Қарақалпақ әдебияттаныу илиминиң раўажланыуына салмақлы үлесин қосқан алым	189
Алым 60 жаста	201

Пирназаров Айымкул

XIX әсрдің екінші ярымы XX әсрдің басындағы қарақалпақ әдебияты (Аннакул, Дәме, Бегжан, Қудайберген, Әбдікәдір шайырлардың өмірі және әдеби мұрасы)

Қарақалпақ тилинде

«Билим» баспасы

Нөкіс — 1996

Редакция баслығы Аббазов Р.
 Редакторы Тлегенова Г.
 Художниги Хожамуратов Е.
 Көрк редакторы Рейназаров К.
 Тех редакторы Махсудова Т.
 Корректоры Жуманова Э.

Теріуге берилген уақты 25. XII. 95 ж. Басыуға рухсат етилген уақты 23. 01. 96ж. Қағаз форматы 84x 108^{1/32} әдеби гарнитура. Кегль 10. Жоқары баспа усылында басылды. Көлемі 6,5 баспа табақ, 10,92 Шәртлі баспа табақ 11,47 есап баспа табақ. Нұсқасы 1000. Буйыртпа №2 Бахасы шәртнама бойынша.

«Билим» баспасы 742000. Нөкіс қаласы Қарақалпақстан көшесі 9.

Қарақалпақстан Республикасы Баспа сөз бойынша Мәмлөкетлик Комитетиниң Нөкіс полиграфкомбинаты 742000. Нөкіс қаласы, Қарақалпақстан көшесі 9.

ДУЗЕТИҮ

№/№	Басылғаны	д. ғысы	и.т.ә	қатары
1.	№21 сноска Омарға тийисли болып керсетилген	Бул сноска Аннакул шығармасына тийисли	27	Төменде
2.	Нұратдийи	Нұратдийин	34	Төменнен 9-қатар
3.	Кийим	Кийим	50	Жоқарыдан 7-қатар
4.	Кеуил	Ақ кеуил	51	Төменнен 17-қатар
5.	Қанас	Қанлас	55	Төменнен 6-қатар
6.	94-қатары	94 қатары	59	Төменнен 9-қатар
7.	Қыслып	қысып	80	Жоқарыдан 13-қатар
8.	Шөлге	шөлде	98	Жоқарыдан 26-қатар
9.	Жа—елиниң ұхың, әулийени қатты сыйлайды	жаңы төзбеген, оларды қатты сынға алған	112	Төменнен 2-қатар
10.	Хәдисте болғаны	хәдисте болғаны	154	Төменнен 17-қатар
1.	журналда	болғаны	155	Жоқарыдан 1-қатар
1	университетте	баспада	172	Жоқарыдан 6-қатар
1		университетиниң	165	Төменнен 5-қатар